

danske studier

2001

Udgivet af Iver Kjær og
Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Merete K. Jørgensen

C.A. Reitzels Forlag · København

Danske Studier 2001, 96. bind, ottende række 12. bind.
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 552
Omslag og typografi: Knud A. Knudsen
Printed in Denmark by
Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 0106-4525
ISBN 87-7876-269-3

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Indhold

<i>Henrik Galberg Jacobsen</i> , professor, mag.art, Odense Universitet: Grammatiske termer i 100 år	5
<i>Bettina Perregaard</i> , ph.d., Københavns Universitet: Tre spor i sprogvidenskabens udforskning af den mundtlige fortælling	29
<i>Jens Nørgård-Sørensen</i> , lektor, dr.phil., Københavns Universitet: Plus at – en ny konjunktion i dansk	65
<i>Holger Juul</i> , ph.d.-stipendiat, cand.mag., Københavns Universitet: Fra analfabet til avanceret ortografibruger. En oversigt over de vanskeligheder man møder som bruger af dansk ortografi	85
<i>Lars Peter Rømhild</i> , fhv. lektor, mag.art.: Om indlæggene i Drachmanns 'Forskrevet -' (1890) og om en aflægger	114
<i>Sune Auken</i> , ph.d.-stipendiat, cand.mag., Københavns Universitet: En luthersk helgen i et kosmisk rum. Om fortælleren og fortæl- lingen i William Heinesens roman »Det gode håb«	129

MINDRE BIDRAG

<i>Britta Orlík Frederiksen</i> , lektor, mag.art., Københavns Uni- versitet: »Dend som mig føder« – en kommentar om kommentarer	170
--	-----

ANMELDELSER

<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., Københavns Uni- versitet: Rita Geertz: Vor Herre og den lede gam. Tryllevisens verdens- syn i den tidlige folkevisetradition	175
---	-----

<i>Bengt Algot Sørensen</i> , professor, dr.phil., Odense Universitet: Bonstettiana. Historisch-kritische Ausgabe der Briefkor- respondenzen Karl Viktor von Bonstettens und seines Kreises 1753-1832. Herausgegeben von Doris und Peter Walser-Wilhelm	184
<i>Henrik Andersson</i> , ledende redaktør, cand.mag., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: Schack Staffeldt: Samlede digte. 1-3. Udg. af Henrik Blicher . .	190
<i>Poul Houe</i> , professor, cand.mag., University of Minnesota: Bogen eller kaos: Den litterære institution uss, red. Flemming Ettrup og Erik Skyum-Nielsen	193
Indholdsfortegnelse til Danske Studier 1990-2001	205

Grammatiske termer i 100 år¹

Af Henrik Galberg Jacobsen

1. Indledning

1.1. Fra dansk til japansk

I 1998 (bd. 13) bragte tidsskriftet *IDUN*, der udgives af Afdelingen for Dansk og Svensk ved Osaka Universitet for Internationale Studier (Osaka Gaikokugo Daigaku), en stor grammatisk-terminologisk artikel af den japanske skandinavist og lingvist Hideo Mase: »En japansk oversættelse af *Grammatisk talt*«. Grundlaget for artiklen var, som det også fremgår af dens titel, bogen *Grammatisk talt. Anbefalede grammatiske betegnelser* (Dansk Sprognævn, 1996), som Hideo Mase med Dansk Sprognævns tilladelse havde oversat og suppleret med ca. 50 opslagsord (i tillæg til den danske publikations ca. 530 opslagsord). Derudover havde Hideo Mase tilføjet kommentarer til nogle af artiklerne, anført udtaleangivelser (i Dania) til opslagsordene og udarbejdet et japansk-dansk register.

Med artiklen i *IDUN* 13 havde Dansk Sprognævns standardiserede grammatiske terminologi opnået en geografisk udbredelse som hverken Sprognævnet eller jeg som publikationens redaktør havde haft fantasi til at forestille os. For os der arbejder med dansk i Danmark, er det altid inspirerende når resultaterne af vores arbejde bliver brugt ude i den store verden. Og det er i særlig grad tilfredsstillende når der er tale om en så kyndig og kompetent faglig formidling som den der med Hideo Mases artikel i *IDUN* 13 er blevet stillet til rådighed for japanske læsere med interesse for det danske sprog.²

1.2. Fra 1895 til 1995

De ca. 270 anbefalede grammatiske betegnelser der udgør kernen i Sprognævns publikationen *Grammatisk talt* fra 1996, var allerede året før publiceret som særtryk og i *Nyt fra Sprognævnet* (hovedlinjerne i nævnets terminologiforslag fremgår af listen i figur 1). Dansk Sprognævns anbefaling af et sæt standardiserede grammatiske betegnelser kom der-

ved, uden at det i øvrigt havde været tilsigtet, til at falde i 100-året for det første forsøg fra officiel side på at få styr på den grammatiske terminologi i dansk, nemlig Undervisningsministeriets *Bekendtgørelse nr. 179 af 24.8.1895 vedrørende Undervisningen i Modersmaalets Sproglære* (Bek. 24.8.1895).

I det følgende giver jeg en oversigt over de bestræbelser der siden 1895 har været udfoldet for at få gennemført en officielt standardiseret grammatisk terminologi, med karakteristikkere af de enkelte forslag. Jeg begynder med en relativt detaljeret gennemgang i afsnit 2-3 af den nær-

Figur 1
Dansk Sprognævn 1995

1. *vokal*
2. *substantiv*
3. *pronomen*
4. *infinitiv*
5. *præsens participium*
6. *præteritum participium*
7. *nominativ*
8. *genitiv*
9. *singularis*
10. *komparativ*
11. *præsens*
12. *præteritum*
13. *aktiv*
14. *helsætning*
15. *ledsætning*
16. *verbal*
17. *subjekt*
18. *objekt*
19. *direkte objekt*
20. *indirekte objekt*
21. *prædikativ*
22. *særskrivning, sammenskrivning, traditionelt komma, nyt komma, spørgende pronomen/spørgepronomen, finit form, infinit form, nul-infinitiv, at-infinitiv, mådesadverbium, gradsadverbium, holdningsadverbium, lydord, udråbsord, tiltaleord, diatese, s-passiv, blive-passiv, præfiksafledning, suffiksafledning, gruppeafledning, indlejret sætning, udråbspørgsmål, kerneled, adled, agens, patient, forfelt, centralfelt, slutfelt, ekstraposition, inversion, tema, adj., pron., inf.*

Eksempler på Dansk Sprognævns anbefalede grammatiske betegnelser (Dansk Sprognævn marts 1995). Numrene refererer til de tilsvarende termer i listerne i de øvrige figurer. Under pkt. 22 anføres eksempler der i øvrigt er karakteristiske for den pågældende standard, men som ikke er dækket ind via de 21 faste numre.

meste baggrund for Sprognævnets 1995-standard, som jeg selv har haft del i, og hvis tilblivelse jeg har et førstehåndskendskab til. Derefter behandler jeg i afsnit 4-9 den fjernere baggrund fra 1895 og frem. I afsnit 10 diskuterer jeg de forskellige standarders autoritet og rækkevidde.

2. KUP-rapport 16 (1992)

Dansk Sprognævns engagement i standardiseringen af de grammatiske betegnelser begynder så sent som i december 1994, næsten 40 år efter nævnets oprettelse. På det tidspunkt blev man i nævnet opmærksomme på at man i Undervisningsministeriets Læseplansudvalg for Dansk (dvs. for dansk i folkeskolen), hvor Jørn Lund (professor ved Danmarks Lærerhøjskole 1980-91, medlem af Dansk Sprognævn 1982-) var formand, bl.a. havde diskuteret den grammatiske terminologi. Man var i Læseplansudvalget blevet enige om at følge den terminologi der foreslås i Undervisningsministeriets *Sproglig viden og bevidsthed*, 1992 (*KUP-rapport 16*), 53-58, spec. 57-58 (jf. figur 2).

Rapporten indgik i den serie af såkaldte *KUP-rapporter* der blev udsendt i årene 1989-91 som led i undervisningsminister Bertel Haarders *kvalitetsudviklingsprojekt*. Den var udarbejdet af et udvalg med følgende medlemmer: professor Jørn Lund (formand for udvalget), lektor Elisabeth Hansen, professor (og formand for Dansk Sprognævn) Erik Hansen, lektor Rolf Hesse, fhv. skoledirektør (og medlem af Dansk Sprognævn 1979-90) Karl Hårbøl, overlærerne Dorrit Löb, Lis Mikkelsen og Randi Severinsen samt mag.art. Michael Svendsen Pedersen; udvalgets sekretær var undervisningsinspektør Dorte Heurlin. Det var Erik Hansen der var den oprindelige forfatter til rapportens kapitel 7, »Dansk eller international grammatisk terminologi?«, som indeholdt udvalgets forslag til en standardiseret grammatisk skoleterminologi.

Forslaget i *KUP-rapport 16* var relativt kort (ca. 110 termer) og pragmatisk i sit anlæg. Udvalget gjorde opmærksom på at der »inden for skolens vidt forskellige faglige områder [var] tradition for et samspil af hjemligt og fremmed – ligesom ordforrådet i det hele taget jo rummer både en kerne af hjemlige ord og et væsentligt tilskud af kulturelle aflejringer udefra, nemlig låneord og fremmedord« (s. 57). I konsekvens heraf og under hensyntagen til undervisningen i skolens fremmedsprog fandt udvalget at det ville være »et uheldigt brud med almindelig praksis

at træffe et valg mellem hjemlige og fremmede grammatiske betegnelser«, og foreslog en standard med såvel internationale (latinske) som danske betegnelser. De internationale var de dominerende med ordklassebetegnelser som *verbum*, *substantiv*, *præposition*, ledbetegnelser som *verbal*, *subjekt*, *konjunkional* og bøjningsbetegnelser som *nominativ*, *indikativ*, *imperativ*. Af danske betegnelser foreslog udvalget bl.a. *talord*, *lydord*, *udråbsord*, *ental*, *flertal*, *hankøn*, *hunkøn*, *intetkøn*, *nutid*, *datid*, *førnutid*, *førdatid*, *fremtid*, *sideordning*, *underordning*, *samordning*. Et par nydannelser (jf. dog Dansklærerforeningens 1939-forslag i figur 4) kombinerede hjemligt og fremmed: *samtids participium* og *fortids participium* (for ‘præsens participium’ og ‘præteritum participium’). Hovedlinjerne i forslaget fremgår i øvrigt af eksemplerne i figur 2.

Også i læseplansudvalgene for fremmedsprog var der positiv interesse for at følge *KUP-rapport 16's* forslag til terminologisk standard. Man

Figur 2

KUP-rapport 16 1992

1. *vokal*
2. *substantiv*
3. *pronomen*
4. *infinitiv*
5. *samtids participium*
6. *fortids participium*
7. *nominativ*
8. *genitiv*
9. *ental*
10. *komparativ*
11. *nutid*
12. *datid*
13. *aktiv*
14. *helsætning*
15. *ledsætning*
16. *verbal*
17. *subjekt*
18. *objekt*
19. *direkte objekt*
20. *indirekte objekt*
21. *prædikativ*
22. *finit verbal, infinit verbal, lydord, udråbsord, diatese, skjult/indbygget sætning, kerneled, adled, forfelt, centralfelt, slutfelt.*

Eksempler på betegnelser fra forslaget i *KUP-rapport 16* (1992). Om numrene, se figur 1.

havde dog betinget sig at der blev tale om en standard som også *Gyldendals Røde Ordbøger* og Sprognævnets *Retskrivningsordbogen* ville benytte. Mulighederne for at *Gyldendals Røde Ordbøger* ville tilslutte sig, syntes gode, bl.a. fordi Jørn Lund siden 1991 havde været ansat på Gyldendal som chefredaktør for *Den Store Danske Encyklopædi*. Og hvad *Retskrivningsordbogen* angik, ville det tidsmæssigt være praktisk muligt at ændre terminologien i 2. udgave af bogen, som Sprognævnet på det tidspunkt regnede med at udsende i 1995 (den kom først i 1996), hvis der blev truffet en hurtig afgørelse. *Retskrivningsordbogen*, hvis 1. udg. var kommet i 1986, havde i lighed med sin forgænger, *Retskrivningsordbog* (1955) benyttet sig af den traditionelle danske grammatiske terminologi med fx *navneord* og *udsagnsord* (og ikke *substantiv* og *verbum*). Politikens Forlags ordbogsredaktion havde som svar på en uformel henvendelse givet udtryk for velvilje mht. at følge en terminologi der var anbefalet af Dansk Sprognævn. Og Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs nye 6-binds-ordbog, *Den Danske Ordbog* (omfattende perioden siden 1950, ventes udsendt 2002 ff.), havde i forvejen besluttet i princippet at følge forslaget i *KUP-rapport 16*, og det samme gjaldt artiklerne om sprog i *Den Store Danske Encyklopædi* (bd. 1-20, 1994 ff.).

3. Dansk Sprognævn (1995)

3.1. Udbygning af KUP-forslaget

Mulighederne for en bred tilslutning til en anbefalet grammatisk terminologi så altså ud til at være gunstige omkring årsskiftet 1994/95.

For *Retskrivningsordbogens* vedkommende vanskeliggjordes en umiddelbar tilslutning til standardforslaget i *KUP-rapporten* imidlertid af at forslaget ca. 110 termer kun delvis dækkede de begreber der var behov for i ordbogen (inklusive det omfattende afsnit med *Retskrivningsregler*). Listen måtte derfor udvides hvis den skulle kunne gøre fyldest for *Retskrivningsordbogen*. Og også for andre ordbogsredaktører og lære- og håndbogsforfattere mv. ville det formentlig være en gevinst hvis den oprindelige liste fra *KUP-rapporten* blev udbygget noget.

På den baggrund og efter aftale med Erik Hansen, Sprognævnets formand og den oprindelige forfatter til *KUP-rapportens* forslag, udformede jeg som ansat i Dansk Sprognævn i december 1994 og januar 1995 et mere omfattende forslag til en standardiseret grammatisk terminologi.

Hensigten med dette nye forslag var at det efter drøftelse og justering i Dansk Sprognævns arbejdsudvalg skulle kunne fungere som den af Dansk Sprognævn anbefalede grammatiske terminologi, som Sprognævnet naturligvis også selv ville forpligte sig til at følge i sine egne publikationer, bl.a. *Retskrivningsordbogen* og *Nyt fra Sprognævnet*.

Det udbyggede forslag fulgte den systematiske disposition i *KUP-rapporten*, og så godt som alle termer herfra blev uden videre overtaget. Der var dog to undtagelser, idet *KUP-rapportens* terminologiske nyskabelser *fortids participium* og *samtids participium* blev foreslået erstattet med *nutids participium* og *datids participium* (i den endelige standard afløst af *præsens participium* og *præteritum participium*). Listen blev i øvrigt suppleret med termer for begreber som var brugt i *Retskrivningsordbogen*, 1. udg., 1986 (og med termene fra de nye kommaregler i den planlagte 2. udg. af bogen). Derudover var der medtaget begreber fra forskellige andre kilder. Det gjaldt først og fremmest *KUP-rapportens* forgænger, *Den Blå Betænkning* fra 1961, ligesom listen også blev konfere-ret med det ret omfattende grammatikleksikon i artiklen »Grammatik« i min og Peter Stray Jørgensens *Håndbog i Nudansk*, 2. udg., 1991, 171-177.

3.2. Drøftelser i Sprognævnet

Det udbyggede forslag blev diskuteret på møder i Dansk Sprognævns arbejdsudvalg 27. januar 1995 og 3. marts 1995 samt på et mellemliggende møde i et specielt nedsat underudvalg (Erik Hansen, Niels Davidsen-Nielsen, Jørn Lund, Henrik Møller; jeg var sekretær for underudvalget). Det viste sig på møderne at der blandt arbejdsudvalgets medlemmer var et ønske om et kraftigere islæt af latinske eller internationale betegnelser end der var i det udbyggede forslag (og i det oprindelige forslag fra *KUP-rapporten*), hvad der bl.a. kom til at resultere i anbefalinger af *singularis* og *pluralis* i stedet for *ental* og *flertal* og af *præsens*, *præteritum*, *perfektum*, *pluskvamperfektum*, *futurum* som betegnelser for tempusformerne i stedet for *nutid*, *datid*, *førnutid*, *førdatid*, *fremtid*.

Specielt terminologien i forbindelse med tid og tempus blev diskuteret indgående ud fra den opfattelse at det var vigtigt at kunne skelne terminologisk mellem tempusformer og betydningskategorien 'tid'. Det var inde i overvejelserne at løse problemet ved at anbefale betegnelserne *nutidsform*, *datidsform* (i modsætning til *nutid*, *datid/fortid* osv.). Men eftersom de lange betegnelser på *-form* måtte anses for at ville degenerere til blot *nutid* osv. i den daglige terminologiske praksis, blev resultatet,

som det er fremgået, en anbefaling af de latinske betegnelser *præsens*, *præteritum* osv. Flere af udvalgets medlemmer mente at man specielt med termen *præteritum* havde overskredet grænsen mellem acceptabel almenterminologi og snæver specialistterminologi. Det havde man muligvis kunnet undgå ved i stedet at vælge den relativt velkendte latinske term *imperfektum*, der dog her som i den (nordisk)filologiske tradition i øvrigt blev afvist på grund af dens (oprindelige) karakter af aspektbetegnelse (uafsluttethed). Også det i en vis forstand konsekvente valg af *præteritum participium* ('datids tillægsform' svarende til *præsens participium* 'nutids tillægsform') frem for den traditionelt velkendte *perfektum participium* opleves utvivlsomt af en del som en overskridelse af smertegrænsen.

Med de nævnte og enkelte andre reguleringer kunne Sprognævnets systematiske oversigt så færdigredigeres. Den kom til at bestå af ca. 270 anbefalede termer med ca. 50 tilhørende anbefalede forkortelser, fx *nom.* for *nominativ*, *præp.* for *præposition* (se nærmere i afsnit 3.3). Den 21.3.1995 udsendtes oversigten til forlag og presse mv., og i juni nummeret af *Nyt fra Sprognævnet* (1995/2) blev den nye standard publiceret til bladets ca. 5000 abonnenter. I foråret 1996 udkom så bogen *Grammatisk talt*, der foruden den systematiske oversigt med de nøgne anbefalede termer indeholdt en alfabetisk leksikondel med både anbefalede og ikke-anbefalede opslagsord og med forklaringer og eksempler under de anbefalede betegnelser. Bogen blev dels udsendt gennem boghandelen, dels udsendt direkte til ca. 10.000 medlemmer af Dansk lærerforeningen.

3.3. Forkortelser

Som tidligere nævnt havde redaktionen af *Den Danske Ordbog* på forhånd besluttet sig for at følge den korte standard i *KUP-rapporten* fra 1992. Redaktionen overførte sin tilslutning til Sprognævnets udvidede standard fra foråret 1995, men havde dog visse betænkeligheder mht. enkelte af de anbefalede forkortelser. Det drejede sig først og fremmest om forkortelserne for *singularis* og *pluralis*. Her anbefalede Sprognævnet de helt korte skrivemåder *sg.* og *pl.*, mens *Den Danske Ordbog* ville foretrække de længere og mere umiddelbart gennemskuelige *sing.* og *plur.*

De fremførte betænkeligheder gav Sprognævnet anledning til nærmere at overveje forholdet mellem de fulde termer og deres forkortelser. Nævnet fastholdt sin beslutning om fortsat at anbefale (og bruge) de allerede publicerede forkortelser, men anerkendte at det af hensyn til læsernes umiddelbare forståelse kunne være hensigtsmæssigt at vælge længe-

re og mere gennemskuelige forkortelser end dem nævnet havde peget på. Nævnet understregede samtidig at hovedsagen var at fremme standardiseringen af de egentlige – uforkortede – grammatiske betegnelser, mens en ensartning af forkortelserne nærmest måtte betragtes som en sidegevinst som nævnet gerne tog med, men som ikke var afgørende. Derudover pointeredes det »at Sprognævnets anbefalinger jo kun gælder når man faktisk forkorter de grammatiske betegnelser. Det står naturligvis de enkelte forfattere og redaktioner frit for at lade være med at forkorte overhovedet – eller at nøjes med at forkorte de betegnelser der bruges særlig hyppigt i den pågældende bog, og lade være med at forkorte de betegnelser der ikke bruges ret meget« (Dansk Sprognævn sept. 1995).

3.4. Gennemslagskraften

Jeg har ikke foretaget nogen systematisk undersøgelse af udbredelsen af de anbefalede grammatiske betegnelser her godt fem år efter lanceringen af Sprognævnets standard, men har dog kunnet notere tilslutning fra bl.a. følgende ord- og håndbøger mv.:

For det første er der – naturligvis – Dansk Sprognævns publikationer: *Retskrivningsordbogen*, 2. udg., 1996 (1. udg., 1986, brugte den danske terminologi fra *Den Blå Betænkning*), *Nyt fra Sprognævnet* siden efteråret 1995 (af pædagogiske grunde dog indtil videre med hyppig brug af de traditionelle danske betegnelser i parentes efter de latinske), *Sæt nyt komma* (1996). Hertil kommer Gyldendals røde *Retskrivningsordbog* (1996), der jo blev udsendt som en slags dubletordbog i kølvandet på den officielle grønne ordbog fra Sprognævnet, og som i konsekvens heraf også måtte følge *Retskrivningsordbogen* terminologisk. *Den Danske Ordbog* (2002-) er allerede nævnt (afsnit 2 og 3.3), og også *Den Store Danske Encyklopædi* har i de sproglige artikler i de indtil nu (oktober 2000) udsendte 17 bind fulgt den nye standardisering. Hertil kommer at Politikens Forlags *Nudansk Ordbog* (seneste udg., 1999) bruger den anbefalede terminologi (hvad den nu stort set har gjort siden 1953 svarende til moderordbogen, *Ordbog over det danske Sprog*, bd. 1-28, 1919-56); *Nudansk Ordbog* bruger dog i lighed med hvad *Den Danske Ordbog* har besluttet, længere og mere gennemskuelige forkortelser end de anbefalede, fx *subst.* og *verb.* i stedet for Sprognævnets *sb.* og *vb.* Samme Forlags *Håndbog i Nudansk* er i 3. udg. (1997) gået over til minutiøs efterlevelse af standarden (men med pædagogisk dublering med de danske termer i parentes en del steder). Politikens store mellemniveauordbog, *Politikens Retskrivnings- og Betydningsordbog* bruger endnu (3. udg., 1999) de

danske grammatiske betegnelser, men i øvrigt ser den nye standard ud til at være på vej ud i folkeskolen: Den bruges (med enkelte afvigelser) i Karl Hårbøl (efter Vilh. Ludvigsen): *Dansk Skoleordbog* (32. udg., Alinea, 2000). Det meget udbredte dansksystem *Så dansk* (Alinea) ved Marianne og Mogens Brandt Jensen mfl., der dækker 3.-9. klasse, har de danske betegnelser som de primære, men indfører de latinske betegnelser som sideformer fra 6. klasse og planlægger en generel overgang til disse betegnelser. Ane Børup og Ulrik Hvilshøj: *Dansk Basisgrammatik* (Gyldendal, 2000) som er beregnet for 8.-10. klasse, anfører i forordet at terminologien med få afvigelser er Dansk Sprognævns og tilføjer at »omtrent samme terminologi« desuden anvendes i serien *Gyldendals Gymnasiale Grammatikker*. Også en anden ny grundlæggende grammatik kan nævnes her, nemlig Anne Marie Heltoft mfl.: *Perleporten. Et introduktionsmateriale til grammatik* (Gad, 1999). Den er beregnet for unge og voksne elever uden grammatiske forudsætninger ved overgangen fra folkeskolen til videregående uddannelser eller VUC, og den anfører også i forordet at den »i hovedsagen« har fulgt Dansk Sprognævns anbefalinger.

4. 1895-bekendtgørelsen

Det første forsøg på en officiel standardisering af de grammatiske betegnelser var som nævnt Undervisningsministeriets bekendtgørelse fra 1895 »vedrørende Undervisningen i Modersmaalets Sproglære« (*Bek. 24.8. 1895*). Man havde i ministeriet konstateret at der var en meget forskelligartet praksis mht. betegnelsen af samme grammatiske begreber i de lærebøger der blev brugt i dansk sproglære, og mente at denne uensartethed var til ulempe for undervisningen. Ministeriet nedsatte derfor 21.5.1894 en kommission bestående af »en Kreds af sagkyndige Mænd« som skulle komme med forslag til »en Række danske Betegnelser« som kunne »danne et ensartet Grundlag for Undervisningen på dette Omraade«.

Kredsen af »sagkyndige Mænd«, hvoraf en enkelt var kvinde, var if. udvalgets protokol (*Protokol 1894-95, 3*) følgende: undervisningsinspektør, professor J. Paludan (formand), undervisningsinspektør, professor N.V. Müller, skoledirektør K.V. Theisen, adjunkt Axel Sørensen, skoleinspektør M. Matzen, cand.mag. Ida Falbe-Hansen, lærer i Himmelev F. Smith, docent Viggo Saaby (redaktør af *Dansk Retskrivningsord-*

bog, 1891 ff.), overlærer Kr. Mikkelsen, skolebestyrer K.A. Schneekloth, dr.phil. F. Rønning, skolebestyrer, professor F.C.B. Dahl, skoleinspektør Joakim Larsen.

Det var en forudsætning for kommissionens arbejde at valget skulle træffes mellem betegnelser der allerede fandtes i den grammatiske litteratur – kommissionen skulle altså ikke være terminologisk nyskabende. Derudover blev der lagt afgørende vægt på såvel betegnelsernes »videnskabelige Rigtighed som deres praktiske Brugbarhed«.

Resultatet blev en liste med ca. 140 gennemført danske (ikke-latinske) betegnelser (se eksempler i figur 3). Som hovedregel var der kun anført én betegnelse for hvert begreb, men i et par tilfælde (markeret med skråstreg i figur 3) blev der givet valgfrihed mellem flere termer. *Bek. 24.8.1895* blev dels trykt i *Lovtidende*, dels optrykt i bl.a. de 5 udgaver af den officielle retskrivningsordbog der udkom fra 1918 til 1929 (se nærmere i afsnit 10 og i litteraturlisten).

5. Retsskrivningsudvalget (1930 ff.)

30.5.1930 nedsatte Undervisningsministeriet et nyt udvalg som skulle revidere listen i 1895-bekendtgørelsen. Dette udvalg er kort omtalt af Jørgen Glahder (1947, 6). Det fremgår heraf at udvalget bestod af J. Byskov, J. Bolt Jørgensen, A. Fossing og V. Brøndal, at det afgav betænkning 17.10.1931, at udvalgets liste – ligesom 1895-listen – kun omfattede danske betegnelser, og at den særlig tog sigte på seminarieundervisningen. Glahder karakteriserer listen som ret traditionel og nævner at den medtager bl.a. *Kendeord*, *Førnutid*, *Førdetid*, *Fremtid*. Han fortsætter: »Listen blev sendt til udtalelse til undervisningsinspektørerne, der i 1932 fik ministeriets tilladelse til at forelægge den for Retsskrivningsudvalget. Udvalget drøftede sagen i flere møder og afgav en betænkning, der indtil videre blev liggende« (smst.).

Også forhandlingsprotokollen for Retsskrivningsudvalget, der var oprettet i 1920, og som var Dansk Sprognævns forgænger som udgiver af den officielle retskrivningsordbog, kan belyse forløbet. Ifølge protokollen (der er ført af Jørgen Glahder) havde udvalget tidligst behandlet spørgsmålet om den grammatiske terminologi i 1921 med henblik på fastsættelsen af redaktionsprincipperne for den næste udgave af retskrivningsordbogen (*Dansk Retsskrivningsordbog*, 1923). Behandlingen var

Figur 3
1895-bekendtgørelsen

1. *Selvlyd*
2. *Navneord*
3. *Stedord/Henvisningsord*
4. *Navnemaade*
5. *(Nutids) Tillægsmaade*
6. *(Datids) Tillægsmaade*
7. *Nævnefald*
8. *Ejefald/Tillægsfald*
9. *Ental*
10. *højere Grad*
11. *Nutid*
12. *Datid*
13. *Handleform*
14. *selvstændig Sætning/(Særsætning/Hovedsætning)*
15. *uselvstændig Sætning/Bisætning*
16. *Omsagn*
17. *Grundled*
18. –
19. *Genstandsled*
20. *Hensynsled*
21. *Omsagnsled*
22. *Selvlydsskifte (Aflyd, Omlyd), Medlydsskifte, Tingsnavn, Tankenavn, paapegende Stedord, indvirkende Udsagnsord, uindvirkende Udsagnsord, tilbagevirkende Udsagnsord, Indrømmelsesbindeord, Forholdsald 'fald, kasus', Afhængighedsfald, Fælleskøn, Intetkøn, den fremsættende Maade, den forestillende Maade, Forsætning, Eftersætning, Mellemsætning, Forholdsordsled, Navnetillæg, Tilstandsbetegnelse.*

Eksempler på anbefalede termer fra *Undervisningsministeriets Bekendtgørelse vedrørende Undervisningen i Modersmaalets Sproglære (Bek. 24.8.1895)*. Om numrene, se figur 1.

dengang kort og godt mundet ud i vedtagelsen: »De danske termini bevares« (*Retskrivningsudvalget 1920-1948*, 2. møde, 15.1.1921).

De grammatiske betegnelser kom først igen på Retskrivningsudvalgets dagsorden i efteråret 1932. På mødet 27.9.1932 vedtog man »at bede medlemmerne af *udvalget om de grammatiske benævnelser* om at indstille til ministeriet, at retskrivningsudvalget fik lejlighed til at udtale sig om disse, inden endelig bestemmelse toges«. På det næste møde (11.10.1932) konstateredes det at der i selve ordbogen »kun [skulle] bruges *ordklassebetegnelser* og helst med den latinske terminologi (bl.a. af hensyn til fremmede)«, og det blev vedtaget at der i »*indledningen* [skulle] tryk-

kes valgfri lister over det latinske, det Mikkelsenske og det Wiwel-Rehlingske system«. På det følgende møde (15.11.1932) forelå et »Udkast til Bekendtgørelse om Undervisningen i dansk Sproglære« af 17/10 1931 fra ministeriet. Udkastets grammatiske benævnelser blev drøftet på dette og de følgende møder (20.12.1932 og 7.2.1933) hvor man drøftede og færdigbehandlede et forslag fra statskonsulenten for folkeskolen og seminarierne, F.C. Kaalund-Jørgensen, med »en liste over de Wiwel-Rehlingske Benævnelser«.

Herefter hviler spørgsmålet til det tages op igen i maj 1936 med fortsat diskussion to møder og to et halvt år senere i december 1938. Retskrivningsudvalget havde på det tidspunkt måttet opgive at komme igennem med en ændring af retskrivningen (med indførelse af bl.a. små begyndelsesbogstaver i substantiverne og fordanskning af fremmedords stavning) og besluttede at man foreløbig ville »koncentrere sig om den *grammatiske nomenklatur*«. *Dansk Retskrivningsordbog* (3. udg., 2. opl.) var i 1938 for første gang blevet udsendt uden den terminologiske liste fra 1895-bekendtgørelsen, og man ville »nu søge en ny liste skabt på grundlag af tidligere forslag« (2.12.1938). På det næste møde (2.2.1939) blev der nedsat et underudvalg bestående af undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne, H.C. Højberg Christensen, Kaalund-Jørgensen og ordbogens redaktør og udvalgets sekretær, Jørgen Glahder. Udvalgets forhandlingsprotokol har ikke nærmere oplysninger om det videre arbejde, heller ikke om den betænkning som if. Glahder blev afgivet, og som »indtil videre blev liggende«. I øvrigt rykker arbejdet med den grammatiske terminologi fra omkring midten af 1939 gradvis uden for Retskrivningsudvalget, til Dansk lærerforeningen og til Danmarks Radio.

6. Dansk lærerforeningen (1939)

I efteråret 1939 udsendte Dansk lærerforeningens bestyrelse til medlemmerne et forslag til et sæt ensartede grammatiske benævnelser (Dansk lærerforeningen 1939). Det indeholdt termer for ca. 70 grammatiske begreber og gav i omkring halvdelen af tilfældene valgfrihed mellem to betegnelser (jf. figur 4). Der var således tale om en i høj grad eklektisk liste med såvel danske som latinske betegnelser, hvad der nok delvis hang sammen med at navnelisten udtrykkeligt »ikke [tog] Sigte paa noget bestemt Undervisningstrin« (Dansk lærerforeningen 1939, 10).

Figur 4

Dansklærerforeningen 1939

1. –
2. *Substantiv/Navneord*
3. *Pronomen/Stedord*
4. *Infinitiv/Navneform*
5. *Præsens Participium/Samtids Tillægsform*
6. *Perfektum Participium/Førtids Tillægsform*
7. *Nævneform (sb.), Subjektsform/Grundledsform (pron.)*
8. *Genitiv/Tillægsform*
9. *Singularis/Entalsform*
10. *Komparativ/2. Grads Form*
11. *Præsens/Nutidsform*
12. *Imperfektum/Datidsform*
13. *Aktiv*
14. *Helsætning*
15. *Ledsætning/Bisætning*
16. *Verballed/Udsagnsled*
17. *Subjekt/Grundled*
18. *Objekt*
19. *direkte Objekt/fast Objekt*
20. *indirekte objekt/løst Objekt*
21. *(Subjekts)prædikat, (Objekts)prædikat*
22. *t-Form/Intetkønsform, Objektsform/Sideledsform, Indikativ/Almenform, Imperativ/Befaleform, Numerale/Talord, Præposition/Navnebindeord, Centralled 'finit verbal' (i modsætning til Verballed/Udsagnsled 'finit + infinit verbal').*

Eksempler fra Dansklærerforeningens forslag okt. 1939. Om numrene, se figur 1.

Bestyrelsens forslag blev drøftet ved et medlemsmøde i Dansklærerforeningen 18.10.1939, hvor også Retskrivningsudvalgets sekretær Jørgen Glahder var med. Om forløbet af mødet oplyser Glahder (1947, 6) at man efter en del diskussion »enedes om en række principielle ændringer, der nærmest gik ud på en tilknytning til den traditionelle, latinske grammatik«.

Mødet ser ikke ud til at have resulteret i nogen publiceret revideret liste fra Dansklærerforeningen. Og kort tid efter skiftede diskussionen om de grammatiske termer atter regi, denne gang til Danmarks Radio – eller Statsradionfonien som det endnu hed.

7. Statsradiofonien (1940)

I 1940 påbegyndte Statsradiofonien en række udsendelser om det danske sprog med adjunkt, senere rektor, Erik Oxenvad som foredragsholder. I den anledning nedsatte man et udvalg som skulle finde »fælles og for alle forstaaelige Navne paa de forskellige grammatiske Begreber« (Statsradiofonien 1940, 119) til brug i udsendelserne. Udvalget havde tre repræsentanter for radioen: rektor for Danmarks Lærerhøjskole G.J. Arvin, Erik Oxenvad, chefen for radioens foredragsafdeling, Jens Rosenkjær (formand), tre repræsentanter for skolen: O. Bjørneboe (mellem- og real-skolen), E. Borup-Jensen (gymnasiet), F.C. Kaalund Jørgensen (folkeskolen); professor Johs. Brøndum-Nielsen repræsenterede Københavns Universitet, og Jørgen Glahder Retskrivningsordbogen.

Forud for nedsættelsen af udvalget var spørgsmålet om den grammatiske terminologi i øvrigt blevet drøftet privat mellem bl.a. Borup Jensen, Oxenvad, Glahder og Paul Diderichsen (Glahder 1947, 6). De tre førstnævnte kunne fortsætte diskussionen som medlemmer af radioens udvalg, hvorimod Paul Diderichsen – med eller mod sin vilje? – ikke kom med; 20 år senere blev han som hovedforfatter til *Den Blå Betæknings* kapitel om den grammatiske terminologi den skarpeste kritiker af Statsradiofoniens forslag.

Udvalget sigtede oprindelig blot mod radioudsendelserne om det danske sprog, men blev snart mere ambitiøst. Så da udvalget 21.12.1940 kunne afgive sin betænkning, havde den fået form af en enstemmig indstilling til Undervisningsministeriet med en anmodning om at »den udarbejdede grammatiske Navnefortegnelse« ikke alene blev godkendt til brug i radioens sprogudsendelser, men at den også blev anbefalet »til Brug ved Undervisningen i Dansk i Skolens forskellige Former samt ved Seminarierne«, dvs. i »den danske Skole i sin Helhed«.

Statsradiofoniens navneliste var i modsætning til sine forgængere ikke en enkelt liste, men bestod af tre lister beregnet for hvert sit skoletrin, en A-liste, en B-liste og en C-liste.

A-listen (se figur 5) var beregnet for grundskolen (1.-5. klasse) og den eksamensfri mellemskole (6.-8./9. klasse). Den bestod af ca. 75 grammatiske betegnelser. Alle betegnelserne var danske, og kun i et par tilfælde var der i parentes anført en valgfri – men formentlig ikke helt sidestillet – form (se nr. 5, 6 og 18 i figur 5).

B-listen (jf. figur 6) var beregnet for eksamensmellemskolen (6.-9. klasse) og realklassen (10. klasse). Den bestod af betegnelser for ca. 120

begreber og differentierede i en række tilfælde betegnelserne fra A-listen. Ved de begreber hvor der fandtes (findes) både en dansk og en latinsk betegnelse, var begge normalt anført; der var dog enkelte undtagelser, fx *Aktiv*, *Passiv*, *Fælleskønsform*, *Hensynsled*, *Omsagnsled*. De danske betegnelser på B-listen var gennemgående de samme som på A-listen, men i knap 10 tilfælde var A-listens danske betegnelse skiftet ud med en anden dansk betegnelse, fx *Grundledsform*, *Grundform*, *Afhængighedsled*/*Sideled*), der på B-listen var afløst af *Navneform*/*Nominativ*, *Aktiv*, *Objekt* (*Genstandsled*, *Hensynsled*). Bl.a. dette forhold blev senere fremdraget af Paul Diderichsen i hans kritik af 1940-forslaget som helhed (*Den Blå Betænkning* 1961, 60-63).

Statsradiofoniens C-liste var udvidet en smule i forhold til B-listen. Den bestod af betegnelser for ca. 130 begreber, og udvidelsen stammede

Figur 5

Statsradiofonien 1940 (A)

1. *Selvlyd*
2. *Navneord*
3. *Stedord*
4. *Navneform*
5. *Nutids Tillægsform*/(lang T.)
6. *Datids Tillægsform*/(kort T.)
7. *Grundledsform*
8. *Ejeform*
9. *Entalsform*
10. *højere Grads Form*
11. *Nutidsform*
12. *Datidsform*
13. *Grundform* (i modsætning til *S-Form*)
14. *Hovedsætning*
15. *Bisætning*
16. *Udsagnsled*
17. *Grundled*
18. *Afhængighedsled*/*Sideled*)
19. –
20. –
21. *tillægsagtige Led*/*Tillægsled*)(?)
22. *n-Ord*, *t-Ord*, *Ejestedord*, *paapegende Stedord*, *Afhængighedsform* (af pron.); *Grundform*, *t-Form*, *e-Form* (af adj.); *Afledning*, *Forstavelse*, *Endelse*, *Navnetillæg*, *Biled*, *ligefrem Ordstilling*, *omvendt Ordstilling*.

Eksempler fra Statsradiofoniens A-liste (for grundskolen og den eksamensfri mellemskole). Om numrene, se figur 1.

Figur 6

Statsradiofonien 1940 (B)

1. *Vokal/Selvlyd*
2. *Navneord/Substantiv*
3. *Stedord/Pronomen*
4. *Navneform/Infinitiv*
5. *Nutids Tillægsform/Præsens Participium*
6. *Datids Tillægsform/Perfektum Participium*
7. *Navneform/Nominativ*
8. *Ejeform/Genitiv*
9. *Ental/Singularis*
10. *højere Grads Form/Komparativ*
11. *Nutidsform/Præsens*
12. *Datidsform/Imperfektum*
13. *Aktiv*
14. *Hovedsætning*
15. *Bisætning*
16. *Udsagnsled/Verballed*
17. *Grundled/Subjekt*
18. *Objekt*
19. *Genstandsled*
20. *Hensynsled*
21. *Omsagnsled*
22. *Tvelyd/Diftong, Konsonantfordobling, Tingsnavn/Konkret, Tankenavn/Abstrakt, tilbagevisende stedord/(refleksivt Pronomen), paapegende Stedord, indvirken- de/transitivt, Afhængighedsform/Akkusativ, Fælleskønsform, Intetkønsform/ Neutrum, fremsættende Form/Indikativ, Bydeform/Imperativ, Afledning, For- stavelse, Endelse, navneagtig/substantivisk Bisætning, Navnetillæg/Apposition, biordsagtige/adverbielle Led, Forholdsordsled/Præpositionsled, ligefrem Ord- stilling, omvendt Ordstilling.*

Eksempler fra Statsradiofoniens B-liste (for eksamensmellemskolen og realklassen). Om numrene, se figur 1.

især fra at der nu var medtaget et antal mere specielle fonetiske termer, fx *rundet* og *urundet Vokal*, *Fortunge-* og *Bagtungevokal*, *Næselyd/Nasal*, *Hovedtryk*, *Bitryk*, *Svagtryk*. I stedet for B-listens dobbeltformer var der atter eneformer som i A-listen, men nu var det de latinske betegnelser der var eneformerne. Se eksempler i figur 7.

De enkelte lister i Statsradiofoniens forslag var som nævnt beregnet for hvert sit skoletrin. Derudover gik udvalget ud fra at seminariernes elever skulle indøves i termerne på A- og B-listen, ligesom de skulle kende og kunne bruge C-listens (Statsradiofonien 1940, 119).

Figur 7

Statsradiofonien 1940 (C)

1. *Vokal*
2. *Substantiv*
3. *Pronomen*
4. *Infinitiv*
5. *Præsens Participium*
6. *Perfektum Participium*
7. *Nominativ*
8. *Genitiv*
9. *Singularis*
10. *Komparativ*
11. *Præsens*
12. *Imperfektum*
13. *Aktiv*
14. *Hovedsætning*
15. *Bisætning*
16. *Verballed*
17. *Subjekt*
18. *Objekt*
19. *Akkusativobjekt/(direkte Objekt)*
20. *Dativobjekt/(indirekte Objekt)*
21. *Prædikat*
22. *Fortungevokal, Næselyd/Nasal, Hemmelyd/(Spirant), Diftong, Intetkøn/Neutrum, Konkret, Abstrakt, reflektivt Pronomen, demonstrativt Pronomen, transitivt, Akkusativ (Dativ), Fælleskønsform, Intetkønsform/Neutrum, Indikativ, Imperativ, Afledning, Forstavelse/(Præfix), Endelse/(Suffix), substantivisk Bisætning, Apposition, adverbielle Led, Præpositionsled, ligefrem Ordstilling, omvendt Ordstilling/(Inversion).*

Eksempler fra Statsradiofoniens C-liste (for gymnasiet). Om numrene, se figur 1.

8. Den Blå Betænkning (1961)

I 1946-47 var spørgsmålet om de grammatiske betegnelser fremme i seminariekredse (Glahder 1947, 9). Ellers ser sagen ud til at have ligget stille indtil Undervisningsministeriet 1.9.1958 nedsatte et læseplansudvalg som skulle udarbejde undervisningsvejledninger for de enkelte fag efter folkeskoleloven af 1958. Udvalget, hvis formand var statskonsulenten for folkeskolen og seminarierne, K. Helveg Petersen, nedsatte en række underudvalg, heraf et for dansk og skrivning og et for dansk grammatisk terminologi. Det sidstnævnte udvalgs arbejde resulterede i kapitlet »Dansk

grammatisk terminologi« (*Den Blå Betænkning*, 58-84). Det var i det væsentlige affattet af Paul Diderichsen, der som særligt sagkyndig havde været indkaldt til underudvalget og havde afgivet udtalelse til det (jf. Diderichsen 1962 og Skautrup 1968, 298). Også andre sprogfolk og grammatikere havde været inddraget i udvalgets arbejde, således formentlig bl.a. Erik Oxenvad, Erik Rehling og Peter Skautrup, der alle figurerer på listen over særligt sagkyndige i forordet til betænkningens bind II (s. 10).

Kapitlet om den grammatiske terminologi indeholder bl.a. et forslag til en grammatisk »Navneliste« (s. 67 ff.) til brug for sprogiagttagelse og analyse i folkeskolen til og med 3. realklasse. Listen består af tre lister: to ganske korte, der er beregnet for hhv. 3.-5. og 6.-7. skoleår, og som jeg ikke kommer nærmere ind på her, og en hovedliste, der er beregnet for 8.-9. klasse (realafdelingen). Hovedlisten er igen delt op i listen »Danske betegnelser« (s. 68-69, jf. figur 8) og listen »Latinske betegnelser« (s. 69-71, jf. figur 9). Den første liste omfatter ca. 90 danske betegnelser (inkl. de oprindelig latinske *aktiv* og *passiv*, der er foretrukket frem for *handleform* og *lideform*). Den anden liste omfatter de ca. 60 betegnelser fra den danske liste der har modsvarende latinske betegnelser, med disse betegnelser vedføjjet, fx *selvlyd* – *vokal*, *ytringsord* – *interjektion*, *navneform* – *infinitiv*.

Den danske liste er den primære, mens den latinske snarest fungerer som et appendiks eller en serviceliste. Det fremgår dels af listernes indbyrdes placering, dels af udvalgets motivering for medtagelsen af de latinske termer: »Uden at tage stilling til, i hvor stort omfang og på hvilke trin det vil være rimeligt at anvende latinsk terminologi, har udvalget ment det rigtigst at bringe en fortegnelse med de mest anvendte latinske benævnelser, sammenholdt med tilsvarende danske« (s. 68). Herudover bringes der efter listerne et afsnit med udførlige kommentarer til og motiveringer for de enkelte danske termer (s. 71-84).

Om de enkelte termer kan nævnes at *helsætning* og *ledsætning* (der også havde været med i Dansk lærerforeningens 1939-forslag) fra nu af er de fastslåede betegnelser for hhv. selvstændige sætninger og sætninger med ledfunktion. Erik Hansen, der var hovedkraften bag det næste forslag til en grammatisk standard, har i øvrigt karakteriseret 1961-forslaget på denne måde: ».. forfatterne til den Blå Betænkning's grammatikafsnit [er] stærkt bundet af traditionen: De forsøger at bibeholde de fleste gamle betegnelser, men tillader sig at ændre lidt for at komme af med de mest vildledende betegnelser og for at tilvejebringe en vis konsekvens, fx i betegnelserne for bøjningerne« (*KUP-rapport 16*, 1992, 54).

Figur 8

Den Blå Betænkning 1961: Danske betegnelser

1. *selvlyd*
2. *navneord*
3. *stedord*
4. *navneform*
5. *nutids tillægsform*
6. *datids tillægsform*
7. *grundledsfald*
8. *tillægsfald*
9. *entalsform*
10. *2. grad*
11. *nutidsform*
12. *datidsform*
13. *aktiv*
14. *helsætning*
15. *ledsætning*
16. *udsagnsled*
17. *grundled*
18. *genstandsled*
19. *direkte genstandsled*
20. *indirekte genstandsled*
21. *omsagnsled*
22. *»kendeord«, navnestedord, tillægsstedord, ejestedord, påpegende stedord, ytringsord 'interjektion', fælleskønsform, intetkønsform, fortællemand, bydemåde, forstavelse, endelse, »skjult sætning« 'infiniit neksus', navneformshelhed 'infiniitivneksus', tillægsformshelhed 'participialneksus', navnesamstilling 'aposition', fast og løst omsagnsled, billed, forbinder.*

Eksempler fra listen »Danske betegnelser« i *Den Blå Betænkning* (1961). Om numrene, se figur 1.

Også de latinske betegnelser i *Den Blå Betænkning* (se figur 9) må karakteriseres som stærkt bundet af traditionen. Af enkeltheder kan man i øvrigt bemærke at *prædikativ* overraskende nok endnu ikke har afløst *prædikat*, at *præteritum* har erstattet *imperfektum* (dog uden at det endnu har fået konsekvenser for *perfektum participium* 'datids tillægsform'), og at der er blevet plads til nyere diderichsenske betegnelser som *infiniitivneksus* og *participialneksus*.

Figur 9

Den Blå Betænkning 1961: Latinske betegnelser

1. *vokal*
2. *substantiv*
3. *pronomen*
4. *infinitiv*
5. *præsens participium*
6. *perfektum participium*
7. *nominativ*
8. *genitiv*
9. *singularis*
10. *komparativ*
11. *præsens*
12. *præteritum*
13. – (aktiv er opført som dansk term, jf. figur 8)
14. –
15. –
16. *verballed*
17. *subjekt*
18. *objekt*
19. *[direkte objekt]*
20. *[indirekte objekt]*
21. *prædikat*
22. *artikel, substantivisk pronomen, adjektivisk pronomen, ejestedord, påpegende stedord, interjektion, commune (maskulinum, femininum), neutrum, [fortælle-måde med modsvarigheden indikativ er ikke med på listen!], imperativ, præfiks, suffiks, infinitivneksus, participialneksus, apposition.*

Eksempler fra listen »Latinske betegnelser« i *Den Blå Betænkning* (1961). Om numrene, se figur 1.

9. KUP-rapport og Sprognævn (1992 ff.)

De næste grammatiske standarder – *KUP-rapportens* fra 1992 og Dansk Sprognævns fra 1995 – er allerede omtalt i afsnit 2 og 3. Her skal blot fremhæves det fællestræk ved dem at de principielt kun anbefaler én term for hvert begreb, og at de latinske betegnelser gennemgående er fortrukket for de danske. Om Sprognævnets 1995-standard kan man desuden notere at den med sine ca. 270 anbefalede termer og ca. 50 anbefalede forkortelser er den mest omfattende af de behandlede danske standarder.

10. Autoritet og rækkevidde

De forskellige grammatisk-terminologiske standarder siden 1895 har ikke blot adskilt sig fra hinanden mht. deres indhold, men også mht. deres autoritet og rækkevidde. Der har været forskel på hvem der har udsendt dem, hvem de har været møntet på, og i hvor høj grad de har været forpligtende for den gruppe de har været beregnet for.

Den mest officielle standard er stadig *Bek. 24.8.1895*. Den blev udsendt som en regulær ministeriel bekendtgørelse til brug for hele det offentlige og private skolesystem fra folkeskoleniveau (borger- og almueskolerne), inkl. seminarierne, til og med realskoler og latinskoler, for de sidstnævntes vedkommende »dog kun for saa vidt danske grammatiske Betegnelser overhovedet benyttes ved Undervisningen«. Der er imidlertid ikke tale om at ministeriet pålægger de pågældende skoler at indføre bekendtgørelsens grammatiske betegnelser, men blot om at betegnelserne »anbefales .. til Indførelse«, eftersom de af ministeriet anses »for egnede til i *alt Fald indtil videre* at anvendes ved Undervisningen i Modersmaalets Sproglære« (min fremhævelse). 1895-bekendtgørelsen blev vedligeholdt og styrket ved en række optryk i de næste ca. 35 år, dels i forskellige småhæfter fra Pios Boghandel sammen med de gældende bekendtgørelser om retskrivning (*Retskrivningsregler af 27. Februar 1892* etc., 1895, 1901, 1909), dels i den officielle (ministerielle) retskrivningsordbog i udgaverne fra 1918 til 1929 (dvs. *Saabys Retskrivningsordbog*, 7.-8. udg., 1918-19, og *Dansk Retskrivningsordbog*, 1.-3. udg., 1923-29).

Specielt placeringen i retskrivningsordbøgerne vejer tungt. Anbefalingen af de grammatiske benævnelser indgår her sideordnet med afsnittene »I Lydbetegnelsen«, »II Stort Begyndelsesbogstav« osv. som et sidste afsnit i Retskrivningsvejledningen med overskriften »VII Tillæg. De grammatiske Benævnelser« (her citeret efter *Dansk Retskrivningsordbog*, 1929). Denne sammenkædning med de officielle retskrivningsregler, der jo ikke blot var anbefalede retningslinjer, men som det ifølge retskrivningsbekendtgørelsen fra 1892 (*Bek. 27.2.1892*) var pålagt de offentlige og private eksamensberettigede skoler at følge, har næppe kunnet undgå at få terminologibekendtgørelsen til at fremstå som mere autoritativ end den egentlig havde krav på. Jf. også følgende vurdering fra retskrivningsordbogens redaktør, Jørgen Glahder: »Ved optagelsen i retskrivningsordbøgerne var [1895-]listen på en vis måde blevet officiel, men fra 1938 [da listen udelades i optrykket af ordbogen] står vi faktisk uden en officiel dansk terminologi« (Glahder 1947, 5). Hertil kommer også at

indordningen i Retskrivningsreglerne var med til at placere spørgsmålet om de grammatiske betegnelser i retskrivningsautoriteternes regi. Man kan således med en vis ret hævde at der blot var tale om en fortsættelse af traditionen da Dansk Sprognævn i 1994 engagerede sig i spørgsmålet om den grammatiske terminologi.

Dansklærerforeningens forslag fra 1939 nåede knap nok ud over oplægsstadiet og kom bl.a. af den grund aldrig på tale som officiel terminologi.

Statsradiofoniens tredelte forslag fra 1940 blev som nævnt indsendt til Undervisningsministeriet med henblik på autorisation til brug for »den danske Skole i sin Helhed«. Autorisationen udeblev imidlertid, »så vidt vides fordi den daværende undervisningsminister [dvs. Jørgen Jørgensen] fandt det betænkeligt at autorisere tre forskellige systemer, og fordi han ikke fandt det tilrådeligt at fastlåse terminologien (og dermed den grammatiske begrebsbestemmelse) på et tidspunkt, da sproganalysens principper var inde i en rivende udvikling« (*Den Blå Betænkning* 1961, 62). 1940-forslaget blev således ikke den generelle afløser for 1895-bekendtgørelsen som forslagsstillerne havde håbet. Det fik dog ikke desto mindre en delvis autorisation, idet forslagets A-liste (jf. figur 5) i august 1942 blev anbefalet til brug ved den sproglige analyse i den eksamensfri folkeskole (*Undervisningsvejledning* 1942, 28).

Først med den danske termliste i *Den Blå Betænkning* (1961) kan 1895-bekendtgørelsen siges at have fået en officiel afløser, om end både placeringen i en undervisningsvejledning og den meget indirekte anbefaling der kan læses ud af den ledsagende tekst, ikke forlener listen med noget stærkt autoritativt præg. Listen blev ikke desto mindre en standard som kom til at nyde bred anerkendelse blandt lærebogsforfattere og ordbogsredaktører, og som bl.a. Dansk Sprognævn følte sig forpligtet til at følge i *Retskrivningsordbogen* (1. udg., 1986) og i *Nyt fra Sprognævnet* mv.

Også forslaget i *KUP-rapport 16* fremstod med en vis officiel vægt. Ganske vist fremkom det i en publikation med genrebetegnelsen *rapport*, der må antages at være (endnu) mindre bindende end en undervisningsvejledning. Og ganske vist optrådte det i rapporten som »Et forslag« (s. 57). Men i modsætning til forslaget fra 1961 fremlagdes det med en klar og utvetydig anbefaling fra udvalget: »Udvalget anbefaler, at der i skolen anvendes fælles grammatisk terminologi i folkeskolen og ungdomsuddannelserne, og at betegnelserne på nær enkelte undtagelser er de internationale, latinske. Se side 53 ff. [dvs. terminologikapitlet]« (s. 14). Forslaget nåede da også på kort tid at vinde betydeligt fodfæste, hvad der –

paradoksalt nok – accentuerede behovet for en udbygning og afløsning af det (se afsnit 2 og 3.1).

Den indtil videre seneste terminologiske standard, Dansk Sprognævns fra 1995, er i modsætning til sine forgængere fra 1895, 1961 og 1992 ikke udgået fra Undervisningsministeriet og står dermed uden den autoritet over for skolen som flere af de tidligere standarder havde. Og til forskel fra alle tidligere standardiseringsforsøg sigter den videre end skolens arbejde med dansk sprog, idet den generelt anbefales »til brug i lærebøger, ordbøger og andre håndbøger«. Alene den bredere, til dels private, målgruppe udelukker pålæg fra Sprognævnets side, men i øvrigt ligger det uden for Sprognævnets beføjelser at foreskrive en bestemt terminologi for noget fagområde. Hvis Sprognævnets grammatisk-terminologiske standard skal vinde almen accept og udbredelse – hvad den som tidligere nævnt har pæne udsigter til – må det således primært være i kraft af frivillig tilslutning fra lærebogsforfattere, dansklærere, ordbogsredaktører og andre sproglige formidlere.

Noter

1. Artiklen er oprindelig skrevet til og publiceret i *IDUN* 14. *Dedicated to Professor Hideo Mase on the Occasion of His Retirement*. Osaka Gaikokugo Daigaku, The Department of Danish and Swedish, Osaka, 2000 [2001], 223-46.
2. Og det er ikke så få. Ved Afdelingen for Dansk og Svensk ved Osaka Gaikokugo Daigaku er der til stadighed ca. 60 danskstuderende fordelt på 4 år-gange (og et tilsvarende antal svenskstuderende).

Litteratur

Bek. 27.2.1892 = Bekendtgørelse [nr. 24 af 27.2.1892] fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet om Retskrivningen. Trykt i *Lovtidende for 1892.*, 142-51.

Bek. 24.8.1895 = Bekendtgørelse [nr. 179 af 24.8.1895 fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet] vedrørende Undervisningen i Modersmaalets Sproglære. Trykt i *Lovtidende for 1895*, 682-85. Optrukt i *Retskrivningsregler af 27. Februar 1892 etc.*, 1895, 1901, 1909 (Pios Boghandel), *Saabys Retskrivningsordbog*, 7. udg., 1918, og 8. udg., 1919, 28-31, og (uden indledning) i *Dansk Retskrivningsordbog*, 1. udg., 1923, 2. udg., 1925, og 3. udg., 1. opl., 1929, XXXVI-XXXIX (men ikke i 2.-6. opl., 1938-46).

- Blå Betænkning, Den = Undervisningsvejledning for Folkeskolen II. Betænkning [nr. 297] afgivet af det af Undervisningsministeriet under 1. september 1958 nedsatte læseplansudvalg.* 1961. Specielt kap. 4: »Dansk grammatisk terminologi« (58-84).
- Dansklærerforeningen 1939 = »[Forslag til grammatiske Benævnelser]«. *Meddelelser fra Dansklærerforeningen*, 9-12 (nr. 2, okt. 1939).
- Dansk Sprognævn 1991 = »Udsagnsord eller verbum?«. *Nyt fra Sprognævnet 1991/2* (juni), 12.
- Dansk Sprognævn marts 1995 = *Anbefalede grammatiske betegnelser. Systematisk oversigt*. Særtryk, 4 s. Også trykt i *Nyt fra Sprognævnet 1995/2* (juni), 1-7, i Dansk Sprognævn 1996, 11-20, og i Henrik Galberg Jacobsen og Peder Skyum-Nielsen: *Dansk sprog. En grundbog*. Schönberg, 1996, 233-41.
- Dansk Sprognævn sept. 1995 = HGJ: »PS om grammatiske betegnelser og forkortelser«. *Nyt fra Sprognævnet 1995/3*, 14.
- Dansk Sprognævn 1996: *Grammatisk talt. Anbefalede sproglige betegnelser*. Red. af Henrik Galberg Jacobsen. Dansk Sprognævns skrifter 24. Dansklærerforeningen. – Japansk oversættelse (udvidet med ca. 50 termer) i *IDUN* 13, 1-54. Osaka (Hideo Mase: »En japansk oversættelse af *Grammatisk talt*«).
- Diderichsen, Paul 1962: »Kaos i grammatikken. Bidrag til forståelse af aktuelle analyseproblemer«. *Meddelelser fra Dansklærerforeningen*, 179-203.
- Glahder, Jørgen 1947: »Grammatisk terminologi«. *Dansk Seminarieblad*. 33. årg., 5-9 (april).
- KUP-rapport 16 = Sproglig viden og bevidsthed. Undervisningen i sproglig viden og bevidsthed i det danske uddannelsessystem*. Rapport nr. 16 i en serie om kvalitet i uddannelse og undervisning. Undervisningsministeriet 1992. Specielt kap. 7: »Dansk eller international grammatisk terminologi?« (53-58).
- Protokol 1894-95 = Protokol for den ved Skrivelse fra Ministeriet for Kirke[-] og Undervisningsvæsenet af 21. Maj 1894 nedsatte Kommission til Overvejelse af Spørgsmaalet om en eventuel Fastsættelse af en Række ensartede danske Benævnelser paa grammatiske Begreber*. Håndskrevet protokol i Rigsarkivet (Kultusministeriet, 2. kt., Anneksarkiver, proveniens 06/2).
- Retskrivningsudvalget 1920-1948. Forhandlingsprotokol for Det staaende Retskrivningsudvalg i Henhold til Skrivelse fra Undervisningsministeriet, 31. Marts 1920 (Brev Nr. 4414)*. Håndskrevet protokol i Dansk Sprognævns arkiv.
- Skautrup, Peter 1968: *Det danske Sprogs Historie*. Bd. 4, 297-98.
- Statsradiofonien 1940 = *Statsradiofoniens Indstilling [om grammatiske betegnelser] til Undervisningsministeriet den 21. December 1940*. Trykt som Bilag A i: *Undervisningsvejledning 1942*, 119-22.
- Undervisningsvejledning 1942 = Undervisningsvejledning for den eksamensfri Folkeskole udarbejdet af det af Undervisningsministeriet under 27. Juni 1941 nedsatte Udvalg*. Specielt 28-29 og 119-22.

Tre spor i sprogvidenskabens udforskning af den mundtlige fortælling

Af *Bettina Perregaard*

I det følgende vil jeg beskæftige mig med den mundtlige fortælling eller narrativen, som den studeres på et sprogvidenskabeligt grundlag. Interessen for narrativitet har været voksende inden for mange discipliner, siden den tidligt blev udforsket af Franz Boas og Edward Sapir i den antropologiske lingvistik, af Propp (1958/1968) i folkloristikken, og af Bartlett (1932) i psykologien. Historieforskningen har en særlig interesse i fortællingen som mulighed og begrænsning, hvad blandt andre Hayden White har problematiseret (1987, 1999). Også litteraturvidenskabens har en selvfølgerlig optagethed af fortællingens fremadskridende handling (for en forskningsoversigt om narrativitet inden for litteraturvidenskabens, se Holmgaard 1994 og for et temanummer om narrativitet inden for psykologien, se *Psyke & Logos*, 1996). Sprogfilosoffen Paul Ricoeur har med sit store værk (1984, 1986, 1988) haft betydning for den senere udvikling og diskussion inden for hver af disse discipliner.

Formålet med denne artikel er at give en forskningsoversigt, der viser, hvordan sprogvidenskabens først har beskæftiget sig med narrativer i to spor. Det ene går tilbage til William Labov og Joshua Waletzky's artikel *Narrative Analysis: Oral versions of personal experience* fra 1967, der fokuserer på narrativens struktur og funktioner. Det andet kan følges tilbage til Dell Hymes' analyser fra 1970'erne og 1980'erne af især indianske myter og fortællinger og hans samtidige udvikling af et analyseapparat, som hævdes at kunne appliceres på narrativer over hele verden. I løbet af 1990'erne har indflydelsen fra andre discipliners beskæftigelse med fortællingen været mærkbar, og sprogvidenskabens bevæger sig selv ind på disses traditionelle domæne. Dermed kan et tredje spor identificeres, som især lægges af antropologen og lingvisten Elinor Ochs. Hun interesserer sig for narrativens socialiserende og identitetsskabende funktion og for den interaktionelle proces, som identitet forhandles igennem. Jeg vil diskutere hver af de tre retninger og kommentere nogle af de analyser, der er udløbere af dem. På den baggrund vil jeg fremhæve to ind-

byrdes forbundne spørgsmål: Hvilken betydning har konteksten for narrativens form og indhold? Og hvordan påvirker antagelser om forholdet mellem begivenhed og fortælling, sprog og virkelighed den narrative analyse?

Kulturel baggrund og social klasse

Hvert af de tre spor har en forankring i eller en forbindelse til den samme problemstilling, som har med forholdet mellem kulturel og social baggrund og ulighed i skolesystemet at gøre.

William Labov har haft størst betydning for de muligheder, sprogvidenskaben har set i narrativer som forskningsfelt. Derfor har udgangspunktet for Labovs forskning også påvirket, hvad man siden har valgt at beskæftige sig med, og hvordan analysen af det indsamlede materiale er blevet grebet an. Man har måttet forholde sig til de spørgsmål, som Labov rejser, og de problemer, der ligger i hans antagelser, men over de seneste ti år er der sket en vis afmatning i forhold til Labovs to overordnede formål med analysen af narrativer. Det er til dels sket ud fra en egentlig kritisk vurdering af Labovs projekt, men mest på grund af en forskydning i interesse og fokus inden for det akademiske samfund.

Labov ville med sit datamateriale nå frem til en forståelse af narrativens struktur og funktioner. Han identificerede dens komponenter, sammenholdt disse med narrativens overordnede organisation og undersøgte dens formelle egenskaber i forhold til de to funktioner, der har med fortællerens gengivelse af et virkeligt hændelsesforløb at gøre og med hans eller hendes måde at forholde sig til samme hændelsesforløb på: den referentielle funktion og den evaluerende funktion. Det var det ene formål.

Det andet formål var bundet til Labovs langt større projekt om forholdet mellem sproglig variation og social marginalisering. Et af Labovs hovedværker (Labov 1972) bygger således på data indsamlet fra midten af 1960'erne i New York City. Materialet skulle afdække sproglige forskelle imellem *standard English* (SE) og den form for *black English*, som tales af store dele af den sorte befolkning i U.S.A., på landet og i byerne, men mest karakteristisk blandt unge mennesker i de store byers ghettoer. Labov og hans medarbejdere fokuserede på den manglende læsefærdighed blandt de børn og unge, som de interviewede individuelt og optog, når de opholdt sig gruppevis på gaden eller i lånte lokaler.

Labov beskrev strukturen i *black English vernacular* (BEV). Men i stedet for at understøtte skolesystemets bestræbelser på at kompensere for fejl og mangler i børnenes sprogbrug satte Labov sig for at vise, at BEV var en fuldt ud så kompleks variant som SE. Som analysen skred frem, blev det yderligere klart, at børnenes læseproblemer ikke på nogen ligefrem måde skyldtes strukturelle uoverensstemmelser mellem SE og BEV. De egentlige årsager til den manglende læsefærdighed skyldtes politiske og kulturelle konflikter i klasseværelset.

Den sociolingvistik, som Labov udviklede, var kvantitativt tilrettelagt. Det materiale, der lå til grund for *Language in the Inner City* (Labov 1972), bestod af en lang række interviews og gruppeoptagelser med børn og unge i south-central Harlem, som blev fulgt igennem længere tid, og 100 interviews med voksne mennesker fra samme bydel. Begge grupper var overvejende af arbejderklasse, mens en mindre gruppe af de voksne informanter tilhørte middelklassen. Den form for dataindsamling udviklede det sociolingvistiske interview som genre. Det kom siden til at danne skole og inspirerede også den store dataindsamling til det danske Projekt Bysociolingvistik (1991). Oplysningerne om kulturel baggrund, social klasse, alder og køn blev sammenholdt med karakteristiske træk i informanternes sprogbrug.

Det var afgørende for kvaliteten af data, at et interview forløb på en uformel og afslappet måde. Labov stillede derfor sine informanter spørgsmål, der kunne udløse en indre bevægelse, der ville gøre den enkelte så opslugt af sin fortælling, at den rene vare – *black English vernacular* – som det ellers kun tales inden for særlige *speech communities* ville udfolde sig. Labov stillede især spørgsmålet: »Were you ever in a situation where you were in serious danger of being killed, where you said to yourself ‘This is it’?« (Labov 1972, p. 354). Om informantens reaktion på spørgsmål som dette skriver Labov:

The narratives that we have obtained by such methods form a large body of data on comparative verbal skills, ranging across age levels, classes, and ethnic groups. Because they occur in response to a specific stimulus in the interview situation, they are not free of the interactive effect of the outside observer. The form they take is in fact typical of discourse directed to someone outside of the immediate peer group of the speaker. But because the experience and emotions involved here form an important part of the speaker’s biography, he seems to undergo a partial reliving of that

experience, and he is no longer free to monitor his own speech as he normally does in face-to-face interviews (Labov 1972, pp. 354-355).

Labov har ikke haft narrativer som sin primære interesse. Faktisk er det begrænset, hvad han har publiceret om emnet (Labov og Waletzky 1967, Labov 1972, Labov og Fanshel 1977, Labov 1982, Labov 1997), men han mente altså, at narrativen i det sociolingvistiske interview gav de bedste muligheder for at undersøge, hvordan informanterne talte i uformelle sammenhænge blandt familie og venner. Labov er blevet kritiseret for sin manglende diskussion af, hvad »a partial reliving of that experience« indebærer og for sin manglende problematisering af det sociolingvistiske interview som kontekst for de indsamlede narrativer. I Labov 1982 og 1997 forsøger han at imødekomme noget af den kritik, men det har ikke ført til en egentlig revision af modellen fra 1967.

Resultatet af Labovs samlede undersøgelse gik imod skolesystemets opfattelse af problemet med læsevanskeligheder som et spørgsmål om et mangelfuldt og underudviklet sprog hos store dele af den sorte befolkning – den såkaldte *deficit theory* – et sprog som man hævdede ikke egnede sig for problemløsning og logisk tænkning i skolen. Men den særlige forbindelse der måtte vise sig at være imellem kulturel og social baggrund, karakteristiske træk ved narrativens indre organisation og børns skoleforløb lå som et til dels uudforsket terræn i Labovs værk, som andre forskere siden valgte at bevæge sig ind på i deres beskæftigelse med den mundtlige fortælling i skolen.

Sproglig variation og forskelle i narrativ struktur viste sig således at kunne forklare nogle af de sammenstød, der er imellem særlige grupper af børn og det etablerede skolesystem. Formålet med at sammenholde enkelte børns kulturelle og sociale baggrund med strukturen i deres narrativer var at nå til en forståelse af, hvordan konflikter – foruden at bunde i ideologiske spørgsmål – også bundede i uvidenhed om og manglende erkendelse af de sproglige kvaliteter og den sproglige organisation, der konstituerer mange børns verbale færdigheder, og som adskiller sig markant fra brugen af og normerne for SE. De forskningsmæssige udløbere af Labovs projekt nåede et højdepunkt i 1980'erne (Cazden 1988; Gee 1989; Heath 1983; Michaels 1981, 1986; Ochs et al. 1989/1996).

BEV var foruden at være karakteristisk for et bestemt socialt lag også karakteristisk for en bestemt kulturel gruppe med særlige historiske rødder. Et af de træk, man tidligt fokuserede på, var tilknytningen til en

overvejende mundtlig fortælletradition, hvor skriftsprog med undtagelse af Bibelen var så godt som fraværende i hverdagslivet. Også Dell Hymes satte sine analyser af narrativer i forhold til en karakteristik af det mundtlige overfor det skriftlige. Mange børn har ikke en fortrolighed med skriftsprog og dermed heller ikke en fortrolighed med de normer for interaktion – mundtlige som skriftlige – der kendetegner interaktionen i skolesystemet. Fælles for Labov og Hymes er en erkendelse af, at nogle narrativer er mere mundtlige end andre. Labov så en kvalitet i brugen af de implicite træk, som i hans materiale viser sig i det, han kalder *embedded evaluation*. Hymes fokuserer på den mundtlige fortælling som en urform med rødder langt tilbage i historien, kulturelt særegen, men med fremtrædende universelle træk. Den minoritet, som Hymes interesserer sig specielt for, og hvis fortællinger han analyserer, er indianerne. Som fælles omdrejningspunkt kan man sige, at beskæftigelsen med forholdet mellem det mundtlige og det skriftlige har haft stor betydning. Det forhold slog igennem, både når man sammenlignede kulturer, og når man sammenlignede sociale klasser (Chafe 1994, Tannen 1989).

Mens Labovs model fik stor betydning for analysen af narrativer, har Hymes' model ikke fået nogen særlig bevågenhed (begge gennemgås nedenfor). Til gengæld var det Hymes' metodologiske overvejelser, der kom til at præge, hvordan man udforskede interaktionen i klasseværelset. Hymes insisterede på at undersøge sproget i kontekst. Han indså tidligt, at det, vi er nødt til at vide om sproget i klasseværelset, er, hvordan det er organiseret i brug af både lærere og elever og i de *speech communities*, som eleverne kommer fra. Betydning ligger også i intonation, stemmeføring, rytme og stil. Det er ved at udnytte sådanne muligheder i sproget, at vi viser respekt og disrespekt, omsorg eller ligegyldighed, at vi udvikler en intimitet eller skaber en distance, at vi signalerer alvor eller leg (Hymes 1972, p. xiii). Et udsagns hensigtsmæssighed og meningsfuldhed vurderes løbende i situationen, og læreren afgør som den mest magtfulde af parterne, hvad der er relevant, passende og brugbart på hvilke tidspunkter. Interaktionen i klasseværelset udfolder sig i mønstre, der er ensartede på tværs af en lang række klasseværelser, men som også kan afvige markant fra hinanden. Pointen er imidlertid, at den sociale organisation og interaktionen i det enkelte klasseværelse vil bevæge sig i det samme mønster over lang tid. Det er bl.a. dette mønster, der påvirker de muligheder, børn har for at få et godt skoleforløb. Derfor bør det erkendes af lærere og måske også af eleverne: »The participants in the situation must themselves in effect be ethnographers of their own situation«

(Hymes 1972, p. xiv). Det er præcis, hvad flere lingvister og lærere senere har bestræbt sig på at blive. Courtney Cazden forlod universitetet for igen at undervise små børn. Hun indgik et samarbejde med Hugh Mehan, som identificerede mønstre og strukturer i klasseværelsesinteraktionen (Mehan 1979). Ligeledes hjalp Shirley Brice Heath lærere til at udvikle en større bevidsthed om, hvad der foregik i deres klasseværelser (Heath 1983). Det er således den kombinerede lingvist og etnografs opgave at gøre disse mønstre synlige for deltagerne ved at påvise den systematik, hvormed de går igen. Er vi først opmærksomme på, hvordan vores kommunikative adfærd på de fleste områder er regelmæssig, kan vi bedre forklare, hvad der sker i klasseværelser, når to forskellige mønstre af regelmæssighed støder sammen, umiddelbart viser sig uforenelige og dermed bringer forstyrrelse, afvisning og fornægtelse med sig. Når sproget skal undersøges i konteksten, er det, fordi det kun er i konteksten, at vi kan finde ud af, hvordan sproget er organiseret, så det kommer til at tjene en række forskellige sociale formål. For at kunne forstå sproget i dets kontekst kræves det, at man forstår de betydninger, den mening, som konteksten og sproget har for deltagerne selv. For at lingvisten og etnografen kan opnå den indsigt, må han eller hun selv indgå i og udforske sammenhængen.

Hymes understreger dermed, at det ikke er nok at fokusere på sprogets referentielle funktion. Det er afgørende at forstå dets sociale funktioner i bestemte sammenhænge. Labov og Hymes er enige om, at det er absurd at opfatte mange skolebørn som *linguistically deprived*, men Hymes understreger samtidig, at det er lingvistens opgave at finde ud af, hvordan det alligevel giver mening for *læreren* at opfatte børn sådan, når deres sproglige kompetence afviger fra, hvad skolen har af forventninger til den. Hvis skolen ikke etablerer de former for kontekster, der ellers trækker på børnenes kommunikative kompetence, eller hvis skolen ikke giver mulighed for, at børn kan bruge sproget til de formål, de er vant til at bruge det til, så udsættes børn for en form for undertrykkelse, der er mere almindelig, end man skulle tro. Alle børn har måske en reel chance for at tilegne sig og udnytte de kommunikative strategier, som skolens normer bygger på, men disse har også en social betydning, der kan være uoverensstemmende med de normer, børnene bringer med sig hjemmefra eller fremelsker i kammeratskabsgruppen. Disse strategier involverer og anfægter identitet og selvopfattelse. Hymes forsvarer alligevel ved flere lejligheder (Hymes 1972, p. xlvi, 1994/1996, p. 185-206) den udkældte Basil Bernstein, som også brugte børns narrativer som udgangspunkt for

bestemmelsen af deres tilhørsforhold inden for hhv. *restricted code* og *elaborated code* (Bernstein 1971, 1973). Bernstein respekterer værdierne i *restricted code*, samtidig med at han insisterer på, at denne form for sprogbrug i forhold til *elaborated code* har sine begrænsninger. Selvom man skal forstå og fastholde barnets forankring i *restricted code*, så skal man også lære barnet at operere inden for *elaborated code*. Det er deri undervisning består. Bernstein har fået større betydning for uddannelsesforskningen i Australien end i U.S.A. i tilknytning til M.A.K. Halliday udvikling af en sprogteori og en genrepædagogik (Halliday og Martin 1993; Hasan og Williams 1996). Hymes kalder sin tilgang til den sproglige analyse for *the ethnography of communication*, og det er, som det ses, en anden form for sociolingvistik end Labovs.

Hymes viser, at måder at ræsonnere på, tænke på, gentage udsagn på, som er bundet til den narrative form, ingen prestige har i skolesystemet. Hos elever og studerende afvises denne form som anekdotisk. Det er imidlertid Hymes' pointe, at den narrative form for forståelse er grundlæggende hos mennesket, og at den også karakteriserer de måder at ræsonnere på, der *har* prestige i skolen:

To exclude the anecdotes of others by a rule against anecdotes in general is in effect to privilege one's own anecdotes without seeming to do so.

In sum, if one considers that narrative may be a mode of thought, and indeed that narrative may be an inescapable mode of thought, then its differential distribution in a society may be a clue to the distribution of other things as well – rights and privileges having to do with power and money, to be sure, but also rights and privileges having to do with fundamental functions of language itself, its cognitive and expressive uses in narrative form (Hymes 1978/1996 p. 114).

Hymes afviser, at skolegang og skriftsprog er de eneste former for erfaring, vi som mennesker har med litterær form. Han hævder, at de principper af litterær kvalitet og af et litterært tilsnit, som han identificerer i den traditionelle indianske mundtlige fortælling, ligger potentielt i alle sprog, i alle *speech communities*, og er til rådighed for alle mennesker, deraf det lidt besynderlige udtryk *oral literature* (Bright 1982). Dette skal erkendes, værdsættes og udnyttes i klasseværelset, fordi det er en værdifuld ressource i sproget (p. 140). At man har identificeret forskelle

i sprogbrugen mellem grupper, der er forankret i hhv. en mundtlig fortælletradition og en skriftsproglig tradition, betyder altså ikke, at der ikke er potentielt skriftsproglige træk at finde i den første gruppe. Forskningen i den mundtlige fortælling kan udvide forståelsen af den potentielle lighed i forskellige måder at udnytte sproget på og også udvide forståelsen af de kræfter, der er i arbejde, når den kommunikative kompetence formes (1996, p.191).

Også Elinor Ochs har beskæftiget sig med børns socialisering gennem sproget og betydningen heraf for deres skoleforløb. De to artikler *Detective Stories at Dinnertime: Problem Solving Through Co-Narration* (1989/1996) og *Storytelling as a Theory-Building Activity* (1992) skal læses som bidrag til den forskning, der beskæftiger sig med, hvordan børn socialiseres i familien, og diskuterer i hvilket omfang denne form for socialisering giver dem mulighed for at klare sig godt i skolen. Der er to ting, det er vigtigt at kunne i skolen, der indebærer en måde at tænke på, som børnene skal kunne udnytte for at få mest muligt ud af undervisningen: De skal kunne opstille og afprøve en hypotese og de skal kunne løse de problemer, de støder på undervejs. Med de to artikler hævder forfatterne, at børnene tilegner sig sådanne færdigheder ved at indgå i helt almindelig dagligdags interaktion, hvori det at udfolde og lytte til fortællinger er en vigtig komponent. Et sted, hvor denne form for interaktion foregår, er omkring middagsbordet. Middagsbordet udgør således et *opportunity space*. Jeg vil diskutere det begreb og Ochs' øvrige arbejde sidst i denne artikel.

William Labovs model

Labov og Walezky var til dels inspirerede af den russiske folklorist Vladímir Propp, som i 1928 lavede en analyse af det begrænsede antal af funktioner, som han mente alle eventyr er bygget op om. Først i 1958 blev bogen oversat til engelsk, hvor den fik titlen *The Morphology of the Folktale* og stor betydning for udviklingen af den strukturelle analyse inden for flere discipliner. Propps analyse afveg markant fra tidligere tiders måde at klassificere eventyr på. Hvor man hidtil havde klassificeret materialet efter historisk baggrund, geografisk tilknytning eller ydre lighedspunkter, så argumenterede Propp for, at man i stedet for denne utilstrækkelige og usystematiske form for klassifikation kunne nå frem til en

egentlig bestemmelse af eventyrets komponenter og funktioner ved at basere sin analyse på de indre sammenhænge i materialet. Propp mente, at klassifikationen måtte udspringe af en sammenligning af eventyrenes temaer. Man måtte holde de forskellige komponenter i det enkelte eventyr adskilt for derefter at sammenligne en række eventyr i forhold til samme komponenter. Derved kunne man nå frem til en forståelse af eventyrets morfologi: »a description of the tale according to its component parts and the relationship of these components to each other and the whole« (Propp 1968, p. 19). Propp mente med sine 31 fremanalyserede funktioner at have lavet en komplet beskrivelse af eventyrets forløb og organisation.

Ligesom Propps er Labov og Waletzky's analyse formel. Formålet med den er at identificere og klassificere komponenter i narrativen på sætningsniveau for derefter at redegøre for deres indre organisation i narrativen som helhed. Labov og Waletzky's ambition i forhold til Propps analyse var altså at nå ned i et strukturelt lag, som Propp ikke beskæftigede sig med.

For Labov og Waletzky er den mindste funktionelle enhed i narrativen sætningen. Hver sætning i narrativen har altså en funktion i forhold til tilhøreren. Disse funktioner forklares som seks forskellige strukturelementer. En sætning kan have som funktion at sammenfatte et tema eller en pointe, at orientere om tid og sted, gengive et handlingsforløb, vurdere og kommentere, redegøre for handlingsforløbets afslutning eller igen at bringe fortællingens univers i forbindelse med nutiden. Labov og Waletzky benævner disse strukturelementer *abstract*, *orientation*, *complicating action*, *evaluation*, *resolution* og *coda*. Samtidig er narrativen som helhed organiseret på en måde, der er genkendelig fra narrativ til narrativ ligesom Propps eventyr har grundlæggende træk til fælles. (I fordanskningen af centrale begreber hos Labov i det følgende trækker jeg i et vist omfang på Erik Møller (1993)).

Det grundlæggende spørgsmål for den narrative analyse lyder hos Labov og Waletzky: »How can we relate the sequence of clauses in the narrative to the sequence of the events inferred from the narrative?« (1967/1997, p. 12). Det temporale forløb knyttes til den referentielle funktion, idet Labov og Waletzky forudsætter, at man gengiver begivenheder i samme rækkefølge, som de fandt sted: »The basic narrative units that we wish to isolate are defined by the fact that they recapitulate experience in the same order as the original events« (1967/1997, p. 13).

I deres materiale identificerer Labov og Waletzky fire forskellige for-

mer for sætninger: uafhængige sætninger, frie sætninger, koordinerede sætninger og begrænsede sætninger. Det er kun de uafhængige sætninger, der er relevante for det temporale forløb. Narrative sætninger dannes af uafhængige sætninger, der holdes sammen af en temporal lås. Det er en nødvendig forudsætning for, at man kan tale om en narrativ, at der indgår minimum to narrativsætninger, hvor imellem der befinder sig en temporal lås. Deres rækkefølge kan ikke ændres, uden at man også ændrer på forståelsen af, hvordan begivenheden må være foregået i virkeligheden (Labov og Waletzky 1967/1997, p. 14, Labov 1982, p. 225).

Det, der bestemmer, hvorvidt sætninger kan defineres som narrativsætninger er deres distribution (*displacement set*). Hvis en sætning er låst i den temporale orden og altså ikke kan optræde andre steder i narrativen, uden at fortolkningen af begivenhedens forløb bliver en anden, hvis dens distribution med andre ord er begrænset, så er der tale om en narrativ sætning. Og det er ifølge Labov og Waletzky »the defining characteristic of narrative« (1967/1997, p. 15).

Frie sætninger kan derimod optræde hvor som helst i narrativen, fordi de ikke er bundet til det temporale forløb. De koordinerede sætninger er narrativsætninger, hvor det ikke kan afgøres, om den ene kommer før eller efter den anden, som når to handlinger forekommer samtidig i virkeligheden. Det er to sætninger, hvis rækkefølge giver samme mening, selvom de er knyttet til det temporale forløb. De begrænsede sætninger kan optræde visse steder i narrativen, men ikke så frit som frie sætninger.

Vi får altså Labovs definition af, hvad en narrativ er, men vi får ingen definition af begrebet *experience*. Men tilsyneladende kan den få en fast sproglig form, en særlig syntaks:

We define narrative as one method of recapitulating past experience by matching a verbal sequence of clauses to the sequence of events which (it is inferred) actually occurred (Labov 1972, p. 359).

Det er således muligt med sproget at indfange og afspejle en række begivenheder, som de fandt sted i et tidsmæssigt forløb i virkeligheden. Det er denne antagelse om forholdet mellem sprog og virkelighed, som vi er nødt til at acceptere for at kunne gå videre med Labovs argumentation.

Kritikken af Labovs model

Kritikken af Labov har som sagt fokuseret på to punkter: Labovs bagvedliggende antagelse om forholdet mellem begivenhed og fortælling og hans manglende diskussion af kontekstens betydning for den narrative struktur (Mishler 1986). Herhjemme har Erik Møller i sin bog fra 1993 *Mundtlig fortælling – fortællingens struktur og funktion i uformel tale* taget begge kritikpunkter op. Møllers materiale er indsamlet i sammenhæng med, og hans analyser indgår som en del af Projekt Bysociolingvistik.

Møller indvender, at Labovs forståelse af forholdet mellem sprog og virkelighed er unuanceret, fordi Labov tilsyneladende ser dem »som to størrelser der uproblematisk spejler sig i hinanden« (1993, p. 154). Labov opererer ikke med strukturelementerne inden for en udsigelsesmodel, hvorfor han ikke kan redegøre for forholdet mellem fortælleren og det fortalte – imellem synsvinkel og struktur. Møller laver derfor en sådan udsigelsesmodel, der gør det muligt at sammenholde de enkelte strukturelementer med fortællerens placering i det fortalte.

For Møller bliver fortælleren et »subjektivt omdrejningspunkt« for forholdet mellem virkelig begivenhed og fortælling, og fortællingen tager form af en social rekonstruktion af, hvad der er foregået – på fortællerens præmisser:

Hvis man anskuer fortællingen på denne måde, bliver det klart at der finder både en gengivelse af virkeligheden og en bearbejdelse sted på én gang. Der skabes så at sige en fortællingens virkelighed der ikke er uafhængig af den 'objektive' virkelighed, men heller ikke blot et billede på den – den er sin egen virkelighed (Møller 1993, p. 159).

Møller foreslår, at fortællingen ansues som en kompleks sproghandling, idet det er fortællerens *intention*, der bestemmer udvælgelsen »af komponenter fra den kognitivt lagrede faktuelle begivenhed« (p. 160). Foruden Labovs referentielle og evaluerende funktion, opererer Møller derfor med en kommunikativ funktion (p.167).

Jeg ser det som et problem i Møllers model, at den forudsætter, at forståelsen af narrativen alene bliver til på baggrund af en vurdering af afsenders *intention* med at fortælle den. Det er også et problem, at modellen ikke tager højde for, at den kontekst, hvori den virkelige begivenhed fandt sted, er lige så afgørende for dens sproglige og indholdsmæssige udformning som den kontekst, hvori den fortælles.

Det er en velkendt kritik af pragmatikken, at den alene fokuserer på afsenders intention og dermed på den bevidste, velovervejede sproghandling (Fairclough 1995). Narrativer optræder imidlertid også i sammenhænge, hvor samtaleparterne netop ikke kan siges at have den fornødne afstand, refleksion, eller bevidsthed, der kan forklare narrativen som et resultat af intention alene (hvad gruppeoptagelserne i Møllers materiale også viser). De sociale praksisformer, som narrativerne indgår i, er snarere karakteriseret ved en ulige fordeling af magt og status, (tale)rettigheder og forventninger. Hermed mener jeg både institutionelle sammenhænge som klasseværelset, hvori læreren både kan bede om og afvise børns narrativer (Michaels 1981; 1986), og familien, hvor børns narrativer i højere grad betvivles og anfægtes (Aronsson/Cederborg 1994), eller kammeratskabsgruppen, hvor der stilles forskellige krav til fortælleren om at positionere sig hensigtsmæssigt (Bamberg 1997). Alle disse sammenhænge er underlagt sociale og kulturelle normer, et gruppepres eller et ideologisk pres, som sjældent er erkendt hos parterne. Det påvirker f.eks. også de narrativer, som patienter fortæller deres læge (Ainsworth-Vaughn 1998). Således er alle narrativer underlagt et uigennemskueligt net af sociale, kulturelle, politiske og ideologisk betingede forhold, som de løbende skal forhandles igennem og formuleres på baggrund af (Goffman 1974).

Dermed bliver også den kontekst, som fortællingen refererer til, interessant, for den har formet de muligheder, vi dengang havde for at indgå i, opfatte og forstå det passerede. Dette punkt diskuteres ikke af Møller, og det indgår derfor heller ikke i hans model. Fortællerens perception af virkeligheden opfattes hos både Labov og Møller som neutral. Men man oplever aldrig noget fra en neutral position. Hos Labov kan virkeligheden afspejles i sproget, og hos Møller kan man bevidst manipulere med den, så den passer til den *intention*, man har med at fortælle, men det er den sociale interaktion og de sociale praksisformer vi løbende er en del af, som bestemmer, hvordan vi overhovedet *kan* erfare. Hvordan vi så *har* erfaret, viser sig bl.a. i vore fortællinger.

Møller påpeger, at det er nødvendigt at omdefinere Labovs strukturelementer for at kunne redegøre for narrativers struktur inden for andre former for interaktion end det sociolingvistiske interview. Således viser han, at narrativer former sig anderledes i løbet af de gruppesamtaler, som udgør en del af materialet, end i det konversationelle interview, hvor feltarbejderen er alene med informanten. Forholdet imellem samtaleparterne, deres fælles referenceramme eller mangel på samme, deres evne eller

vilje til at opmuntre, spørge og sympatisere eller omvendt deres trang til at afbryde, korrigere, betvivle eller afspore fortællingen har stor indflydelse på, hvordan den former sig i konkrete situationer.

Møller erstatter Labovs seks strukturelementer med følgende fem: *indleder*, *orientering*, *handlingssekvens*, *evaluering* og *afslutter*. Den vigtigste forskel i forhold til Labov ligger i, at Møller tildeler de sætninger af evaluerende karakter, der knytter sig til det fortidige univers, strukturelementet handlingssekvens, hvor Labov ville karakterisere alle former for kommentarer og vurderinger og også direkte tale som *evaluation* (Møller 1993, p. 183).

En anden forskel ligger i Møllers observation af, at strukturelementet orientering både kan udnyttes som dramatisk effekt og ofte har karakter af reparation. De forskellige strukturelementer udnyttes altså ikke på en ensartet måde i forskellige former for narrativer. Igennem sin iagttagelse af strukturelementet orienterings karakter af reparation kommer Møller imidlertid selv til at pege på et problem, der gælder for både Labov og Møllers egen model.

Hos både Labov og Møller er analysens objekt fortællingen som produkt. Det er det, der faktisk blev sagt, der bestemmer analysen, og hvordan fordelingen af strukturelementer på sætninger skal være. Det er den måde, Labov og Møller forud for analysen har redegjort for, hvilke sproglige træk, der er karakteristiske for hvert strukturelement, der bestemmer klassifikationen. Såfremt hvert element er bestemt rigtigt i forhold til definitionen, må analysen siges at være korrekt.

Men bagom overfladestrukturen – bag om produktet – synes vi, at vi kan følge fortælleren i processen – i en form for dybdestruktur. I den følgende lille sekvens fra én af Erik Møllers narrativer bliver dette problem synligt. Informanten fortæller om, hvordan hun tabte sin vielsesring dagen efter sit bryllup, da hun ville lægge brudebuketten på sine bedsteforældres grav:

Informant	7	hand	så tog vi så derop der dagen efter
Informant	8	hand	så ville jeg jo vifte sneen væk så man kunne se navnene ik'
Feltarbejder			ja (pause)
Informant	9	ori	og så havde jeg stået og beundret dem der
Informant	10	hand	det ser da meget pænt ud
Informant	11	ori	jeg havde sat brudebuketten ik'
Informant	12	ori	og taget en rose fra til mig selv ik'

Overfladestrukturen synes her at vise, at informanten står og beundrer navnene på gravstenen, mens dybdestrukturen synes at antyde, at det er blomsterne, hun beundrer, da det er brudebuketten, der er grunden til, at hun overhovedet befinder sig på kirkegården på netop dette tidspunkt. Informanten kommer tilsyneladende i tanke om, at hun endnu ikke har fortalt om arrangementet af blomsterne. Den forglemmelse reparerer hun derfor på med ytringen i linje 11. Vi forstår godt i hvilken rækkefølge tingene må være foregået i virkeligheden, selvom de kommer til at fremstå i omvendt rækkefølge i fortællingen. Men det kan modellen ikke tage højde for, for den er bundet til produktet og overfladestrukturen. Når linje 9 får strukturelementet orientering og ikke handling skyldes det netop dette, at der ikke er tale om den rækkefølge, tingene er foregået i i virkeligheden: Først har hun arrangeret blomsterne og derefter har hun beundret dem.¹ Når dette forhold ikke fremgår af sætningernes rækkefølge, så kan de ikke hver især tildeles strukturelementet handlingssekvens. Man kan altså sige, at selvom vi her har et tydeligt eksempel på et kronologisk forløb, der ønskes udtrykt i fortællingen, så kan modellen ikke fange det forløb, når det ikke udtrykkes som forventet i overfladestrukturen, men kommer til udtryk som reparation.² Pointen er, at modellen, selvom den er bygget op om *sequence*, ikke altid kan indfange den kronologisk fremadskridende handling. Strukturelementet 'orientering' er simpelthen ikke dækkende for den funktion, sætningen i linje 9 har.

Dell Hymes' model

Hvor Labov har sin inspiration fra Saussures strukturalisme og både skriver i forlængelse af den og op imod den, er Dell Hymes vokset ud af en mere amerikansk tradition for at integrere lingvistik og antropologi. Denne tradition går tilbage til slutningen af 1800-tallet, hvor man, i frygt for at mange og meget forskellige indianske sprog ville forsvinde i takt med opløsningen af de indianske samfund, indledte en omfattende indsamling af data om disse sprog. Det var U.S.A.'s første egentlige antropolog Franz Boas, som stod for den tidlige del af dette arbejde, og det blev fulgt op af hans elever Melville Jacobs og Edward Sapir. Af indsamlerne krævede det både en etnografisk interesse, viden om indianske kulturer og en stor fonetisk kompetence. En del af det indsamlede materiale bestod af narrativer, fortalt af indianere med særlige evner for den mundtlige fortælling, transskriberet af etnografen og oversat til engelsk.

Dell Hymes har fortsat arbejdet med at bestemme opbygningen og betydningen af en række narrativer, der stammer fra den nordlige del af Stillehavskysten i U.S.A., og som altså er indsamlet for mange år siden og derfor kun foreligger i én eller flere skriftlige versioner. Hymes' model er bygget til dette materiale, men siden han første gang præsenterede den i 1976 (Hymes 1976/1981), er han blevet stadig mere overbevist om rigtigheden af at benytte den tilgang, når man skal forstå og fortolke narrativer i almindelighed. Han har efterhånden inddraget andet materiale end de indianske myter og bl.a. afprøvet modellen på børns mundtlige fortællinger og på enkelte af de narrativer, som Labov indsamlede i New York.

Hymes' bidrag til den sprogvidenskabelige forskning i narrativer må siges at være vægtigt. Så meget desto mere besynderligt er det, at han med få undtagelser nær ingen indflydelse har haft på, hvordan andre har valgt at gribe den narrative analyse an. Han henviser til Dennis Tedlock (1983), som beskæftiger sig med *narrative poetry* hos Zuni indianere og til James Paul Gee, som er én af de få, der tidligt lod sig inspirere af Hymes' model. I 1997 – i 30-året for offentliggørelsen af Labov og Watzkys artikel – viede tidsskriftet *Journal of Narrative and Life History* en hel årgang til kommentarer og kritik og synsvinkler på den gamle artikel, som alle de inviterede forfattere – mere end 50 i alt – på en eller anden måde har måttet forholde sig til i deres arbejde. Som nævnt har også Dell Hymes udfordret Labovs model (Hymes 1991/1996), men Hymes er tilsyneladende ikke blevet inviteret til at bidrage til den hyldest af Labov, som særnummeret af tidsskriftet er tænkt som. Hvad der er endnu mere påfaldende, er, at der på de mere end 400 sider ikke er én eneste henvisning til Hymes, på trods af, at samtlige bidragydere refererer bredt til forskellige retninger og discipliner inden for beskæftigelsen med narrativer.

Det er på denne baggrund, at Hymes' artikel fra 1998 *When is Oral Narrative Poetry? Generative Form and its Pragmatic Conditions* kan læses som en måske bitter reaktion på at blive ignoreret. (I en note pointerer Hymes, at hans analyse af John L.'s fortælling, som stammer fra Labovs datamateriale, bringes her, fordi dén måde at forstå Labovs narrativer på overhovedet ikke omtales i det pågældende særnummer).

Hvor Labovs model er bygget op om *sequence*, er Hymes' model bygget op om *equivalence*. Det udtryk har han hentet hos Roman Jakobson (1960), og det refererer hos Hymes til rytmiske mønstre af ligevægtighed, gentagelse, fordobling eller en form for ekko i den indre organisation af narrativen. *Equivalence* er det, man finder, når man bevæger sig frem og

tilbage i teksten og identificerer sådanne mønstre af gentagelse, rytme og alliteration eller på anden måde iagttaget, hvordan temaer går igen. Hvis man ikke kan finde den slags mønstre i sit narrative materiale, så er det ikke, fordi de ikke er der, men fordi man ikke har fundet nøglen til dem: »A lack of patterning shows a lack in interpretation« (1998, p. 478).

Hymes kalder sin fremgangsmåde eller sin tilgang til den narrative analyse for *verse analysis*, og han taler om den implicite arkitektur i narrativer, der er bygget op om tre dele:

1. Den mundtlige fortælling har ikke sætninger, men *lines*.
2. Forbindelser mellem *lines* er ikke styret af *sequence* alene, men af *equivalence*.
3. Den mundtlige fortælling vækker og tilfredsstiller forventningen om en stram struktur, der foruden *lines* består af *verses*, *stanzas*, *scenes* og *acts*.

Bestemmelsen af elementerne *lines*, *verses* og *stanzas* er vokset ud af Hymes' egne analyser, mens elementerne *scenes* og *acts* er udnyttet med inspiration fra Kenneth Burke (1945). Verset er det letteste at identificere, da det indledes med en partikel – ofte et tidsadverbium, en præposition eller en konjunktion. Når man har identificeret versene, har man en ramme, der gør det muligt at bestemme én eller flere linjer heri. Samtidig kan man følge, hvordan versene hænger sammen i grupper af to og fire eller af tre og fem. En sådan gruppe benævner Hymes en *stanza* eller en strofe. Også stroferne vil være organiserede i grupper af to og fire eller tre og fem, som så udgør fortællingens *scenes*. Endelig kan en lang fortælling organisere scenerne i to eller flere *acts*.

Den mundtlige fortælling er altså organiseret i linjer. Både Boas og hans elever Sapir og Jacobs gik imidlertid ud fra, at fortællinger er prosa, og derfor skrev de dem ned i sætninger og afsnit. Fordi fortællingen ikke er metrisk, forudsatte de, at den heller ikke har samme indre organisation som traditionel digtning. Af samme grund bestræbte i hvert fald Jacobs sig på af stilistiske grunde at udelade gentagelser i de engelske oversættelser. Men disse gentagelser er selvfølgelig af grundlæggende betydning for forståelsen af den indre organisation, som Hymes hævder, at alle fortællinger har. Den mundtlige fortælling er *measured*. Hermed menes, at betydningen af den bl.a. ligger i relationen mellem dens linjer. Der er en regelmæssighed i den mundtlige fortælling *imellem* linjerne, på samme måde som vi i digtningen finder en regelmæssighed i de metriske linjer.

Det er derfor et enormt rekonstruktionsarbejde, Hymes har påtaget sig ved at sammenholde de forskellige versioner af de samme fortællinger på originalsprog og i engelske oversættelser, sætte dem op så de læses i linjer, hvorved betydningen af pauser, rytme, gentagelse, fordobling o.s.v. bliver tydelig. På den måde har han fremmanet en ny mundtlighed i det skriftligt overleverede materiale, og resultatet er forbløffende. I praksis er det vanskeligt at analysere narrativer i overensstemmelse med Hymes' forskrifter, men er man først én gang nået frem til et overbevisende resultat, er det svært ikke at lade sig fascinere af det mønster og den regelmæssighed og den konsistens, fortællingen fremstår med. Ved at udforske den indre organisation kommer vi også tættere på det spørgsmål, der lyder: I hvilket omfang er vi bevidste om disse relationer, mens vi fortæller, hvad er kulturelt, og hvad er kognitivt bestemt?

Den *form*, regelmæssigheden antager, er i hvert fald tæt forbundet med historiske og kulturelle forhold. På baggrund af tradition og overlevering skaber *speech communities* narrativer, der er organiseret i to og fire eller tre og fem. Den enkelte fortæller trækker på disse ressourcer, men kan også udfordre, forny og udnytte dem på særlige måder. I en nyere artikel angiver Hymes tillige, at det er muligt, at man ved at veksle imellem to og fire på den ene side og tre og fem på den anden samtidig markerer en form for intimitet og fortrolighed over for en form for kontrol og social distance, der er knyttet til hhv. et feminint og et maskulint univers. Således viser han igennem analyser af et par indianske myter, hvordan organisationen både afhænger af, hvem narrativen fortælles til og hvordan magten er fordelt mellem aktørerne i narrativen.

Det er sværere at bestemme linjerne, end det er at identificere større enheder i narrativen. Men Hymes tager afsæt i verbet. Hvis der er et verbum, er der som regel også en linje. Gentagelser eller paralleller vil også angive begyndelsen eller slutningen på linjer, der står i et forhold til hinanden. Men der er ikke noget enkelt kriterium, der gør det muligt på en mekanisk måde at identificere linjer i materialet. Flere forskellige træk og mønstre bidrager til en erkendelse af, hvordan narrativen er organiseret som helhed og i detaljen, og det er det fremanalyserede mønster i helheden, der gør analysen troværdig. Således er analysen styret af to overordnede principper: Den fremanalyserede struktur skal være konsistent, og man skal kunne finde den ved løbende at sammenholde form og indhold. Variation i indhold markeres ved variation i form. En tilsyneladende undtagelse må derfor kunne forklares i forhold til de principper, der styrer resten af fortællingen.

Det ses, at Labov og Hymes er enige om, at narrativen kan isoleres og betragtes som en enhed i et eventuelt længere diskursivt forløb. Det er en forudsætning for hver af modellerne, at en sådan opdeling er mulig. Det er ikke en holdning, der på samme måde deles af andre forskere. Efterhånden som diskursanalysen er blevet en integreret del af den narrative analyse, fremstår narrativen aldeles sårbar og følsom for den kontekst, den optræder i. Således konkluderer Ochs et al. (1989/1996), at narrativen skal forstås som dynamisk og *open-ended*. Ofte vil der være tale om en form for *co-narration*, der udelukker forestillingen om den autoritative fortæller. Jeg mener dog ikke, at de forskellige tilgange til narrativer udelukker hinanden. Det er meget forskellige formål med den narrative analyse, der har drevet dem frem, og forskningen som helhed er blevet beriget af hver af dem.

Kritikken af Hymes

Som sagt har Dell Hymes' analyser ikke haft nogen stor gennemslagskraft, og kritikken af dem har været behersket. I et kort indlæg ved en konference indvender William Bright (1982), at

The possibility remains open, in fact, that some Native American cultures – or culture areas – simply told their narratives as prose – or, to put it more properly, that they lacked a distinction between prose and poetry in their literary discourse (p. 277).

Bright fremhæver derefter et eksempel fra en anden indiansk kultur i det sydlige Californien, hvor de mønstre, som Hymes identificerer, tilsyneladende ikke forekommer. Bright advarer derfor imod, at man på for løst et grundlag postulerer universelle træk i den narrative struktur. Kritikken ligger mange år tilbage, og Hymes har arbejdet intenst med modellen siden da og afprøvet den på helt andre narrativer. Dertil har han fået hjælp af James Paul Gee, som med inspiration fra Hymes har udviklet et noget enklere analyseapparat.

Gee har både analyseret børns (1989) og voksnes (1991) narrativer, og det er ham, der har udviklet begrebet *thematized echoes* (1996, 1997), som han bruger til at anskueliggøre, hvordan den sidste del af en narrativ afspejler eller er et ekko af den første. En fortælling kan således udfolde

sig som en kinesisk æske: Hovedfortællingen kan bestå af to bifortællinger, der er indholdsmæssigt forskellige (refererer to forskellige begivenheder), men strukturelt ensartede (der er ligheder imellem de to forløb). Temaerne for de to bifortællinger samles op til sidst og afrunder hovedfortællingen med en pointe. Også hos Gee er det slående, hvordan gentagelser, paralleller og rytme viser sig på flere niveauer i fortællingen, der vedrører både indholdet og det sproglige udtryk. Ud fra sine analyser når Gee frem til en dybere fortolkning af fortællingernes betydning for fortælleren, men han viser også, hvordan forskelle i narrativ struktur har implikationer for, hvordan fortælleren forstås og vurderes i institutionelle sammenhænge. I én artikel (Gee, 1989) viser Gee således, at to 11-årige piger med forskellig kulturel og social baggrund organiserer deres fortællinger på vidt forskellige måder. De ligger hhv. langt fra og er i overensstemmelse med de normer for sprogbrug, der er gældende i skolesystemet. Han sandsynliggør, at det for den ene pige, der ved sin udnyttelse af rytme, ekko, sideordning, variation i tempo og styrke trækker på tilhørers evne til selv at skabe sammenhæng i fortællingen, vil være vanskeligt at lære at skrive ræsonnerende tekster, fordi hendes sprogbrug afviger markant fra de skriftsproglige genrer, det forventes, at hun tilegner sig i skolen. I den anden piges fortælling er der imidlertid en eksplicit formuleret logisk og temporal sammenbinding de forskellige strofer imellem, der giver hende et forspring i skriftsproglig sammenhæng. Hun taler allerede et sprog, der på det syntaktiske niveau ekspliciterer relationer som årsag-virkning, først-dernæst, hvis-så. De uddannelsesmæssige konsekvenser heraf er store, hvis disse forskelle i måder at formulere sig på ikke erkendes i tide.

I en anden artikel hævder Gee (1996) i overensstemmelse med Hymes, at alle narrativer har en indre organisation, der fungerer sådan, at den stiller en række *interpretative questions*. Det er spørgsmål, som vi må besvare tilfredsstillende, for at vi kan sige, at vi har forstået, hvad fortællingen handler om. Den strukturelle, sproglige analyse hjælper os til at stille de rigtige spørgsmål og få de rigtige svar. Narrativen, som Gee analyserer, er fortalt til en læge af en patient, som efterfølgende blev diagnosticeret som skizofren, bl.a. ud fra en vurdering af, at hun i den pågældende situation virkede usammenhængende og forstyrret. Lægen har bedt hende fortælle om spændende ting, hun har oplevet i sit liv. Gee argumenterer for, at hvis noget synes usammenhængende i overfladestrukturen, må man lede efter betydningen i dybdestrukturen. Opsat i linjer, vers og strofer fremtræder fortællingen da også sammenhængende og menings-

givende og Gees fortolkning af den giver den yderligere dybde. Således viser han, at der er en mening med de brud, der forekommer i den, men at denne mening ikke erkendes af lægen, hvad der både får konsekvenser for den umiddelbare behandling af patienten og det videre sagsforløb.

Hymes (1996) kommenterer og udbygger Gees analyse af den pågældende fortælling. De er i store træk enige om fortællingens indre organisation, men Hymes er mere detaljeret og fint registrerende i sin analyse. Sammenfattende må man sige, at Hymes når langt i detaljen, mens Gee udnytter sine analyser til at pointere de ideologiske og politiske implikationer af forskelle i sprogbrug og institutionernes vurdering af den.

Kontekst og virkelighed

Parallelt med at Labov og Hymes hver især har udviklet deres idéer om narrativers struktur, har de forskellige tilgange til diskursanalyse fremlagt teorier om kontekstens betydning for, hvad der siges, og hvordan det siges. Diskussionen af kontekst som problem for beskrivelse og analyse går igennem det meste af den litteratur, der beskæftiger sig med sproget på et sociolingvistisk grundlag (Hanks 1996; Duranti og Goodwin 1992). Men de forskellige retninger inden for diskursanalysen forholder sig forskelligt til konteksten. Der er særligt to tilgange, som har præget analyserne. Det er bemærkelsesværdigt, at de bevidst integreres, selvom det teoretiske fundament og den historiske baggrund for hver af dem ikke synes at anspore til en sådan integration.

Den ene retning er konversationsanalysen, som blev udviklet af især Harvey Sacks, Emanuel A. Schegloff og Gail Jefferson (1974) med inspiration fra Harold Garfinkels etnometodologi (1967, 1972). Sacks (1972) har beskæftiget sig med børns narrativer. Af hans analyse af en minimal sådan: *The baby cried. The mommy picked it up* fremgår det, at han beskæftiger sig med konteksten, sådan som den afslører sig i konkrete, korte udvekslinger eller uddrag af fortællinger. Det er de normer for interaktion og sproglig sammenhæng, som er usynlige for os, fordi vi er socialiseret til at følge dem, der interesserer konversationsanalytikerne. De beskæftiger sig med, hvordan vi interagerer i konkrete situationer, og hvordan det, vi siger, gøres forståeligt for dem, vi taler med. Deres beskrivelser af samtalens mekanismer er minutiøse, og de redegør for, hvordan man markerer, at man ønsker at fortælle en historie, hvordan

man får og holder på sin taletur igennem længere tid o.s.v. Jefferson diskuterer i artiklen *Sequential Aspects of Storytelling in Conversation* (1978), hvordan narrativer fortælles i samtaler, hvordan de introduceres og afsluttes, hvordan fortælleren på én gang skaber en sammenhæng imellem det, der er gået forud, og kommunikerer relevansen af det, han eller hun nu vil fortælle. Jefferson har udviklet et transskriptionssystem, som i dag bruges af mange, og som Elinor Ochs også udnytter i sine analyser af narrativers funktioner i forskellige former for samtale.

Den anden retning udspringer af den klassiske lingvistiske antropologi, som Hymes som sagt har gjort meget for at forny og udvikle. Her indsamles større mængder af forskelligartet data over lang tid, hvor en bestemt gruppe mennesker følges i deres hverdag. Det er en kategorisering og analyse af hele det etnografiske materiale, der lægges til grund for præsentationen af det. Således vil det som regel være sådan, at man vurderer, hvordan betydningen af noget i én sammenhæng hænger nøje sammen med, hvordan noget kommer til udtryk i en helt anden sammenhæng. Således er det en forudsætning for analysen af én kontekst, at man har bevæget sig og fulgt en gruppe mennesker på tværs af en række kontekster. Derfor er det heller ikke alene normer for en bestemt type interaktion, der bestemmer, hvordan man skal forstå, hvad der foregår i løbet af den (Duranti 1997). Således synes de to retninger teoretisk og analytisk svært forenelige.

Der er ét element af kontekstbegræbet, som alle, der beskæftiger sig med narrativer, interesserer sig særligt for. Det er det, man kan kalde for rekontekstualisering. Hos Labov var det et definerende træk ved narrativen, at den afspejlede en selvoplevet begivenhed. Noget, der er foregået i én kontekst, bliver sat ind i en ny kontekst, hvor fortælleren med Labovs ord »becomes deeply involved in rehearsing or even reliving events of his past« (1972, p. 354). Selv hvis vi udvider Labovs definition af narrativen, så den kommer til at omfatte drømme eller forestillinger, der altså ikke kan påberåbe sig status af virkelige begivenheder, vil der være tale om en verbalisering af noget, som fortælleren forholder sig til igen. En ældre psykologisk undersøgelse som Frederic Bartletts om *Remembering* (1932) beskæftigede sig netop med fænomenet rekontekstualisering. En række forsøgspersoner blev gentagne gange bedt om at genfortælle en original indiansk myte. Bartlett viste, hvordan genfortællingerne både indholdsmæssigt og strukturelt bar præg af forsøgspersonernes forankring i en vestlig kultur. Siden har Wallace Chafe (1998) bl.a. inspireret af Bartlett beskæftiget sig med emnet, og Diane Beals (1998) har dis-

kuteret Bartletts forsøg i forhold til Bakhtins idé om bevidstheden som socialt og dialogisk konstrueret.

Man kan således inddrage konteksten på flere forskellige planer.

- I. Den umiddelbare kontekst for fortællingen, f.eks. det sociolingvistiske interview. Hvilke muligheder og begrænsninger ligger der i den situation. Hvordan kommer den til at forme, hvad fortælleren anser for at være relevant og interessant for feltarbejderen at lytte til?
- II. Den kontekst, der var for det fortalte. Hvordan bestemte den kontekst til dels fortællerens rolle i begivenheden og dermed den position, hvorfra han eller hun nu taler: a) Konteksten dengang er med til at forme fortællerens syn på, hvad der skete; b) den er med til at forme fortællerens måde at fortælle om begivenheden på; c) den er med til at forme fortællerens vurdering af, hvorvidt begivenheden er relevant at fortælle om i den aktuelle kontekst. I hvilket omfang bærer vi 'det samme' med os fra kontekst til kontekst?
- III. Den kontekst, der derefter skabes for at forstå det fortalte. Som regel fortælles historier for at aflevere en pointe, afføde en reaktion, for at samtalepartneren skal engagere sig i en bestemt problemstilling o.s.v. Den anklagede person fortæller en historie til politiet, til advokaten, til de sociale myndigheder om, hvad der skete ved en bestemt lejlighed. Fortællingen omsættes i forskellige rapporter, der skal tjene forskellige formål: Politiet skal afgøre, om der skal rejses tiltale. Advokaten skal beslutte sig til, hvad der er at sige til personens forsvar. Lægen skal vurdere, om personen er utilregnelig eller psykisk uligevægtig. Rapporterne rekontekstualiserer på hver deres måde den anklagedes egen fortælling. Til sammen skal de nu danne et særligt billede af personen, der afgør, hvad der videre skal ske i sagen (Linell 1998).

Her ser vi, hvordan tre forskellige former for kontekst kan være centrale for forskellige former for undersøgelser. Den første, der fokuserer på situationen, vil trække på konversationsanalysen for at bestemme narrativens funktion og placering i en bestemt type samtaler. Nancy Ainsworth-Vaughn (1998) har i sine analyser af læge-patient samtaler demonstreret, at narrativer i denne sammenhæng har en anden karakter og en anden funktion, end man tidligere har været opmærksom på. Foruden at operere med den velkendte *Labovian narrative*, finder hun mange eksempler i

sit materiale på det, hun kalder *habitual narratives*, som ikke er organiseret kronologisk, men fremhæver forhold, der er tilbagevendende inden for et bestemt tidsrum – ofte symptomer. Da de således er generaliserede, ville de ikke blive anerkendt som narrativer af Labov. Men her indgår de i en *speech event*, hvor de får betydning for vores viden om, hvad der foregår i læge-patient samtalen. Desuden forekommer *hypothetical narratives*, som tilbyder en alternativ forståelsesramme. De besvarer f.eks. spørgsmål som »hvilke symptomer ville jeg have, hvis jeg led af ...«. Ainsworth-Vaughn viser, hvordan lægen og patienten er sammen om at skabe forskellige *storyworlds*, der er hypoteser om, hvad patienten fejler. Også samtaler mellem psykolog/psykoterapeut og klient har siden Labov og Fanshels værk *Therapeutic Discourse* (1977) været underlagt sproglige analyser både fra en diskursiv og en narrativ synsvinkel.

Den anden form for undersøgelse, der fokuserer på menneskers bevægelse over en række af kontekster, vil interessere sig for, hvordan de indbyrdes forholder sig forskelligt til den samme begivenhed, eller hvordan de fortæller om den samme begivenhed på forskellig måde, alt efter hvem de taler med og omstændighederne for fortællingens produktion. Karin Aronsson og Ann-Christin Cederborgs (1994) analyse af interaktionsmønstret hos en familie, der har valgt at gå i familieterapi, er et eksempel på, hvordan en families *joint biography* (Goffman, 1983) løbende må forhandles af dens medlemmer, og hvordan de tydeligvis samme begivenheder erindres og forstås vidt forskelligt af de forskellige medlemmer. Aronsson og Cederborg diskuterer også, hvordan familiemedlemmerne bruger deres fortællinger til at positionere sig i forhold til hinanden og de begivenheder, de er fælles om. Ligeledes demonstrerer Michael Bamberg (1997), hvordan positioneringsprocessen udfolder sig på tre forskellige niveauer: 1) Hvordan er fortællingens personer positioneret i forhold til hinanden i det narrative univers? 2) Hvordan positionerer fortælleren sig i forhold til sine tilhørere? 3) Hvordan positionerer fortælleren sig i forhold til sig selv? Det sidste punkt har med fortællerens troværdighed på tværs af kontekster at gøre. Bamberg hævder, at vi altid konstruerer et lokalt – eller til konteksten bundet – svar på spørgsmålet 'hvem er jeg?'. Dette 'selv' er interaktionelt forhandlet ud fra de krav, som fortælleren forestiller sig, at konteksten rejser om at gøre indtryk på, lægge afstand til, forsvare eller hævde. Bamberg henter hos Crawford (1996) et slående eksempel, der viser hvordan en 13-årig pige fortæller om den samme begivenhed to gange og betoner sit eget engagement i den på vidt forskellig måde:

The first account takes place in a classroom context and is given to a female acquaintance of the same age:

Narrative 1

We were talking on the phone from the hotel ... to this kid John ... for three hours, and the phone bill came up to fifteen dollars, for one night, my Mom was like wicked mad at us.

At another occasion, the same situation is presented to her best friend (female) and two overhearing boys, again in the classroom:

Narrative 2

When I was in Connecticut this weekend, my friends, we were staying for competition, right, and they met this boy, right, so they called him out from the hotel, and he was having phone sex with one of my friends, you know how they have phone sex, right, like, aw, you're wearing this, oh baby, you look so fine, you know, and all, they're having phone sex, I was sitting there, I was cracking up, I was like »no sir.« (Bamberg 1997, p. 338).

Således ses det bl. a., hvordan 'we' står overfor 'Mom' i den første narrativ, mens 'they' står i et modsætningsforhold til 'I' i den anden narrativ. Hvor pigen selv er aktiv deltager i begivenheden i den første narrativ, udtrykker hun afsky for og lægger distance til, hvad der er foregået, i den anden narrativ. Denne distance er dog samtidig forbundet med en positionering i forhold til tilhørerne, der skal markere hendes viden om det voksne og forbudte, nemlig *phone sex*.

Den tredje form for kontekst er central for de undersøgelser, der fokuserer på, hvilke konsekvenser fortællinger får i institutionelle sammenhænge. Charlotte Linde har med sin artikel *The Transformation of Narrative Syntax into Institutional Memory* (1999) vist, hvordan et institutionspersonale i interaktion med overordnede tager højde for, at den måde, de formulerer sig om bestemte begivenheder på, får konsekvenser for, hvordan rapporter formuleres og dermed også for, hvordan personalet siden kan holdes ansvarligt for det passerede. Cheryll Mattingly viser i sin fine bog *Healing Dramas and Clinical Plots: The narrative structure of experience* (1998), hvordan ergoterapeuter på et hospital løbende tolker deres nyligt invaliderede patienters behov og adfærd og skaber rutiner og bestemte måder at håndtere vanskelige situationer på, der gør det nemmere for begge parter at interagere. Jeg vender tilbage til Mattinglys undersøgelse nedenfor. Også Aronsson og Cederborgs artikel (1994) viser, hvordan familierapeuter forvalter de narrativer, som de enkelte

familemedlemmer bidrager med. Som vi har set bruges analyser af børns narrativer også ofte i en vurdering af, hvordan deres sprogbrug afviger fra gældende normer i skolesystemet med deraf følgende konsekvenser for børnenes samlede skoleforløb.

I det følgende vil jeg give et eksempel på en analyse, der fokuserer på en bestemt *speech event* – nemlig den mellem psykoterapeut og klient. I det kapitel i Kathleen Warden Ferreras bog *Therapeutic Ways With Words* (1994), som jeg vil diskutere, skriver Ferrera sig ind i en tradition for at beskæftige sig med *retellings*, der både rummer Boas, Bartlett og Chafe.

Ferrera understreger på den ene side, at man må forstå narrativen som en del af en interaktionel *proces*, mens hun på den anden side fastholder narrativens selvstændige liv som *produkt*. Hun mener, at den lader sig forstå som 'den samme' over længere tid. Der er en indre spænding imellem at hævde, at narrativen er interaktionelt konstrueret i situationen, og så at hævde, at den har et selvstændigt liv og derfor er 'den samme', hvordan genfortællingssituationen end måtte se ud. Ferrara tematiserer ikke dette spørgsmål, og det er et problem for hendes analyse.

Ferrera opererer med begrebet *narrative expandability*. Hos Bartlett (1932) var genfortællingerne præget af forkortelse og sammenfatning af væsentlige temaer, mens Ferrera i sit materiale kan iagttage den modsatte bevægelse, nemlig at genfortællingerne kan vokse og bliver længere og mere detaljerede, jo flere gange de optræder i materialet. Det, mener jeg, bundes i, at den begivenhed, der omtales i de forskellige narrativer, får forskellige funktioner i det terapeutiske forløb. Det var noget andet, der gjorde sig gældende hos Bartlett, fordi personerne netop blev bedt om at genfortælle så nøjagtigt som muligt. Genfortælling eller *retelling* er næppe en dækkende betegnelse for, hvad der foregår i det terapeutiske forløb. Og det er måske deri en del af forklaringen skal findes på, at parterne ikke finder det anstrengende for forløbet, at de må vende tilbage til de samme begivenheder igen og igen.

Der er nemlig forskel på at sige, at vi har en begivenhed som omtales i flere forskellige narrativer og i forskellige sammenhænge og så at hævde, at vi har én narrativ, der optræder i forskellige varianter. Det sidste bliver et problem, fordi Ferrera fastholder narrativen og ikke begivenheden som en konstant, hvad der så fører til et begreb som *narrative expandability*. Begrebet er hult, fordi det skal kunne forklare et fænomen, der ikke har nogen empirisk realitet. Ferrera sætter på den måde et nyt materiale ind i en bestemt tradition for at sammenligne narrativer, selvom

hendes empiri er grundlæggende anderledes: »The discourse analysis here attempts to look at variation in tellings in order to discover a systematic basis for similarity« (Ferrera 1994, p. 55). Hvorfor lave en systematisk sammenligning af noget, som ikke er systematisk ens? Det betyder selvfølgelig ikke, at man ikke skal være optaget af, at klienter henviser til de samme begivenheder igen og igen. Det er interessant både fra en sproglig og en psykologisk synsvinkel: Sprogligt må man se på, hvordan der henvises til begivenheden på samme eller forskellig måde og for det terapeutiske forløb er det vigtigt, at man kan sige noget om, hvorvidt personen er konsistent i sin opfattelse af begivenheden. Og hvis ikke, hvorfor ikke?

Mattingly diskuterer i et kapitel *The mimetic question* (1998) forholdet mellem begivenhed og fortælling og sporer i overensstemmelse med de fleste andre diskussionen tilbage til Aristoteles og hans forestilling om, at man med sproget kan spejle virkeligheden. Hun refererer til denne tilgang som *the realist position*, som hun deler i to. Den første kaldes *the factual approach*. Det er den, der fokuserer på i hvilket omfang det, der fortælles, er sandt. Historievidenskaben har traditionelt haft det som sin primære opgave at undersøge kildernes troværdighed. På baggrund af et stort materiale om den samme begivenhed forsøger historikeren at skabe et billede af begivenheden, som er så tæt på sandheden som muligt. *The subjectivist approach* er derimod ikke i samme grad interesseret i, hvad der virkelig skete. I stedet beskæftiger den retning sig med, hvordan det enkelte vidne til eller den enkelte deltager i begivenheden oplevede, hvad der foregik. Hvordan fortolker, forstår og skaber det enkelte menneske mening ud af de oplevelser, det har. Denne tilgang skelner altså imellem den historiske sandhed og den sandhed, som det enkelte menneske når frem til igennem sine narrativer. Det er fælles for de to tilgange, at de ikke anfægter, at der er en virkelighed bag narrativen, som den i et eller andet omfang søger at afspejle.

Mattingly diskuterer også *the anti-mimetic position*: Det har traditionelt været antropologens opgave først at leve sig ind i og siden formidle, hvordan et folk eller en kultur eller en særlig gruppe af mennesker forstår deres egen virkelighed. Det har antropologen gjort ved løbende at indsamle data, herunder en lang række narrativer. Antropologen har imidlertid lige siden Boas været skeptisk overfor de historier, han eller hun har fået fortalt. Det har været almindelig praksis at forsøge at indsamle supplerende materiale, der enten kunne underbygge eller betvivle historierne. Når dataindsamlingen er overstået, klassificerer og bearbejder antro-

pologen sit materiale. Den rapport eller den bog, der bliver skrevet på baggrund af feltarbejdet og formes inden for en akademisk diskurs, betragtes derefter som et sandt udsagn om denne kultur.

Men den postmodernistiske bølge har selvfølgelig også påvirket antropologers måde at arbejde på. De forsøger ikke længere i samme grad at nå frem til én sandhed eller én forklaring af sammenhænge i det observerede, sådan som Boas gjorde. De mener heller ikke, det er muligt. Det er snarere narrativerne for deres egen skyld, der interesserer dem. Det, at de er tvetydige og selvmodsigende og ikke svarer til andre rapporter om, hvordan noget er foregået, er hele attraktionen ved dem. Samtidig problematiseres antropologens egen etnografi i særlig grad. Han eller hun bliver sig meget bevidst, at etnografien i sig selv består af narrativer, som i et sirligt tilrettelagt mønster er antropologens egen konstruktion. Dermed reduceres den autoritative, akademiske stemme. Ved at præsentere en række begivenheder og indtryk og fortolkninger på en bestemt måde, foregiver etnografien en sammenhæng, som i virkeligheden er en fiktion.

I sin måde at udnytte Aristoteles på i forhold til den narrative analyse, hævder Mattingly, at narrativen afspejler virkeligheden i det omfang, den omsætter dens begivenheder på en sådan måde, at de får et plot, et motiv, en pointe. Derfor er det sådan, at »The purpose of a narrative is not simply to tell what happened but to provide a moral perspective on past events« (Mattingly 1998, p. 29). For Aristoteles var narrativen – eller dramaet – en form for imitation af erfaringen – men det var også hævet op over virkeligheden i kraft af dets evne til at fortolke og tilføre trivialiteterne et plot og poesi.

Mattingly påpeger, at nok har vi længe beskæftiget os med den narrative struktur, men ingen har beskæftiget sig med at undersøge »the structure of lived experience« (p. 44). Vi har ifølge Mattingly en falsk forestilling om gabet imellem erfaringen og narrativen, for også virkeligheden er narrativ, som Køppe formulerer det (1998). Hun mener, at vi har brug for en teori om *emergent meaning*: En sådan skulle tage højde for 1) fortællerens medbragte sociokulturelle historie og den umiddelbare kontekst for narrativen; 2) tage højde for sproget som narrativens dominerende fremtrædelsesform, men også inddrage de ikke-sproglige handlinger; 3) en sådan teori skulle kunne redegøre for den fælles forståelse inden for socialt og kulturelt afgrænsede *speech communities*, men også for den individuelle betydning, det indre landskab, der former den enkeltes motiv, længsel, følelser og overbevisning.

Mattingly mener, at når vi handler i virkeligheden, leder vi allerede ef-

ter narrativen i den øjeblikkelige situation. Fra sit eget datamateriale ved hun, hvordan ergoterapeuter løbende er optaget af at tyde deres patienters adfærd og handlinger. Da de ser det som deres opgave, er de i en vis forstand allerede læsere af fortællinger, som foldes ud for øjnene af dem. De navigerer ikke bare ud fra egne motiver og plots, de læser hele tiden andres adfærd og handlinger for at kunne forstå, hvad der motiverer dem. De prøver altså at finde den fortælling, der gør det, de ser, meningsfuldt. På den måde formes narrativen ikke bare af fortiden. Narrativen former også fremtiden. Rekontekstualiseringen skal ses i forhold til det, man kunne kalde entekstualisering, eller det, Mattingly refererer til som *emergent meaning*. Dermed anes også konturerne af en fjerde form for kontekst, som ikke er med i oversigten ovenfor. For kan den indfanges i sproget?

Elinor Ochs' model

Elinor Ochs har udviklet og afprøvet sin model i forbindelse med analyser af to meget forskellige former for datamateriale. Hun laver analyser af de isolerede narrativer, men hun adskiller sig også fra Labov og Hymes ved at fokusere på den interaktionelle produktion af dem. Hun interesserer sig både for det forhold, at narrativen tager form efter den interaktion, den indgår i, og for det forhold, at man kan være fælles om at skabe og formulere en narrativ i situationen. Hun er god til at fange narrativen dér, hvor den anfægtes, afprøves eller formes i skæve sammenhænge, som følgende eksempel i simpel gengivelse viser:

- Mom: We didn't *laugh* believe me.
 Rhoda: *Yes you did* – you started to *laugh*.
 Corky: (*shaking head no*) hh
 (*Mom looks to Corky for confirmation of memory*)
 Mom: I don't think we did – I had to go-
 Rhoda: YES YOU DI:D!

Her viser Ochs (1997, p. 187), hvordan Rhoda beskylder sin familie for at have grinet af hende i en for Rhoda pinagtig situation. Moderen og de to børn må derfor forhandle om, hvad der foregik for at kunne nå frem til en form for gensidig forståelse. På den måde skaber vi os selv og hinan-

den igennem interaktion. Vores identitet, troværdighed og *moral perspective* afhænger af, om vi møder accept, forståelse og opbakning i interaktionen. Vi må løbende afprøve og forhandle om værdien af det, vi har at bidrage med, og om vores måde at handle på i en bestemt situation var rigtig eller forkert. Det finder vi ud af, når vi møder en reaktion fra dem, vi taler med. Således tror jeg ikke bare, at moderen giver udtryk for, at hun er i tvivl, når hun siger *I don't think we did*. Ved at formulere sig på den måde gør hun det lettere for sig selv at give datteren en undskyldning. Narrativer har både en identitetsskabende og en socialiserende funktion og på den måde vedrører de ikke bare noget, der har med fortiden at gøre, som også Mattingly viste. De skærer sig ind i fremtiden.

Eksemplet er taget fra det *Family Dinner Corpus*, som Ochs og hendes medarbejdere har fået ved at video- og båndoptage 20 hvide amerikanske familier over to aftener. Familierne har en hhv. lav, middel og høj SES (socio-økonomisk status). I de to artikler (Ochs et al. 1989/1996 og 1992) er det kun samtaler og narrativer fra de socialt bedre stillede familier, der analyseres. Det fremgår ikke direkte, men kræver et større arbejde af læseren at nå frem til. Social klasse er altså på trods af tilrettelæggelsen af dataindsamlingen ikke i fokus i de to artikler. Det kan have noget at gøre med, at der er mange forskellige måder at spise middag på: I nogle familier spiste man ikke sammen, i andre familier så man fjernsyn, mens man spiste, og i atter andre var aftenmåltidet underlagt både ritualer og regler. Man bad bordbøn, man skulle spørge, om man måtte rejse sig fra bordet, børnene skulle sidde pænt, spise pænt, spise noget bestemt, spise en vis mængde, spise op o.s.v. Forfatterne havde på forhånd lagt en kategori ned over materialet og fremhævet dens betydning. Det viste sig så, at kategorien ikke var lige vigtig for alle familier, og at de forskellige familier forholdt sig forskelligt til det at spise aftensmad. Det er i sig selv en interessant observation.

Forfatterne deler materialet i to: De familier, der var fælles om måltidet – *centralized arrangement type* – og så de familier, der spiste på forskudte tidspunkter – *decentralized arrangement type*. Set fra en socialiseringsmæssig synsvinkel kan der være fordele og ulemper ved begge former: De børn, som er underlagt regler og ritualer, er også underlagt forældrenes autoritet på en helt anden måde end de børn, som spiser, når det passer dem. Til gengæld får de børn, der spiser med deres forældre, langt større mulighed for at indgå i samtaler, hvor de kan afprøve, udfordre, spørge og fortælle. Det ville have været interessant, om forfatterne kunne have vurderet, hvor meget bedre muligheder disse børn havde for

at øve sig i det, det er vigtigt at kunne i skolen. Men det har de selvfølgelig svært ved at sige noget om, for de ved ikke, om de andre børn får de samme muligheder i andre sammenhænge. Heri ligger begrænsningen i den form for dataindsamling, der fokuserer på en bestemt type interaktion eller en bestemt kontekst for interaktion.

Forfatterne må nøjes med at hævde, at middagsbordssamtalerne udgør en form for *opportunity space*, der giver forskellige muligheder for forhandling mellem børn og voksne. De viser, hvordan familiemedlemmerne ofte er fælles om narrativerne som *co-authors*, og at narrativerne udfoldes i et felt af *co-cognition*. Denne del har ingen hidtil har været opmærksom på – at der er en forbindelse imellem det, at man på det sociale plan er fælles om at fortælle, og det at man på det kognitive plan er fælles om at nå frem til en løsning på *story problems*.

Forfatterne fokuserer på det fællesskab og den bekræftelse af fællesskabet, der opstår, når man er sammen om både formulering og forståelse. Fortællingerne skabes *collectively* og *dialogically*. Det er et fælles ansvar, at det narrative forløb føres til ende på en måde, der er tilfredsstillende for alle parter. Samtidig er fortælleren selvfølgelig sårbar overfor de udfordringer, de andre familiemedlemmer giver. Forfatterne hævder, at måden at løse problemer på i fællesskab er med til at strukturere de forskellige familiemedlemmers indbyrdes relationer, deres normer og værdier og verdensopfattelse.

Bogen *Constructing Panic* (1995) er et resultat af et samarbejde mellem psykologen Lisa Capps og lingvisten Elinor Ochs. Igennem to år har de fulgt Meg, som er gift, har to mindre børn og er i begyndelsen af 30'erne. Hun lider af agorafobi, hvad der i flere år har afholdt hende fra at bevæge sig uden for en radius af få kilometer fra sit hjem. Hun fortæller Capps om sine angstanfald, og Capps og Ochs analyserer de mange narrativer.

Forfatterne interesserer sig for, hvordan Meg forholder sig til det, der sker, mens det sker, og efter det er sket. Ved at analysere narrativen med udgangspunkt i begrebet plot, der adskiller »a list of events« fra »a story of events« (Schiffrin, 1994), bliver narrativens struktur synlig. Igennem plottet, igennem konstruktionen af begivenhedernes forløb afslører fortælleren sin synsvinkel. Det indebærer, at visse ting i narrativen præsenteres som værende gået forud for andre eller som værende skyld i, at noget andet kommer til at ske. F.eks. fortæller Meg om, hvordan en trafikprop på motorvejen går forud for og forårsager et af hendes panikanfald.

Capps og Ochs argumenterer for, at fortællingens plot svarer til en *teo-*

ri – en teori om hvordan noget foregik. Begge dele – både plot og teori – afspejler nemlig fortællerens forsøg på at give *en forklaring* på, hvad der skete. Vi plejer at forbinde teoribegrebet med videnskabelig diskurs, men alle fortællinger rummer mindst én teori om, hvordan noget er foregået.

Det er en meget anderledes måde at gribe narrativer an på end Labovs. Labov skelnede imellem det referentielle – som angav et kronologisk forløb i virkeligheden – og det evaluerende – som angav fortællerens holdning til det, der var sket. De to narrative funktioner gør han en dyd ud af at holde adskilt. Hele den strukturelle analyse hos Labov hviler på det grundlag. Capps og Ochs integrerer, hvad der hos Labov er adskilt. Når man har identificeret plottet, kan man se, hvilken teori fortælleren har om, hvad der er foregået.

Man tager udgangspunkt i den *problematic event* eller *key event*, som fortællingen handler om. Både hvad tidsforløb og årsag-virkning angår, er begivenheden forbundet med et bestemt *setting*; et bestemt sted og en bestemt situation. Det, der sker – *the problematic event* – vil få personen til at reagere. I sine fortællinger gør Meg altid noget for at afhjælpe sit panikanfald. Det kan karakteriseres som et forsøg på at løse problemet. Når det *attempt* mislykkes, hvad det altid gør i Megs historier (det er bl.a. det, der gør det muligt at fremhæve det som selvstændigt strukturelement) så får det en konsekvens – en umiddelbar konsekvens eller en varig *consequence*. Endelig udløses en reaktion på det hele hos fortælleren. Reaktionen kan både være af handlingsmæssig og følelsesmæssig karakter og er ofte begge dele. Capps og Ochs kalder det for *psychological response*.

Denne struktur i plottet hos Meg giver os en mulighed for at se ind i hendes egen måde at forstå sin sygdom på. Megs fortællinger afdækker hendes forestillinger om, hvad der er normalt og unormalt, rationelt og irrationelt. Analysen tegner et billede af Megs situation, sådan som hun selv ser den. Men det er ikke nok. Analysen skal også kunne gå bag om Meg og forklare, hvordan hun skaber det billede af sig selv, og hvad der skal til for at ændre på det, så hun kan blive rask.

Spørgsmålet er altså derfor: Hvordan bevæger man sig fra det ene analytiske niveau til det andet?

På overfladen eller i den umiddelbare analyse af plottets struktur har Meg den teori, at panikanfaldene er en irrationel reaktion på at opholde sig et bestemt sted på et bestemt tidspunkt. Meg kan tilsyneladende ikke adskille følelsen af panik fra særlige steder. Hendes strategi er derfor at undgå at opholde sig på de steder, hvor hun forestiller sig, at panikken vil

gribe hende. Agorafobien holdes i live igennem disse fortællinger og genfortællinger, der rekonstruerer følelsen af panik.

Fortællingerne frembyder imidlertid også en anden teori om baggrunden for, at panikanfaldene opstår. Denne teori er ikke bevidst for Meg selv. Hun indleder alle sine fortællinger med at udtrykke et forbehold over for at deltage i en bestemt aktivitet. I fortællingen forklarer hun, hvorfor hun ikke har lyst til at medvirke, men forud for den virkelige begivenhed kommunikerer hun ikke disse forbehold til sine forældre, sin mand eller sine børn. I stedet deltager hun alligevel, og så går der panik i hende. Den anden teori forbinder altså anfaldene af panik med et særligt kommunikativt dilemma og ikke med særlige steder.

Det ene analytiske niveau har med fortællerens psykologiske univers at gøre, som det kommer til udtryk i fortællingerne, mens det andet analytiske niveau har at gøre med lingvistens måde at nå bagom narrativerne på. Den anden teori vokser ud af narrativernes egen struktur. Man må altså begynde med at analysere narrativerne fra fortællerens egen synsvinkel og præcisere, hvad det er for en teori, fortælleren har om det, der er sket. Man skal indkredse det psykologiske univers, fortælleren lever i. Først derefter kan man se på, om narrativerne i sig selv tilbyder en anden teori, som er i konflikt med eller delvis uoverensstemmende med fortællerens egen eksplicite teori. Det er et godt eksempel på, hvad sprogvidenskabens udforskning af narrativer kan bruges til i psykologien.

Sammenfatning

Der er således sket en bevægelse fra at se og analysere narrativer som isolerede størrelser til at fokusere på dem, som de optræder i et længere diskursivt forløb. Refleksionen over forholdet mellem erfaring og fortælling har hos Ochs ført til en opmærksomhed over for narrativen som en teori om virkeligheden og ikke – som hos Labov og Waletzky – som en afspejling af samme. Hymes beskæftiger sig kun indirekte med dette spørgsmål. Han interesserer sig for narrativens indre organisation og for de kognitive implikationer heraf. Han har påpeget, at meget forskelligartede narrativer med fordel kan analyseres ud fra de principper, der gælder for *verse analysis*.

Samtidig er der sket en bevægelse fra at fokusere på narrativen som produkt til at indfange den *in the making*, mens den formes i processen.

Ochs fokuserer på den måde, man rækker ud til omverdenen på igennem sine narrativer, ligesom man afprøver, hvad der er moralsk acceptabelt, og afvejer, hvordan man præsenterer sig bedst muligt. Hvor kronologi eller *sequence* er afgørende hos Labov, fokuserer Hymes på *equivalence*, mens Ochs er optaget af *point of view* og den skjulte dialog og den forhandling, der foregår mellem parterne i interaktionen. Hvert af de tre spor vidner om et stærkt socialt engagement og bidrager med modeller, der endnu har et stort potentiale. De kan fortsat udnyttes i den analyse, der er sociolingvistik forankret og beskæftiger sig med samfundsmæssige spørgsmål af betydning. Her har Hymes' metodologi vist sig stærk og nødvendig, selv om den spiller en mindre rolle for hans egne analyser af narrativer.

Noter

1. Denne sidste iagttagelse skylder jeg én af mine studerende, Jacob Thøgersen.
2. Man kunne også indvende, at tildelingen af strukturelementet 'orientering' skyldes verbets tid i pluskvamperfektum. Ifølge Labov er narrativsætninger »independent clauses with verbs in the indicative mood and (in English) one of three tenses: the preterit, the historical present or the past progressive« (Labov 1982, p. 225). Jeg kan ikke gennemskue, hvordan Møller oversætter det forhold til dansk.

Litteratur

- Ainsworth-Vaughn, Nancy (1998): *Claiming Power in Doctor-Patient Talk*. Oxford: Oxford University Press.
- Aronsson, Karin og Ann-Christin Cederborg (1994): Conarration and voice in family therapy: Voicing, devoicing and orchestration. *Text*, Vol.14, no. 3, pp. 345-370.
- Bamberg, Michael G.W. (red.) (1997): Oral Versions of Personal Experience: Three Decades of Narrative Analysis. *Journal of Narrative and Life History*, Vol. 7, nos. 1-4.
- Bamberg, Michael G.W. (red.) (1997): Positioning Between Structure and Performance. *Journal of Narrative and Life History*, Vol. 7, nos. 1-4, pp. 335-342.
- Bartlett, Frederic C. (1932): *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beals, Diane (1998): Reappropriating Schema: Conceptions of Development From Bartlett and Bakhtin. *Mind, Culture, and Activity*, Vol. 8, no.2, pp. 3-24.
- Bernstein, Basil (1971): *Class, Codes and Control, Vol. 1: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. London: Routledge & Kegan Paul.

- Bernstein, Basil (1973): *Class, Codes and Control: Applied Studies Towards a Sociology of Language*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bright, William (1982): Literature: Written and Oral. I Deborah Tannen (red.) *Analyzing Discourse: Text and Talk*. Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Bruner, Jerome (1986): *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Bruner, Jerome (1990): *Acts of Meaning*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Burke, Kenneth (1945): *A Grammar of Motives*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Cazden, Courtney (1988): *Classroom Discourse: The Language of Teaching and Learning*. Portsmouth: Heinemann.
- Capps, Lisa og Elinor Ochs (1995): *Constructing Panic*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Chafe, Wallace (1994): *Discourse, Consciousness, and Time: The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing*. Chicago: Chicago University Press.
- Chafe, Wallace (1998): Things we can learn from repeated tellings of the same experience. *Narrative Inquiry*, Vol. 8, no. 2, pp. 269-285.
- The Copenhagen Study in Urban Sociolinguistics* (1991): Frans Gregersen og Inge Lise Pedersen (red.). København: C.A. Reitzels Forlag
- Crawford, V. (1996): *Identity construction in conversational narratives*. Unpublished masters thesis, Clark University, Department of Psychology, Worcester, MA.
- Duranti, Alessandro (1997): *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duranti, Alessandro og Charles Goodwin (red.) (1992): *Rethinking Context: Language as an interactive phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairclough, Norman (1995): *Critical Discourse Analysis*. Longman: London.
- Ferrera, Kathleen Warden (1994): *Therapeutic Ways With Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Garfinkel, Harold (1967): *Studies in Ethnomethodology*. New Jersey: Prentice Hall.
- Garfinkel, Harold (1972): Remarks on Ethnomethodology. I J.J. Gumperz og D. Hymes *Directions in Sociolinguistics: The ethnography of communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston Inc.
- Gee, James Paul (1989): Two Styles of Narrative Construction and their Linguistic and educational Implications. *Discourse Processes*, vol. 12, no. 3.
- Gee, James Paul (1991): A Linguistic Approach to Narrative. *Journal of Narrative and Life History*, Vol. 1, no. 1, pp. 15-39.
- Gee, James Paul (1996): *Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourses* (2nd ed.) London: Taylor & Francis.
- Gee, James Paul (1997): Thematized Echoes. I *Journal of Narrative and Life History*, Vol. 7 nos. 1-4, pp.189-196.
- Goffman, Erving (1974): *Frame Analysis: An essay on the organization of experience*. New York: Harper & Row.

- Goffman, Erving (1983): Felicity's Condition. *American Journal of Society*, Vol. 89, pp. 1-53.
- Hanks, William F. (1996): *Language and Communicative Practices*. Boulder: Westview Press.
- Halliday, M.A.K. og J.R. Martin (1993): *Writing Science: Literacy and Discursive Power*. London The Falmer Press.
- Hasan, Ruqaiya og Geoff Williams (red.) (1996): *Literacy in Society*. London: Longman.
- Heath, Shirley Brice (1983): *Ways With Words: Language, life, and work in communities and classrooms*. New York: Cambridge University Press.
- Holmgaard, Jørgen (1994): Narrativitet: Et forskningsfelts forvandlinger. *Kultur og Klasse* 76, pp. 9-42.
- Hymes, Dell (1972): Introduction. I *Functions of Language in the Classroom*, C.B. Cazden, V.P. John, D. Hymes (red.) New York: Teachers College Press.
- Hymes, Dell (1981): *In vain I tried to tell you: Essays in Native American Ethnopoetics*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hymes, Dell (1996): *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality: Toward an Understanding of Voice*. London: Taylor & Francis.
- Hymes, Dell (1998): When is Oral Narration Poetry? *Pragmatics*, Vol. 8, no. 4, pp. 475-500.
- Jakobson, Roman (1960): Closing Statement: Linguistics and Poetics. I Thomas A. Sebeok (red.) *Style in Language*, pp. 350-377. Cambridge: The Technology Press.
- Jefferson, Gail (1978): Sequential Aspects of Storytelling in Conversation. I Jim Schenkein (red.) *Language, Thought, and Culture: Advances in the study of cognition*. New York: Academic Press.
- Køppe, Simo (1998): Virkeligheden er narrativ. *Kritik 131*. København: Gyldendal.
- Labov, William (1972): *Language in the Inner City*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William (1982): Speech actions and reactions in personal narrative. I Deborah Tannen (red.) *Analyzing Discourse: Text and Talk*. Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Labov, William (1997): Some further steps in narrative analysis. *Journal of Narrative and Life History*, Vol 7, no. 1-4, pp. 395-415.
- Labov, William og Joshua Waletzky (1967/1997): Narrative analysis: Oral versions of Personal Experience. *Journal of Narrative and Life History*, Vol 7, no. 1-4, pp. 3-38.
- Labov, William og David Fanshel (1977): *Therapeutic Discourse*. New York: Academic Press.
- Linde, Charlotte (1993): *Life Stories: The Creation of Coherence*. New York: Oxford University Press.
- Linde, Charlotte (1999): The Transformation of Narrative Syntax into Institutional Memory. *Narrative Inquiry*, Vol. 9, no., pp. 139-174.
- Linell, Per (1998): Discourse across Boundaries: On recontextualizations and the blending of voices in professional discourse. *Text*, Vol. 18, no. 2, pp. 143-157.

- Mattingly, Cheryll (1998): *Healing Dramas and Clinical Plots: The narrative structure of experience*. Cambridge MA: Cambridge University Press.
- Mehan, Hugh (1979): *Learning Lessons*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Michaels, Sarah (1981): »Sharing Time«: Children's narrative styles and differential access to literacy. *Language in Society* 10: 423-442.
- Michaels, Sarah (1986): Narrative presentations: An oral preparation for literacy with first graders. I *The Social Construction of Literacy*, J. Cook-Gumperz (red.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Mishler, Elliott G. (1986): *Research Interviewing: Context and Narrative*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Møller, Erik (1993): *Mundtlig Fortælling – fortællingens struktur og funktion i uformel tale*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Ochs, Elinor (1997): Narrative. I Teun A. van Dijk (red.) *Discourse as Structure and Process*. London: Sage.
- Ochs, Elinor, R.C. Smith og C.E. Taylor (1989/1996): Detective Stories at Dinnertime: Problem Solving Through Co-Narration. I *Disorderly Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Ochs, Elinor, C.E. Taylor, D. Rudolph, R. Smith (1992): Storytelling as a Theory-Building Activity. *Discourse Processes*, Vol. 15, pp. 37-72.
- Propp, Vladimir (1958/1968): *Morphology of the Folktale*. Austin: University of Texas Press.
- Psyke & Logos: *Narrativitet*. Årgang 17, nr. 1, 1996. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Ricoeur, Paul (1984): *Time and Narrative*, Vol. 1. Chicago: University of Chicago Press.
- Ricoeur, Paul (1986): *Time and Narrative*, Vol. 2. Chicago: University of Chicago Press.
- Ricoeur, Paul (1988): *Time and Narrative*, Vol. 3 Chicago: University of Chicago Press.
- Sacks, Harvey (1972): On the Analyzability of Stories by Children. I J.J. Gumperz og D. Hymes (red.) *Directions in Sociolinguistics: The ethnography of communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston Inc.
- Sacks, Harvey, E.A. Schegloff og G. Jefferson (1974): A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation. *Language*, Vol. 50, no. 4, pp. 696-735.
- Schiffrin, Deborah (1994): *Approaches to Discourse*. Oxford: Blackwell.
- Schiffrin, Deborah (1996): Narrative as Self-portrait. *Language in Society*, Vol. 25, no. 2, pp.167-203.
- Tannen, Deborah (1989): *Talking Voices: Repetition, dialogue and imagery in conversational discourse*. Cambridge MA: Cambridge University Press.
- Tedlock, Dennis (1983): *The Spoken Word and the Work of Interpretation*, Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- White, Hayden (1987): *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- White, Hayden (1999): *Figural Realism: Studies in the Mimesis Effect*. Baltimore: John Hopkins University Press.

Plus at – en ny konjunktion i dansk

Af Jens Nørgård-Sørensen

0. Indledning

Talesproget er som bekendt en dynamisk størrelse der på den ene side lever sit eget liv, på den anden side trænger sig ind på skriftsproget og sætter sine umiskendelige spor. Talesproget giver til stadighed plads for nyskabelser der nogle gange vækker opsigt og modstand, andre gange glider forholdsvis ubemærket ind i vores dagligsprog. Til den første type forandringer hører fx fremmedord, i disse år især engelske, der kan rejse en voldsom debat med emotionelle, ofte irrationelle argumenter. Også ændringer i morfologien, fx fra uregelmæssig til regelmæssig bøjning af verber, er egnet til at kalde på følelser og skarpe reaktioner.

Til den anden type forandringer, de mere upåagtede, hører måske især ændringer i syntaksen. Folk i almindelighed fokuserer mere på de enkelte ord end relationerne imellem dem. Specielt er det sjældent at møde kommentarer til de polyprædikative strukturers, herunder de komplekse sætningers syntaks.

Dette kan meget vel være en medvirkende årsag til at en så veletableret konjunktion som *plus at* endnu ikke er blevet beskrevet udtømmende. Og dog har vi utvivlsomt anvendt den i op mod et halvt århundrede i dagligsproget. Det ældste eksempel fra en skriftlig kilde i Dansk Sprog-nævns kartotek er fra 1965, jf. (1).

(1) Morgenomdelere.

Er De klar over, at mennesker trænger til motion. Det kan vi hjælpe Dem med, *plus at* De tjener ca. 110 kr. ekstra om ugen ved 2½ times arbejde i de tidlige morgentimer. (Annonce for Bladkompagniet, *Information* 20.10.1965) (Her og i det følgende er kursiveringen min – JN-S)

Jeg har kun fundet tre, alle meget spæde ansatser til en beskrivelse af *plus at* i dansk: for det første et læserbrev i *Mål & Mæle* fra 1976, jf. ek-

sempel (3), med svar af Ole Togeby; for det andet en omtale i *Politikens* »Sproghjørnet« fra 1987, jf. eksempel (5), iøvrigt med en lidt overraskende Jeronimus-agtig holdning til »de omsiggribende uskønne talesprogsudtryk«; for det tredje anføres *plus* som konjunktion i Pia Jarvads ordbog over nye ord i dansk 1955-1999 (Jarvad 1999).

I sit svar til ovennævnte læserbrev beskæftiger Togeby sig ikke direkte med *plus at*, men derimod med *plus alene*. Dette er ikke tilfældigt. Som vi skal se i det følgende, er der god grund til at sammenholde *plus at* med *plus* anvendt parataktisk. Også Jarvad anfører at konjunktionen i sin nye brug anvendes både »foran at-sætninger og infinitiv«. Med hensyn til infinitiv drejer det sig utvivlsomt blot om et særtilfælde af den parataktiske konjunktion *plus* der er ældre end den komplekse konjunktion *plus at*, og som i lighed med andre parataktiske konjunktioner kan forbinde led af enhver type (herunder infinitiver) som har samme syntaktiske funktion. Jeg vil i det følgende også komme ind på det parataktiske *plus* og dets relation til *plus at* (afsnit 3). Jarvad angiver slet og ret konjunktionens indhold som 'og'. At dette ikke holder stik eller i bedste fald må anses for upræcist, vil fremgå af nedenstående analyse.

Formålet med denne fremstilling er at give en udtømmende beskrivelse af konjunktionen *plus at*. Jeg begynder med en analyse af konjunktionens udtryksstruktur, herunder dens prosodi og syntaks (afsnit 1). Dernæst vil jeg redegøre for visse indholdsmæssige krav til konteksten (afsnit 2). I afsnit 3 behandles relationen til den både formelt og indholdsmæssigt beslægtede parataktiske konjunktion *plus* mens vi i afsnit 4 når frem til den egentlige indholdsanalyse der munder ud i en redegørelse for konjunktionens egenbetydning. Dette giver baggrund for i afsnit 5 at omtale visse pragmatiske forhold, herunder konjunktionens anvendelse i argumentation. I afsnit 6 inddrages det kontrastive perspektiv med en omtale af det tilsvarende udtryk i svensk. Artiklen afrundes herefter med et præskriptivt efterskrift, der skal opfattes som en meningstilkendegivelse snarere end en del af den videnskabelige fremstilling (afsnit 7).

1. Udtryk

Som allerede antydnet opfatter jeg ikke *plus at* som to vilkårligt kombinerede ord, men derimod som et integreret udtryk (i lighed med konjunktioner som *så at*, *for at*). Det er imidlertid væsentligt at holde sig for øje

at dette integrerede udtryk består af to elementer der til dels lever hver sit liv. Som vi skal se senere, kan man sige at *plus at* har en betydning som ikke er identisk med indholdet af hhv. *plus* og *at* i forening, men som alligevel er afledt af disse to segmenters særbetydning.

Lad os først se på nogle flere eksempler:

- (2) Desuden tages der fat på sådan noget som nødvendigheden af at revidere skolebøgernes forældede fremstilling af kønsrollerne, og af at udvikle de kollektive faciliteter.
Plus at der bl.a. leveres nogle argumenter for at udbygge børneinstitutionerne og langt om længe indføre ligeløn. (Tanja Ørum, *Information* 26.10.1972)
- (3) Den anden gruppe kan så være dem, der ønsker at få fag, der har med en håndværksmæssig uddannelse at gøre + de ved siden af har de mest nødvendige boglige fag f.eks. regning/matematik og dansk. (Mogens Jensen, *Mål & Mæle* 4, 1976; citat fra HF-eksamensstil om den nye folkeskolelov)
- (4) Det var vel mere eller mindre tilfældigt, men det medførte at hagekorset fik et helt nyt liv. Fra begyndelsen af 1920'erne optog nazisterne det nemlig som deres centrale symbol og satte det efter 1933, da de kom til magten, i Tysklands nationalflag, *plus at* det hurtigt blev det altdominerende mærke i alle former for nazistisk parti- og statssymbolik. (Achen, 1986)
- (5) Fjernsynet er dårligt, og programmerne er elendige. *Plus at* det er fordummende at kigge på dem. («Sproghjørnet», *Politiken* 19.04.1987)
- (6) Os der var på morgentjeneste [som postbude på et bestemt posthus – JN-S] var allesammen lørdagsafløsere; *plus at* vi var en mand mindre. (Egen mundtlig kilde, 1997 – JN-S)
- (7) Godt vi ikke skal med [til en bestemt fest –JN-S]! Det koster det hvide ud af øjnene, og drikkevarerne skal man selv betale; og så *plus at* man bliver nødt til at tage taxa. (Egen mundtlig kilde, 1997 – JN-S)

- (8) Alle hjælper og støtter og opmuntrer og kan en masse om ens sygdom. De lægger pude under knæet, snurrer varmelagner om det, lægger til rette, henter piller og en ekstra kop te. De gider. Og fysioterapeuten kritiserer og træner og hitter på nye gangøvelser og vægtoverføringer og siger, at det kan du godt gøre bedre.

Tilmed griner de og laver sjov.

Hvad mon de er lavet af?

Sygeplejerskerne har helt umulige arbejdstider, og efter studentereksamen og tre års uddannelse tjener de omkring 20.000 kroner om måneden. *Plus at* de leverer arbejdsglæde. (Eva Bendix, *Aktuelt* 24.03.2000)

- (9) Der er en to-tre stykker der har lavet forældre køb; *plus at* der er en der bor i Paris og lejer ud [Om forholdene i en ejendom med ejerlejligheder] (Egen mundtlig kilde (omtrentlig gengivelse), 2000 – JN-S)

Konstruktionen har en række formelle træk der vil blive beskrevet i det følgende. De vil alle kunne forklares gennem den efterfølgende indholdsanalyse (afsnit 4).

1.1. Syntaks: Ledsætning – men uden overled

Det kan slås fast at *plus at* indleder en ledsætning. Dette fremgår entydigt af ledstillingen, jf. adverbialerne *bl.a.* i (2), *ved siden af* i (3) og *hurtigt* i (4) der alle står før verbalet. En forsøgsvis indsætning af lignende adverbialer, herunder *ikke*, i de øvrige eksempler ville give samme resultat.

Dette er der i sig selv ikke noget overraskende i eftersom konjunktionens slutelement *at* kan beskrives som en *default*-indleder af danske ledsætninger (Diderichsen 1946 [1974]: 72, Heltoft 1999, 17: 25). Det overraskende er at en ledsætning indledt med *plus at* ikke har noget verbalt eller andet overled. I samtlige anførte eksempler ser ledsætningen fra et syntaktisk synspunkt nærmest ud til at svæve frit i luften. Vi har altså at gøre med et fænomen som egentlig ikke burde kunne forekomme i sproget! Manglen på eksplicit overled er endog et obligatorisk træk ved konstruktionen. *Plus at* kan fx ikke anvendes i samme position som *og at* der indleder en sideordnet ledsætning og dermed forudsætter et overled, smlg. (10) med (11) der er ugrammatisk medmindre den neutrale intonation ændres drastisk (se nedenfor).

- (10) Jeg mener han skal klare sig selv, *og at* han skal tage sig sammen
- (11) *Jeg mener han skal klare sig selv, *plus at* han skal tage sig sammen

1.2. Prosodi

Trods sin vide udbredelse i talesproget har konjunktionen *plus at* endnu ikke fundet sin plads i skriftsproget. Dette fremgår af det meget begrænsede antal eksempler i sprognævnets kartotek og i den skrevne presse der ellers traditionelt er åben over for nye talesprogsfænomener. En elektronisk søgning i dagbladet *Aktuelts* arkiv der går tilbage til januar 1996, afslører således at man her kun har anvendt konjunktionen 2-5 gange årligt. En tilsvarende søgning i dagbladet *Informations* arkiv der dækker perioden fra august 1997 (delvist fra september 1996), viser ingen forekomster overhovedet.

At *plus at* endnu ikke er indarbejdet i skriftsproget, fremgår endvidere af den manglende konsekvens i tegnsætningen. Tegnsætningen er i dette tilfælde undtagelsesvist interessant fordi den tydeligvis afspejler forfatterens forsøg på at gengive prosodiske forhold. I de eksempler der stammer fra skriftlige kilder, finder vi dels komma foran konjunktionen, jf. (1) og (4), dels punktum, jf. (5) og (8), og endog punktum efterfulgt af nyt afsnit, jf. (2). I (3) der er et af de ældste eksempler, kommer usikkerheden til udtryk ved en gengivelse af konjunktionen med tegnet »+«. Det står der faktisk i kilden!

Det er næppe tilfældigt at der altid er en eller anden form for tegn foran *plus at*, selv hos forfattere der iøvrigt ikke anvender komma foran eksplikative ledsætninger, jf. »...det medførte at hagekorset...« i (4). Kommaet eller punktumet signalerer en cæsur, et intonationsmæssigt ophold, foran *plus at*. Cæsuren er obligatorisk som optakt til den ligeledes obligatoriske emfase på *plus*. Konstruktionens prosodiske struktur er med andre ord som følger (»...« angiver kontekst; understregning angiver cæsur; versaler angiver emfase):

... __ PLUS at ...

Man kan overbevise sig om rigtigheden af denne analyse ved at læse et hvilket som helst af ovenstående eksempler op uden cæsur og emfase. De bliver alle ugrammatiske heraf.

1.3. Fakultativt 'at'

Anvendelsen af tegnet »+« i (3) efterlader en vis usikkerhed omkring læsningen. Det kan ikke med sikkerhed afgøres, om forfatteren har tænkt sig ['plus] eller ['plusa]. Forestiller man sig den første variant, som ikke generer mit sprogøre, må vi konstatere at det er muligt at udelade *at* i den komplekse konjunktion *plus at*. Det er det iøvrigt også i alle de øvrige eksempler – vel at mærke hvis man overholder de netop beskrevne prosodiske regler, måske undertiden med forstærket emfase på *plus* som en form for kompensation for det manglende *at*.

Fortolkningen af denne mulighed er nærliggende: Det eksplikative *at* kan ofte udelades på dansk (Hansen 1967,1: 53, Mikkelsen 1911[1975]: 559), jf. (12).

- (12) Han sagde at han kom
Han sagde han kom

Dette kan forklares ved *at*'s *default*-status som ledsætningsindleder, mao. dets umarkerethed i forhold til alle andre konjunktioner. I et sprog som dansk hvor ledstillingen entydigt signalerer hvilke sætninger der har selvstændig illokution, og hvilke der ikke har (og dermed i henseende til illokutionær værdi er underordnet et andet udtryk og dets selvstændige illokutionære ramme) (Heltoft 1999,15: 5),¹ vil en *default*-konjunktion være redundant. Der er derfor ingen grund til at forvente at den skulle være obligatorisk. Muligheden for at udelade *at* gælder også andre komplekse konjunktioner.

2. Kontekst: Ophobning

Det er et afgørende træk ved konjunktionen *plus at* at den stiller ganske specifikke krav til den foregående kontekst. Mange eksempler rummer således direkte opremsninger (signaleret af *og*, jf. (2), (4), (5), (7), (8)) hvortil *plus at* så knytter sig og introducerer det sidste led. Når der ikke direkte er tale om en opremsning, rummer konteksten i det mindste en reference til nogle forhold eller argumenter der i den givne sammenhæng vil blive opfattet af modtageren som vidtgående, som et brud på forventningerne.² Disse forhold eller argumenter suppleres og forstærkes så yderligere af ledsætningen med *plus at*. Fx refereres der i (6) først til en

betydelig irritationsfaktor (ingen faste, erfarne postbude på arbejde) der så via *plus at* suppleres af yderligere en væsentlig irritationsfaktor.

Generelt kan man formulere det sådan at *plus at* kompletterer (dvs. supplerer og afslutter) en *ophobning*. Hvis man manipulerer med eksemplerne således at man fjerner denne indholdskomponent, bliver sætningerne ugrammatiske, jf. (13') der er en modifikation af (13).

- (13) Første afsnit i serien blev sendt allerede i 1996 og blev set af en halv million seere. Genudsendelsen var en endnu større succes. Seertallene viser, at 85 procent af alle børn mellem 4 og 9 år fulgte med i 'Far, mor og Blyp' – *plus at* en hel del voksne og ældre seere også kiggede med. (*Aktuelt* 28.08. 1999)

- (13') Børnene fulgte med i 'Far, mor og Blyp', og (*plus at) en hel del voksne kiggede med

I stedet kan man, som det fremgår, ofte anvende den umarkerede konjunktion *og*, der ikke stiller indholdsmæssige krav til de led, den forbinde – ud over det almindelige relevanskrav, der er en forudsætning for enhver diskurs (Sperber & Wilson 1986).

I (8) har jeg medtaget et særligt omfattende afsnit af den forudgående kontekst som eksempel på hvordan en *ophobning* kan bygges gradvist op over et længere tekstforløb.

3. Oprindelse: parataktisk 'plus'

Vi har ovenfor beskæftiget os med elementet *at* i *plus at* og påvist at det kan identificeres med *default*-konjunktionen *at*. Inden vi går i gang med indholdsanalysen af *plus at*, vil det ligeledes være nyttigt at se på det selvstændigt anvendte *plus*, jf. (14)-(16).

- (14) De havde ligget der døsende alle fire, *plus* Jørgen. (Johs. Bang 1921 – citeret efter ODS)
- (15) Mange skribenter har lært en del hos os eller lagt meget arbejde i udlandsredaktionen: Jørgen Holmgaard, Finn Bor-

berg, Mogens Kofoed Hansen, Niels Jørgen Haagerup, Schleimann, Oswald, Herbert Pundik, Nauntofte, Teglers, David Jens Adler, Torben Krog og Niels Ufer og andre – *plus* dem, hvis navn kan findes i tillægget eller i den daglige avis. (*Information* 13.02.1976)

- (16) FLUNA mener, at strukturændringen kan tiltrække flere studerende *plus* føre til en øget produktion af kandidater og licentiater. (Vivian Jordansen, *Universitetslæreren* 8, 1987)

Man bemærker straks at *plus* har samme prosodiske struktur som *plus at*. Også her har vi både forudgående cæsur og emfase på *plus*. Dette er naturligvis ikke en tilfældighed, men derimod en entydig indikator af et fælles indhold, en fælles funktion, som jeg nu skal søge at afdække.

Det selvstændigt anvendte *plus* er en parataktisk konjunktion og har derfor grundlæggende samme syntaks som den umarkerede parataktiske konjunktion *og*: Den kan forbinde alle ledtyper, men i det enkelte tilfælde kun led af samme type, fx i (14) og (15) nominaler der står som apposition til subjektet, i (16) infinitiver der er underordnet samme modalverbum. Den adskiller sig fra *og* ved en væsentlig mere restriktiv anvendelse som naturligvis afspejler en mere specifik betydning. Lad os først se på (15). Her finder vi en opremsning hvor *plus* placeres forud for det sidste led. Dette er den eneste mulige placering af *plus*. Det led der følger efter *plus*, er det uigenkaldeligt sidste i opremsningen. *Og* forekommer også mest naturligt mod slutningen af en opremsning, men dette skyldes alene pragmatiske forhold. I princippet kan *og* anvendes mellem alle led i en opremsning, jf. de to gange *og* forud for *plus* i (15). I (14) og (16) kan man ikke tale om opremsninger, men det er karakteristisk og en forudsætning for at anvende *plus* at denne konjunktion indholdsmæssigt knytter an til en eller anden form for ophobning, jf. *alle fire* i (14) og *tiltrække flere studerende* i (16). Hvis man fjerner dette indholdstræk, kan man ikke anvende *plus*, kun *og*, jf. (16').

- (16') FLUNA meddeler, at strukturændringen vil træde i kraft til sommer *og* (**plus*) føre til en øget produktion af kandidater og licentiater.

På baggrund af denne analyse samt det forhold at det parataktiske *plus* tilsyneladende er ældre end konjunktionen *plus at* (jf. (14) som er fra

1921), må det antages at *plus at* har udviklet sig under påvirkning af *plus*, overtaget dens prosodiske struktur og indholdstrækket *komplettering af ophobning* samt koblet dette indholdstræk til den mere specifikke syntaktiske funktion der er karakteristisk for *plus at*.

Dette udelukker ikke at hele denne udvikling er forløbet under påvirkning af svensk og eventuelt engelsk. I svensk har *plus at* tilsyneladende været anvendt langt tidligere end i dansk. Dette skal jeg vende tilbage til i afsnit 6.

4. Indhold

Vi har nu dannet os et billede af konjunktionens formelle træk og kan på denne baggrund gennemføre en mere systematisk indholdsanalyse. Visse indholdstræk har allerede været omtalt. Konjunktionens formelle og semantiske træk, således som de er blevet beskrevet i det foregående, kan opsummeres på følgende måde.

- (a) *Plus at* indleder en ledsætning.
- (b) Ledsætningen har intet overled.
- (c) Prosodi: Cæsur med emfase: ... ___PLUS at ...
- (d) Kompletterer en ophobning (af vidtrækkende forhold, argumenter o.lign.); forudsætter derfor præsentation af en ophobning i den foregående kontekst.
- (e) *Plus at* er både formelt og indholdsmæssigt beslægtet med den parataktiske konjunktion *plus* som den antagelig har sin oprindelse i.

For indholdsanalysen er det væsentligt at fremhæve, at *plus at* markerer en form for kontekstuel brud, et brud der signaleres formelt ved:

- cæsur forud for *plus*
- emfase på *plus*
- konstruktionens syntaktiske isolation (som ledsætning uden overled)

Før vi kan forklare hvad der indholdsmæssigt ligger i dette brud, er der endnu et forhold der skal omtales. I kraft af at ethvert udsagn har en af-

sender, kan man postulere en implicit indholdskomponent der, når det gælder en almindelig deklarativ ytring, kan parafraseres uformelt som:

Jeg siger hermed at... (proposition)

Denne indholdskomponent er af Hare³ (1970: 19-24) blevet benævnt *neustisk* i modsætning til hhv. den *tropiske* og den *frastiske* indholdskomponent. I denne fremstilling har distinktionen *tropisk* vs. *frastisk* ingen relevans og kan derfor lades ude af betragtning. I det følgende vil vi koncentrere interessen om den neustiske indholdskomponent.⁴

Vi kan nu fortolke det prosodiske brud der ledsager *plus at*, som en fokusering på den neustiske indholdskomponent. Mens fx *og* typisk opererer på det frastiske plan når den forbinder sætninger, må *plus at* entydigt henføres til det neustiske plan. Dette er væsentligt i lyset af de omtalte krav til konteksten hvor den obligatoriske signalering af ophobning ofte har form af en række sideordnede sætninger forbundet med *og*, jf. fx (5) og (8).

Samtidig er *plus at* tilsyneladende ret speciel blandt neustiske forbindere ved at stille ganske præcise indholdsmæssige krav til konteksten.

Begge disse træk fremgår af (5') der skal læses som en forenklet parafrase af (5) (den tropiske komponent er af overskuelighedshensyn lagt ind i den frastiske).

(5') Jeg siger hermed at 'fjernsynet er dårligt' og 'fjernsynsprogrammerne er elendige', og *som en komplettering af denne ophobning* siger jeg hermed at 'det er fordummende at kigge på fjernsynsprogrammerne'.

Forskellen træder særlig klart frem, hvis vi udskifter *plus at* med den parataktiske *default*-konjunktion *og*, jf. (5a) med parafrasen (5a').

(5a) Fjernsynet er dårligt, programmerne er elendige, og det er fordummende at kigge på dem.

(5a') Jeg siger hermed at 'fjernsynet er dårligt', og 'fjernsynsprogrammerne er elendige', og 'det er fordummende at kigge på fjernsynsprogrammerne'.

Bemærk at den sidste sætning i (5a) er en hovedsætning lige som de to foregående. De tre sætninger er syntaktisk og dermed indholdsmæssigt

parallelle hvilket også fremgår af parafrasen hvor de alle er underordnet en og samme neustiske komponent. Der er ikke tale om at afsenderen træder frem på ny i forbindelse med ytringen af den sidste sætning.

Det vil på dette sted være på sin plads med en uddybning af begrebet *ophobning*. I de fleste eksempler rummer den foregående kontekst en form for opremsning signaleret af parallelle led der er forbundet med *og*. Her giver det sig selv at der er tale om en ophobning. Andre gange kan det, som allerede nævnt, umiddelbart være svært at få øje på ophobningen, fx i (1), (3), (6) og (9). Her kan det være nødvendigt at gå ind i en nærmere analyse af kommunikationssituationen.

Lad os først se på (6) og (9) som jeg selv har registreret og derfor kender omstændighederne omkring. Ytringen (9) er fremsat af en ejerforeningsformand der var i gang med at beklage sig over at det kunne være vanskeligt at finde kandidater til bestyrelsen når en del lejligheder ikke var beboet af ejerne selv. I denne sammenhæng vil så mange som tre udlejede lejligheder blive opfattet som en ophobning. Forudsætningen for at anvende *plus at* er derfor til stede. Det samme er tilfældet i (6) hvor der i konteksten præsenteres en faktor der gør arbejdsbetingelserne vanskelige ud over det forventede. Herved har man en ophobning som via *plus at* kan kompletteres af endnu et forhold der bidrager til de vanskelige betingelser.

I (1) må fortolkningen gå i en lidt anden retning. Den effekt som jeg i mangel af et mere dækkende udtryk har kaldt *ophobning*, manifesterer sig her som et forventningsbrud fremkaldt af den foregående ytring (»Det kan vi hjælpe Dem med,...«). »Ophobningen« består i at afsenderen, dvs. forfatteren til dette reklamefremstød, fremstiller et forhold der formodes at stride mod modtagernes forventninger som en realitet. Det afgørende er at denne effekt netop suppleres og forstærkes i den ytring der indledes med *plus at*. Herved harmonerer denne analyse med analysen af de øvrige eksempler.

Om (3) er det vanskeligt at udtale sig med sikkerhed da min kilde kun medtager den anførte, ret begrænsede kontekst. Det ser ud som om der er tale om en opregning af fag (for den relevante gruppe). Når dette eksempel kan siges at harmonere med den overordnede analyse af *plus at*, skyldes det ikke mindst at *plus at*-sætningen endegyldigt afslutter denne opregning, dvs. kompletterer ophobningen. Det vil ikke være naturligt i den efterfølgende ytring at tilføje yderligere en gruppe fag.

Vi er nu i stand til at forklare de enkelte formelle træk ved konstruktionen. Cæsuren og emfasen signalerer som sagt et skift til det neustiske

plan. Når dette skift fordrer en så klar formel markering, hænger det utvivlsomt sammen med at det finder sted midt i en ophobning/opremsning der typisk kommer til udtryk gennem en række propositioner forbundet på det frastiske plan. Den prosodiske udhævning der har karakter af et brud i stemmens forløb, er et ikonisk udtryk for at afsenderen bryder ind – skiftet til det neustiske plan retter fokus mod afsenderen – og lukker opremsningen (afslutter ophobningen).

Plus at-sætningens ledsætningsstatus og dens syntaktiske isolation som følge af at der mangler et eksplicit udtrykt overled, kan videre fortolkes som udtryk for at denne ledsætning er direkte underordnet den neustiske komponent. Den neustiske komponent, der altid er implicit, er det underliggende overled for *plus at*-ledsætningen. Det er simpelthen derfor den er en ledsætning og ikke en hovedsætning som man skulle have forventet af en syntaktisk isoleret sætning. Den neustiske komponent bliver dermed mere prominent end hvad der sædvanligvis er tilfældet, og det er utvivlsomt dette der fremkalder det klare indtryk at *plus at* introducerer et væsentligt og afsluttende argument fra afsenderens side. At den neustiske komponent fremhæves, opfattes kommunikativt således at afsenderen træder frem (ofte midt i sin egen ytring) og sætter trumf på argumentationen. Denne pragmatiske effekt er særlig eklatant i (7). Det er derfor ikke tilfældigt at vi netop i dette eksempel forud for *plus at* har et *og så* der fremhæver konstruktionens syntaktiske isolation og dermed den pragmatiske fremhævelse af afsenderen.

Vi har indtil nu alene beskæftiget os med monologiske eksempler, dvs. eksempler med kun én afsender. *Plus at* forekommer dog også hyppigt i dialoger, jf. (17) der er konstrueret, men ikke desto mindre repræsenterer en karakteristisk ordveksling.

- (17) – Hvis vi indfører et kursus i litteraturteori, giver vi de studerende et bedre grundlag for at gennemføre en analyse, og det smitter nok også af på deres interesse for at få læst de store værker.
 – Ja, *plus at* de nok bliver mere tilbøjelige til at vælge litterært speciale.

Med *plus at* opnår afsenderen af den sidste replik flere ting på en gang. I kraft af skiftet til det neustiske plan signalerer han både at det følgende argument repræsenterer hans eget synspunkt, og at det supplerer de argumenter der netop er fremført af samtalepartneren. Han udtrykker således

sin fulde enighed med samtalepartneren. Dialoger af denne type forekommer hvor meningsfæller i fællesskab forsøger at samle så mange argumenter sammen som muligt for et bestemt synspunkt.

Som en yderligere illustration vil jeg kort vende tilbage til (10) og (11). Når (11) blev fortolket som ugrammatisk, var det vel at mærke under forudsætning af at man bevarede samme neutrale intonation som i den mest oplagte læsning af (10). Hvis man imidlertid kan acceptere at den forudgående kontekst (»han skal klare sig selv«) introducerer en ophobning – og det er efter min opfattelse muligt – bliver eksemplet grammatisk såfremt man iagttagere de prosodiske regler for *plus at*-konstruktionen. Under disse omstændigheder vil vi få en fortolkning af de to eksempler som den der fremgår af følgende parafraser hvor vi samtidig får illustreret forskellen mellem *og at* og *plus at*:

(10') Jeg siger hermed at 'jeg mener han skal klare sig selv, og at han skal tage sig sammen'

(11') Jeg siger hermed at 'jeg mener han skal klare sig selv', og som en komplettering af denne ophobning siger jeg hermed at 'han skal tage sig sammen'

Bemærk at i (11) er den sidste ledsætning ikke underordnet »mener« sådan som det er tilfældet i (10). Hvor (10) kun rummer én neustisk indholdskomponent som hele den komplekse sætning er underordnet, finder vi to i (11). Dette giver mulighed for at præcisere tolkningen af det komplekse udtryk *plus at* på følgende måde.

Det første led *plus* bibeholder i *plus at* sin parataktiske funktion på den måde at det forbinder de to implicite neustiske komponenter. Det forudsætter hermed at man indfortolker en fornyet neustisk komponent hvorved afsenderen træder frem som ansvarlig for udsagnet. Det andet led *at* angiver sammen med ledsætningsledstillingen at udsagnet er direkte underordnet den fornyede neustiske komponent.

Man kunne indvende at dette tilsyneladende er den eneste konstruktion i sproget hvor den neustiske indholdskomponent kommer så markant til udtryk at den afspejler sig i overfladesyntaksen. Alle ytringer rummer jo en implicit neustisk komponent uden at denne dog normalt har indflydelse på syntaksen. I forbindelse med *plus at* er der dog tale om fornyelse af den neustiske komponent på et tidspunkt hvor dette ikke forventes (smlg. (10) og (11)), og hvor man derfor må opfatte dette som ud-

tryk for noget ekstraordinært, nemlig at afsenderen træder frem som ansvarlig for udsagnet.

Vi når således frem til at *plus* også i denne sammenhæng bevarer sin funktion af parataktisk konjunktion ligesom *at* bibeholder sin hypotaktiske funktion.⁵ Der er imidlertid ingen modsætning mellem denne analyse og den hidtidige fremstilling af *plus at* som kompleks konjunktion. Man må ikke glemme at den gennemførte analyse, herunder det forhold at *plus at* involverer et neustisk element, forudsætter de to elementer i kombination selv om visse indholdstræk knyttes særskilt til et af elementerne. Der er tale om den for sproget så karakteristiske situation at et komplekst udtryk har et indhold der omfatter de enkelte komponenters indhold, men som derudover rummer visse indholdstræk som fremkommer i kraft af selve kombinationen.

Analysen modsiges ikke af at *at* kan udelades, ej heller af at *plus at* tilsyneladende godt kan kombineres med hovedsætningsledstilling. Det strider fx ikke mod min sprogfornemmelse at placere »hurtigt« i (4) efter verbalet, jf. (4').

(4') ..., plus at det blev hurtigt det altdominerende mærke i alle former for nazistisk parti- og statssymbolik.

Det er dog værd at mærke sig at denne ledstilling tilsyneladende forekommer meget sjældent. Der er således ingen eksempler på hovedsætningsledstilling i mit ganske omfattende materiale. Dette må umiddelbart undre i betragtning af at hovedsætningsledstilling er særdeles hyppig i andre ledsætningstyper, specielt i dansk talesprog (Heltoft 1999,17: 13). Hvad er da årsagen til at den optræder så sjældent i *plus at*-sætninger?

Det er vanskeligt at give et entydigt svar på hvorfor et fænomen der er muligt, reelt forekommer meget sjældent. I det konkrete tilfælde tror jeg dog at det hænger sammen med redundans. Ifølge Diderichsen (1946 [1974]: 203) angiver hovedsætningsledstilling i en *at*-sætning »Indholdet af ens Tale, Tanke olgn.«. Heltoft (1999,15: 13) fremhæver at den såkaldte hovedsætningsledstilling ikke er specielt knyttet til hovedsætninger, men blot signalerer at sætningen har selvstændig illokutionær ramme. I forhold til en *plus at*-sætning må begge disse udlægninger fortolkes sådan at hovedsætningsledstillingen angiver assertion (jf. Heltoft 1999,17: 5). Noget lignende er midlertid allerede udtrykt gennem det neustiske *plus at*. Afsenderen træder allerede frem i kraft af *plus at*, og der opnås derfor intet i kommunikationen ved at gentage denne effekt via ledstillingen.

5. Pragmatik

Efter indholdsbeskrivelsen er det nærliggende at spørge hvordan *plus at* fungerer kommunikativt, og i hvilken sammenhæng konjunktionen især finder anvendelse. Det har allerede været omtalt at *plus at* egner sig til at introducere et afgørende argument der præsenteres som afsenderens eget. Dette forudsætter en forholdsvis kompliceret kontekst hvor en sammenhængende argumentation bygges op trin for trin. Sådanne tekster produceres i første række i kredse hvor sproget er et vigtigt redskab i professionel sammenhæng. Det er derfor ikke tilfældigt at *plus at* – ifølge mine observationer – især anvendes af journalister, politikere, undervisere og forskere. Konjunktionen er bl.a. populær på universiteterne, også blandt ældre medarbejdere. Derimod finder man den ikke i det såkaldt uformelle dagligsprog med mindre der opstår en diskussion hvor man har anledning til at ophobe en række argumenter for til sidst med *plus at* at præsentrere den afgørende trumf der uigenkaldeligt afgør sagen og tager brodden ud af enhver tænkelig indvending. At modsige et argument der er introduceret med *plus at*, opfattes som et langt stærkere udtryk for uenighed end modsigelser i almindelighed.

Plus at er derfor i lighed med en række konnekterer (*jo, altså* m.fl.) et effektivt middel i manipulationens tjeneste. Hvis man anvender *plus at* til at omtale et forhold der reelt er ligegyldigt eller blot et svagt argument i den givne sammenhæng, så manipulerer man; netop fordi det følger af konjunktionens egenbetydning (*komplettering af ophobning*) at den introducerer det afgørende argument ud af flere. Jeg mener fx at (5) kan fortolkes som manipulerende på denne måde. Det forhold der her refereres til i *plus at*-sætningen, er i virkeligheden blot en gentagelse af det der allerede har været sagt i det foregående. Det er vanskeligt at acceptere at vi her for første gang præsenteres for det afgørende argument. På denne måde opstår der en modsætning mellem indholdet af *plus at* og de pragmatiske relationer mellem de propositioner som den forbinder.

Der er med andre ord grund til at tage sig i agt over for mindre troværdige personers anvendelse af *plus at*. Sådanne personer kan uretmæssigt vinde en diskussion ved at opgradere en ligegyldighed eller en simpel gentagelse til det afgørende argument ved hjælp af *plus at*. Modparten vil uvilkårligt tøve med sin indvending – alene på grund af konjunktionens betydning og deraf følgende pragmatik.

6. Svensk

Plus at er udbredt i svensk. Det er hyppigt i avistekster, jf. (18)-(19), sjældnere i skønlitteratur, men forekommer dog også der, jf. (20).

- (18) Hela den fortfarande något begränsade skidvärlden gillar Mika skarpt. Han är killen med ständig glimt i ögat, räv bakom örat och leende på läpparna. *Plus att* han är minst halvsvensk. (Pressekorpus 1987⁶)
- (19) När DN talar med Sven Tumba – VM-guld i ishockey 1953, 1957 och 1962 – på måndagen är han mycket glad: – Det känns kalas. Det är ju en totalseger. Jag begärde 850 000 kronor en gång i tiden för jobbet och får 750 000 kronor, *plus att* jag har fått 50 000 kronor i förskott enligt avtal. (Pressekorpus 1987)
- (20) Man måste känna till en väldig massa lagar och förordningar, som förändras hela tiden – för att uppfylla sina skyldigheter. Allt detta för att klara av sitt arbete som till exempel handläggare mellan kl 8 och 5. Sedan förväntas det även av en att man ska vara aktiv i facket (*plus att* man naturligtvis ska fungera bra i familjen). (Mari Uddberg)

Endvidere anvendes parataktisk *plus*, jf. (21).

- (21) För musikerna har flyttningen inte varit samma lyft vad gäller ljudmiljön. Björn Bang berättar om en del försök – bland annat på hans initiativ – att förbättra orkestersalen med nya akustikplattor och tygabsorbenter i taket *plus* akustikmattor på delar av golvet. (Pressekorpus 1998)

Materialet levner ingen tvivl om at det svenske *plus att* er et udtryk med samme formelle træk og indhold som det danske. Man bemærker bl.a. den samme usikkerhed med hensyn til tegnsætning som i dansk. De elektroniske søgninger viser en mærkbart højere forekomst af udtrykket i svensk presse end i dansk hvilket generelt tyder på at udtrykket er mere veletableret i svensk skriftsprog end i dansk. Det er tilmed væsentligt ældre, jf. (22).

- (22) Jag har offentligen förklarad att min bok var allvarligt öfverlagd, och det står jag vid. Att räcka vapnen öfver åt fienden när han behagar begära dem vore åsneaktigt. Att ändra skriftsätt och åsigter därför att jag fått ovett gör jag ej, det borde Ni veta, och mitt föregående författeri borde ha beredt Er på allt det som händt.

Vill Ni ej vara min förläggare, så få vi väl göra som Abraham och Loth *plus att* jag rengör mitt konto. (August Strindberg i brev til sin forlægger Albert Bonnier, 28.11.1884)

På baggrund af udtrykkets udbredelse og den beskrevne kronologi samt det forhold at påvirkning fra svensk til dansk ikke er et ukendt fænomen, er der grund til at antage at det danske *plus at* har udviklet sig under indflydelse af svensk. Dette modsiger som tidligere nævnt ikke at også interne faktorer, specielt *plus* anvendt isoleret, kan have spillet en rolle. Påvirkning fra andre sprog, herunder engelsk, er ikke udelukket, men må betragtes som væsentlig mere usikker.

Mens konjunktionen *plus at* som sagt ikke omtales i nogen fremstilling af dansk grammatik, har den fundet vej til den nyligt udkomne svenske akademigrammatik (Teleman et al. 1999). Forfatterne diskuterer kort muligheden for at fortolke *plus* som en præposition (smlg. note 5), men lægger sig dernæst fast på at beskrive den som en såkaldt additiv konjunktion der angiver »att båda samordningsleden är giltiga i förhållande till kontexten« (Teleman et al. 1999,2: 729). Senere behandles muligheden for at have en såkaldt »narrativ bisats« som styrelse for *plus*, *utöver* og *utom*, og det konstateres at sådanne konstruktioner ofte angiver en »biomständigkeit« (Teleman et al. 1999,4: 545). Der anføres flere eksempler, bl.a. (23).

- (23) Det börjar vid öronen och krypar sedan neråt halsen och bröstet – jag ser ut som om jag hade scharlakensfeber. *Plus att* det är ett fruktansvärt besvär att handsminka hela halsen så långt ner.

Desværre anføres der kun eksempler med *plus att*, ingen med *utöver att* og *utom att*! Eksempler fra den svenske sprogbank levner dog ingen tvivl om at disse to komplekse konjunktioner typisk opererer på det frastiske plan, jf. (24) og (25).

- (24) Protesterna haglade, men när allt kom omkring hade ingenting hänt, *utom att* den del provinsklubbar tyckte att storklubbar alltid skyddas i särskild ordning. (Pressekorpus 1997)
- (25) Örtendahl vill inte avslöja några ekonomiska detaljer *utöver att* det handlar om mellan 1 och 1,5 miljarder kronor i omsättning för att ligan ska bli bärkraftig. (Pressekorpus 1997)

Konjunktionerna *utöver att* og *utom att* deler således ikke konjunktionen *plus att/at*'s særtræk.

Præsentationen af *plus att* i den svenske akademigrammatik er naturligvis fragmentarisk – fx rummer den ingen analyse af prosodien – men beskrivelsen harmonerer udmærket med den her gennemførte. Også i de danske eksempler kan man konstatere at skiftet til det neustiske plan ofte vil kunne opleves som introduktion af en 'biomstændighed'.

7. Præskriptivt efterskrift

Anledningen til min interesse for *plus at* er dels mit tidligere arbejde med konnektorer og komplekse sætningskonstruktioner i russisk (bl.a. Nørgård-Sørensen 1992), herunder analyser af konnektorer der opererer på det neustiske plan, dels min forundring over en neologisme på mit modersmål som jeg hidtil ikke har kunnet få over mine læber, endsige anvende på skrift. Mit og mange andres forbehold over for konjunktionen *plus at* hænger øjensynlig sammen med at den intuitivt kan forekomme lidt »matematisk«, som en form for fremmedelement.

Den gennemførte analyse levner dog ingen tvivl om at der er tale om en særdeles veletableret konstruktion med sin helt specielle udtryks- og indholdsstruktur som gør den i stand til at udfylde en kommunikativ funktion der ikke udfyldes tilnærmelsesvist så kort, klart og elegant af noget andet udtryk i dansk. Som neologisme – sandsynligvis fra midten af det 20. århundrede – er konjunktionen *plus at* kort sagt en vidunderlig berigelse af det danske sprog, og som sådan burde vi tage den til os, både i tale og på skrift.

Noter

1. Heltoft gør markering af selvstændig illokution til kriterium for inddelingen af danske sætninger i hoved- og bisætninger, jf. hans diskussion af alternative kriterier (Heltoft 1999, 15: 2-5), se endvidere note 4. I nærværende fremstilling tager jeg udgangspunkt i det traditionelle ledstillingskriterium (fx Diderichsen 1946 [1974]: 189-91) i min skelnen mellem hoved- og ledsætninger. I forhold til det anvendte materiale strider dette kriterium ikke mod Heltofts.
2. Vedrørende *forventninger* som en væsentlig faktor i sproglig kommunikation, se Nørgård-Sørensen (1992: 35, 72-74).
3. Hare (1970: 11, 20-21) beskrev den neustiske komponent som afsenderens 'underskrift' («sign of subscription») og understregede hermed at netop denne komponent identificerer afsenderen som »ansvarlig« for ytringens øvrige indhold. Den tropiske komponent identificeres som et modustegn i bred forstand (omfatter egentlig modalitet, eksternt negation mv.) mens den frastiske beskrives som den del af sætningens indhold der er uafhængigt af det tropiske indhold, dvs. det der i en udbredt terminologi benævnes det egentligt propositionelle indhold.
4. Fra en umiddelbar betragtning er der et slægtskab mellem den neustiske indholdskomponent og den del af det kommunikerede indhold som Austin (1962) og hans efterfølgere kaldte *illocutionary force*, og dermed med begrebet talehandling (*speech act*) (se også Lyons 1995: 234-57). Jeg skal ikke gå ind i den omfattende diskussion om forholdet mellem *illocutionary force* og (lingvistisk) betydning men blot understrege at mens Austins teori involverer det pragmatiske indhold, dvs. den del af det kommunikerede indhold der udspringer af ytringens relation til talesituationen, afsenderens intention, modtagerens forventninger etc., skal den neustiske komponent i denne sammenhæng forstås mere snævert som en afspejling af det indhold der ligger i sætningsstrukturen som deklarativ, interrogativ etc.

Jeg har i tidligere arbejder (fx Nørgård-Sørensen 1992: 2, 134-35) i overensstemmelse med en anden terminologisk tradition omtalt den neustiske indholdskomponent som et »underliggende performativ«. Denne terminologi er dog uklar idet der anvendes en og samme term om den neustiske indholdskomponent og et (eksplicit) performativt verbum. Hares terminologi er derfor at foretrække.

5. Et alternativ som jeg har været foranlediget til at overveje, er muligheden for at fortolke *plus* som en præposition der styrer en *at*-sætning, jf. (*i forbindelse med at*, (*bortset fra at*, (*på grund af at*, (*i modsætning til at* mv. Med en sådan tolkning ville man nå frem til en syntaktisk struktur der ikke var belastet af den ejendommelighed at en ledsætning »svæver frit i luften« og derfor må have et implicit overled (som jeg har identificeret som den neustiske indholdskomponent). Denne tolkning bliver dog mindre tiltrækkende hvis man forsøger at anvende den til at forklare den prosodiske struktur. Præpositionsforbindelser glider som oftest umiddelbart ind i det intonationsmæssige forløb hvad enten de anvendes som valensbundne led eller som adverbialer. Ingen præposition er *obligatorisk* karakteriseret ved den prosodiske isolation (cæsur

og emfase) som kendetegner *plus at*. En fortolkning af *plus* som præposition ville derfor ikke kunne forklare udtrykkets formelle træk.

Dette medfører visse problemer med hensyn til indplacering af *plus at*-sætninger i de ledsætningskategorier der har været anvendt af Diderichsen, Hansen m.fl. i forhold til dansk, nemlig eksplikative, implikative og neutrale ledsætninger, jf. fx Hansen (1998: 14). Dette spørgsmål har dog ikke direkte indflydelse på argumentationen i nærværende arbejde og vil derfor ikke blive behandlet nærmere.

6. Dette og de følgende eksempler er søgt elektronisk i Göteborgs Universitets sprogbank: <http://spraakbanken.gu.se>.

Litteratur

- Austin, John L. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.
- Diderichsen, Paul (1946). *Elementær dansk grammatik*. København: Gyldendal (citeret efter 3. udgave, 6. oplag 1974).
- Hansen, Aage (1967). *Moderne dansk 1-3*. København: Grafisk forlag.
- Hansen, Erik (1998). »Kriterier for inddeling af ledsætninger.« Peter Colliander & Iørn Korzen (red.). *Ny forskning i grammatik. Fællespublikation 5. Sophienbergssymposiet*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Heltoft, Lars (1999). »Kapitel 15: Sætningsskemaet«; »Kapitel 17: Topologi og sætningskonstruktion i talesproget«. Erik Hansen & Lars Heltoft. *Grammatik over det danske sprog*. (Foreløbig udgave).
- Hare, R. M. (1970). »Meaning and speech acts«. *The philosophical review* 79.
- Jarvad, Pia (1999). *Nye ord: Ordbog over nye ord i dansk 1955-1999*. København: Gyldendal.
- Lyons, John (1995). *Linguistic semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mikkelsen, Kristian (1911). *Dansk ordføjningslære*. København: Lehmann & Stage (citeret efter genudgivelse: København: Hans Reitzel 1975).
- Nørgård-Sørensen, Jens (1992). *Coherence theory: the case of Russian*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Sperber, Dan & Deirdre Wilson (1986). *Relevance: Communication and cognition*. Oxford: Blackwell.
- Teleman, Ulf, Steffan Hellberg & Erik Andersson (1999). *Svenska Akademiens grammatik 1-4*. Stockholm: Svenska Akademien.

Fra analfabet til avanceret ortografibruger

En oversigt over de vanskeligheder man møder som bruger af dansk ortografi

Af Holger Juul

*a
is the first letter of the alphabet
there are twenty-five more
the chicago public library has all of them
in some very interesting combinations¹*

1. Indledning

Der er noget besnærende simpelt ved det alfabetiske princip. Man skal blot lære en god snes bogstaver, som hver repræsenterer en bestemt lyd. Præmien for denne ulejlighed er ikke af de små. Man bliver i stand til at oversætte et hvilket som helst stykke talesprog til skrift eller omvendt – en færdighed som har vist sig så nyttig, at den næsten er blevet en nødvendighed. Det alfabetiske princip er godt fundet på.

På den anden side kan man ikke sige at en alfabetisk ortografi som den danske er et redskab der er let at gå til. Før de får opøvet en tilfredsstillende færdighed i at bruge dette redskab, har de fleste børn brug for intensiv opmuntring og støtte i en lang periode. Ikke så få oplever vedvarende læse- og stavevanskeligheder. Selv blandt universitetsstuderende kan man træffe usikre stavere. Vejen fra analfabet til avanceret ortografibruger er ofte lang og besværlig.

Hensigten med denne artikel er at give en oversigt over de vanskeligheder man må klare som bruger af dansk ortografi hvis man vil opnå status af »superbruger«. Disse vanskeligheder kan groft inddeles i tre grupper.

1. Forudsætninger

Før man kan blive i stand til at oversætte (eller: »omkode«) fra tale til skrift og fra skrift til tale, må man lære at forbinde talesproglige enheder og skriftsproglige (grafiske) enheder med hinanden. Etableringen af for-

bindelser forudsætter naturligvis at man er i stand til at identificere disse enheder. De vanskeligheder som identifikationen kan indebære, behandles i afsnit 2 (talesproglige enheder) og afsnit 3 (skriftsproglige enheder).

2. Principielle vanskeligheder i omkodningen

Selv om man er i stand til at identificere og forbinde tale- og skriftsproglige enheder med hinanden, så kan omkodningen mellem tale og skrift alligevel støde på vanskeligheder. Det er jo ofte sådan at en enhed har flere forskellige mulige modsvarigheder. Og det betyder at omkodningen ikke altid kan foregå helt mekanisk enhed for enhed. Dette problem, som viser sig i begge omkodningsretninger, både fra tale til skrift og fra skrift til tale, behandles i afsnit 4.

Et beslægtet problem er dét at skriftsproget på mange områder er fattigt på information. Selv om hver enkelt grafisk enhed i en trykt sætning entydigt kan omkodes til talesproglige enheder, så kan sætningen alligevel have adskillige fortolkningsmuligheder. Der er nemlig mange talesproglige distinktioner som slet ikke markeres skriftligt. Den usikkerhed i omkodningen fra skrift til tale som skriftens informationsfattigdom kan medføre, er emnet for afsnit 5.

3. Effektiviseret omkodning

Selv om man principielt er i stand til at omkode mellem skrift og tale, så er det altid muligt at omkodningen kunne forløbe hurtigere eller mere præcist. De mangeartede forhold som kan have betydning for omkodningens effektivitet, er emnet for afsnit 6.

Jeg håber først og fremmest at oversigten kan være en hjælp for lærere der underviser i læsning og stavning, ved at gøre det mere klart hvor elevernes problemer kan ligge, og hvor man måske skal gøre en særlig indsats.

Desuden håber jeg at oversigten kan inspirere til øget forskningsaktivitet. I mange tilfælde er det indtil videre uklart præcis hvor alvorlige de vanskeligheder der nævnes i artiklen, er.

Endelig vil jeg gerne gøre det klart at de vanskeligheder der møder danske læsere og stavere, ikke nødvendigvis er direkte sammenlignelige med de vanskeligheder der møder læsere og stavere i andre lande. Det er et forhold som det er vigtigt at være opmærksom på i disse år hvor der gennemføres stadig flere tværsproglige sammenligninger af læsefærdighed (Elley 1992; Sommer, Lau et al. 1996; Jensen og Holm 2000; Sey-

mour 2000). Specielt finske læsere har klaret sig godt i internationale undersøgelser. Deres resultater har gennemgående været bedre end danske læsere. Derfor er artiklens syvende og sidste afsnit viet en kort sammenligning af dansk og finsk ortografi.²

Som det allerede er fremgået, anlægger jeg et funktionelt syn på den danske ortografi. Den betragtes her som en teknologi der muliggør grafisk repræsentation af talt sprog. Teoretisk set kan man naturligvis også vælge at betragte skriftsproget som et mere eller mindre autonomt semiotisk system (Cummings 1988; Harris 1995). Imidlertid er der mange forhold i praksis som taler mod autonomi i absolut forstand. Nogle få eksempler:

Læsetilgængelsen er langt vanskeligere for døve end for hørende.

Det er meget svært at lære en fremmed ortografi uden at lære det tilhørende talesprog samtidig.

Ordblinde kendetegnes typisk af problemer med at fokusere på sprogets lydige side.

Stavefejl rammer især ord hvor man ikke kan lytte sig frem til den korrekte stavemåde.

Såkaldt semasiografiske skriftsystemer (dvs. skriftsystemer hvis grafiske enheder ikke lader sig relatere til bestemte talesproglige størrelser) har altid et meget begrænset funktionsområde (Sampson 1985; DeFrancis 1989).

Alle disse forhold peger på at ortografibrugere faktisk i vid udstrækning relaterer skriftsproget til talesproget.

2. Identifikation af talesproglige enheder

Fordelen ved minimale enheder

De fleste børn der skal lære at læse, har nok begreb om visse isolerede sproglige enheder. De fleste kan opdele en sætning i ord, og ord i stavelser. Nogle kan måske også opdele stavelser i mindre dele, fx sådan at de kan isolere rimdelen i ordpar som *gris* og *spis*.

Men det er en meget krævende opgave for en begynder at forbinde ord, stavelser og rim direkte med skriftsproglige enheder. De skriftsproglige

enheder som svarer til ord, stavelser og rim, er jo grafisk meget komplekse – de kan bestå af adskillige bogstaver i en helt bestemt rækkefølge.

Hvis man foretager en yderligere opdeling af de talesproglige enheder i minimale lydlig enheder, bliver det derimod muligt at etablere *simple forbindelser* mellem talesprog og skriftsprog: én lyd – ét bogstav. Dermed bliver der også *flere holdepunkter* i omkodningen. Man kan tage én lyd eller ét bogstav ad gangen. Og tilmed er der langt *færre forbindelser* at tilegne sig på dette sproglige niveau. Antallet af lydlig mindsteenheder (fonemer) i dansk er meget mindre end antallet af stavelser.

Nu er formålet med skriftsproget jo imidlertid ikke at repræsentere rent lydlig information, i hvert fald ikke udelukkende. Det overordnede formål må være at repræsentere meningsfulde ytringer. Derfor er det naturligtvis også nødvendigt at forbinde skriftsproglige enheder med betydningsbærende talesproglige enheder. Etableringen af forbindelser mellem lydlig og grafiske enheder er først og fremmest vigtig fordi disse forbindelser kan støtte etableringen af forbindelser mellem betydningsbærende og grafiske enheder.

Når det gælder opdelingen af ytringer i betydningsbærende enheder, forekommer ordet at være den vigtigste enhed. Ordet afgrænses jo grafisk af ordmelletrum og modsvares således af en veldefineret grafisk enhed. Og at tage udgangspunkt i større betydningsbærende enheder (fx syntaktisk sammenhørende ordgrupper) ville være håbløst alene fordi antallet af mulige ordkombinationer er uendeligt. Derimod gælder det igen, at der kan være fordele ved at foretage en yderligere opdeling i *minimale* betydningsbærende enheder (morfemer): simple forbindelser (når man ser bort fra den manglende grafiske afgrænsning), flere holdepunkter i omkodningen, og alt i alt færre forbindelser at tilegne sig.

Konklusionen er at evnen til at opdele det talte sprog i minimale lydlig eller betydningsbærende enheder giver nogle logiske fordele. Hermed er ikke sagt at *al* omkodning mellem skrift og tale i praksis er baseret på minimale enheder, eller at omkodning på dette niveau *altid* er at foretrække (se afsnit 6). Det er blot påpeget at det kan være uhyre væsentligt, både for begyndere og viderekomne, at *have adgang* til forbindelser mellem tale- og skriftsproglige enheder som er så små som muligt.

Uanset på hvilket niveau man slutter forbindelserne mellem tale og skrift, så er der tre generelle problemer som man skal klare. For det første er der selve segmenteringen. Den talesproglige enhed som skal forbindes med en grafisk enhed, må isoleres fra sin sammenhæng.

For det andet må denne enhed skelnes fra andre enheder som kunne forekomme i samme sammenhæng. Dette kalder jeg differentieringsproblemet.

For det tredje kan analysen af sproglige enheder ofte foregå på flere forskellige abstraktionsniveauer. Her kan problemet være at få adgang til netop det abstraktionsniveau som muliggør de simpleste forbindelser til mellem tale- og skriftsproglige enheder.

I det følgende ser jeg på hvert af disse tre problemer i forhold til hhv. lydlig (fonologiske) og betydningsbærende (leksikalske) enheder.

Segmenteringsproblemet

Fonologisk. Bogstavet *g* i *gris* svarer til en *g*-lyd. Det er så enkelt. Men det er det jo kun hvis man kan isolere *g*-lyden fra resten af ordet. Og dét er bestemt ikke lige let for alle. For nogle er det faktisk svært. Problemet kan iagttages hvis man beder børn i førskolealderen om at sige *gris* uden *g*-lyd. Det er næppe alle der uden videre når frem til resultatet *ris*. Og denne segmenteringsfærdighed tjener jo heller ikke noget formål i sig selv. *G*-lyden er jo ganske meningsløs. Og betydningsmæssigt har ordet *gris* hverken noget at gøre med *ris* eller *is*.

Det fonologiske segmenteringsproblems betydning er dokumenteret meget grundigt af læseforskere gennem de sidste par årtier. Førskolebørns evne til at opdele ord i minimale lydlig enheder har gang på gang vist sig at være en stærk prædikator af deres senere læseudvikling (Scarborough 1998). Også voksne der har oplevet læsevanskeligheder kan fortsat have relativt svært ved at segmentere ord fonologisk (Elbro, Nielsen et al. 1994).

Leksikalsk. Leksikalsk segmentering kan dels være det at opdele ytringer i enkelte ord, dels det at opdele ord i morfemer. Generelt er der ikke noget stort problem forbundet med at isolere de enkelte ord i en ytring. Dog kan der ofte ses uenigheder, hvis man beder børn om at tælle ordene i en sætning, især når det gælder grammatiske småord og sammensatte ord (Elbro 1990).

At segmentere ord i morfemer er ikke så stor en udfordring som at segmentere dem fonologisk. Morfemer har en betydningside som man kan hænge dem op på, og deres lydside er oftest lettere at udtale i isolation end et enkelt lydsegment er det. Men blandt andet fænomenet schwa-assimilation kan gøre det svært at vide hvor det ene morfem ender og det næste begynder. I normal udtale assimileres den tryksvage vokal schwa

til nabokonsonanterne, sådan at fx *kvinden* ender på en lang n-lyd og *tamme* på en lang m-lyd. Grænsen mellem stamme og bøjningsendelse bliver flydende.

I modsætning til hvad der er tilfældet med ord og lydsegmenter, er der ikke nogen velafgrænset grafisk enhed som svarer til morfemer. Men de principielle fordele ved at forbinde minimale enheder kan naturligvis også høstes her. Har man fx én gang lært stavemåden *kant*, kan kendskabet til denne bogstav-morfem-forbindelse genudnyttes når morfemet indgår i morfologisk komplekse ord: *kanterne*, *kantede*, *trekantsdrama*, *firkantet*, *udkanten*, *kantspiller* osv.

Specielt identifikationen af bøjnings- og afledningsmorfemer kan være vigtig. Den kan gøre det lettere at identificere de tilbageværende stammer, og den kan lette etableringen af tekstsammenhæng. Den kan også være vigtig i stavning, fordi danske ord som bekendt ofte staves i overensstemmelse med deres morfologiske opbygning. Hvis man eksempelvis skal lære at bruge stavemåden *sødt* frem for den fonologisk mere ligefremme stavemåde **søt* kan det være en hjælp at opdele ordet i stammen *sød* plus bøjningsendelsen *-t*

Også når det gælder morfologisk segmenteringsfærdighed er der iagttaget sammenhænge med læseudvikling (Elbro 1990). De er dog ikke så stærke som sammenhængene med fonologisk segmenteringsfærdighed, og det er ikke ganske klart, hvad der er årsag, og hvad der er virkning.

Differentieringsproblemet

Fonologisk. Det er ikke nok at kunne opdele ord i segmenter. Hvis man skal vide hvilket bogstav hvert segment skal forbindes med, må man naturligvis også kunne skelne de enkelte lydsegmenter fra andre lydsegmenter som kunne forekomme i samme sammenhæng. For ordet *læser* må man kunne skelne l-lyden fra andre mulige initiale konsonanter, fx n-lyd i *næser*; man må kunne skelne den lange æ-lyd fra den lange a-lyd i *læser*, s-lyden fra b-lyden i *læber*, og »nå-lyden« (den tryksvage bagtungevokal) fra schwa (den tryksvage mellemtungevokal) i *læse*. Den lange trykstærke vokal må desuden skelnes fra den tilsvarende korte vokal i *læsser*, idet denne distinktion markeres indirekte (ved fordobling af det følgende konsonantbogstav).

Nødvendigheden af at kunne skelne lydligte forskelle som de nævnte kan måske være så indlysende at det forekommer omsonst at nævne den. Og er det ikke misvisende at tale om et *problem* her? I praksis er der jo sjældent nogen, hverken voksne eller børn, som har besvær med at kende

forskel på minimale ordpar som disse, hvis ellers hørelsen og akustikken er normal. Men faktisk *er* der flere gange fundet en behersket, men signifikant sammenhæng mellem såkaldt »fonemdiskrimination« og læseudvikling (Elbro 1990).

Forklaringen kan være at evnen til i praksis at udnytte en sproglig distinktion ikke med nogen nødvendighed ledsages af en bevidsthed om samme distinktion (Gombert 1992). Det er velkendt at studerende som skal lære at skrive lydskrift næsten altid har svært ved at skelne sikkert mellem stød og fravær af stød, som ortografien jo ikke har vænnet dem til at hæfte sig ved. Det gælder selv om de samme studerende udmærket kan høre forskel på ord som *mor* og *mord*, der lydligt kun adskilles af stødet.

I denne sammenhæng er det også værd at bemærke at markering af vokallængde er en af de klassiske hurdler i stavetilegnelsen. Det gælder i øvrigt ikke kun i dansk ortografi (Nauclér 1980; Jacobsen 1994). Det kan ikke udelukkes at differentieringsproblemet er en del af forklaringen.

Leksikalsk. At kunne skelne forskellige ord og morfemer fra hinanden er naturligvis lige så nødvendigt som at kunne skelne lydlig størrelser – og her er problemet muligvis helt marginalt. I stavning er der dog nogle fejltyper som til dels kan skyldes problemer med leksikalsk differentiering. Når morfemer med en abstrakt betydningsforskel har lydligt sammenfald, er det et velkendt problem at holde dem ude fra hinanden. Det gælder ikke mindst infinitivformer som *køre* over for præsensformer som *kører* (Juul og Elbro under forberedelse).

Også skriftsproglige distinktioner der afspejler forskelle mht. ordklasse og etymologi volder problemer. Tre eksempler: Proprier som *Steen* skal have stort begyndelsesbogstav, i modsætning til substantiver som *sten*. Den danske *ind-* skelnes fra det latinske/engelske *in-*, sådan at man skriver *indføre* med *d*, mens der *ikke* skal være *d* i **indfluere* og **indput*. Ordet *shampoo* er lånt fra engelsk og skrives derfor med *sh*, mens *champagne* er fransk og staves med *ch*.

Abstraktionsproblemet

Fonologisk. En opdeling af et ord i minimale lydlig enheder giver ikke altid mulighed for at etablere simple bogstav-lyd-forbindelser. En almindelig udtale af ordet *larve* kan opdeles i tre fonetiske segmenter. En l-lyd med den simple modsvarighed *l*, en lang åben a-lyd som svarer til *ar* og en kort u- eller o-agtig vokal som svarer til *ve*. Imidlertid kan det lade sig gøre at analysere begge de vokaliske segmenter som manifestationer af

to *abstrakte* lydligge segmenter (eller: underliggende fonemer, se Grønnum 1998). På dette abstraktionsniveau svarer skriftens *r* til et selvstændigt fonem /r/ som i udtalen er smeltet sammen med et foregående /a/ til den lange åbne a lyd. Tilsvarende svarer skriftens *e* til /ə/ (schwa) som er smeltet sammen (ved schwa-assimilation) med et foregående /v/-fonem til den korte u-agtige vokal. Hermed kommer hvert af de fem bogstaver i ordet til at svare til hvert sit abstrakte segment.

Den der kan slutte forbindelser på dette abstrakte niveau, vil formentlig have lettere ved at overskue forbindelserne mellem skrift og lyd, end den som forbinder skriften direkte til det mere konkrete fonetiske niveau. Men det er absolut ikke givet at alle har samme adgang til viden om de til tider ret abstrakte fonologiske strukturer som ortografien kan siges at afspejle (Juul 1999).

Valget mellem alternative abstraktionsniveauer (og der kan være adskillige muligheder) kan således udgøre et problem i sig selv. Dette understreges af at reglerne for hvordan det konkrete og det abstrakte niveau er relaterede, kan være meget udviklede. Det er således ikke bare sådan at en lang åben a-lyd *altid* skal analyseres som underliggende /ar/, og en kort u-lyd altid som /və/.

Leksikalsk. Også ortografiens afspejling af ords *morfologiske* struktur kan forekomme mindre forvirrende hvis man har adgang til en morfologisk analyse på et vist abstraktionsniveau.

For det første er der morfemer hvis betydning simpelt hen bare er abstrakt. Det er fx ikke helt let at udpege det semantiske fællestræk for verber i infinitiv. Og hvis man ikke forstår hvad en infinitiv er, har man ikke så meget ud af at vide at den næsten altid ender på *-e*.

For det andet er der tilfælde hvor samme morfem udtales forskelligt i forskellige sammenhænge. Her bliver problemet at se igennem variationen til den fælles betydning og de tilbageværende fonetiske ligheder. Det er næppe alle fødselsdagsbørn der gør sig klart at en *lagkage* består af *lag* – og at ordets første stavelse derfor ikke staves *lav*. For nogle børn er det en slem overraskelse at få at vide at den første stavelse i *leverpostej* (udtalt »levpostej« eller »lerpostej«) er en reduceret udtale af ordet *lever*.

Endelig kan det også været et problem at en og samme udtale kan repræsentere forskellige morfemer. Der er ikke noget at sige til det, hvis et barn fortolker førsteleddet i *lagkage* som morfemet *lav* – ud fra den betragtning at kagen ikke er særlig høj. Eller man kan tro at sidsteleddet i *leverpostej* må være *steg*.

I et eksperiment jeg gennemførte i 1998 var abstraktionsproblemet ganske tydeligt. Deltagerne skulle danne nye pigenavne i analogi til navnepar som *Anders-Andersine*, *Mikkel-Mikkeline* og *Josef-Josefine*. Stort set alle deltagere var i stand til at segmentere pigenavnene morfologisk og genbruge endelsen i nye pigenavne: *Adolfine*, *Ulrikine* osv. Overraskelsen var at der ikke var enighed om endelsens fonologiske form. Mange dannede navne som *Adolfsine* og *Ulrikfine*. De skrevne former *Ander-sine*, *Mikkeline*, *Josefine* passer jo med en konstant formel: stamme + *-ine*. Men denne analyse viste sig at være en abstraktion som ikke alle nåede frem til (Juli 1999).

Abstraktionsproblemet bliver ikke mindre af at ord, og ikke mindst deres bøjningsendelser, forekommer i et utal af mere eller mindre reducerede udtaleformer. Der er stor afstand fra den distinkte udtale af et udtryk som fx *sådan én* til den reducerede og helt normale udtale der lyder som »sneen«. Det at forbinde bestemte betydninger med bestemte fonologiske strukturer kan således være et problem i sig selv på grund af den betydelige morfo-fonetiske opacitet der kendetegner dansk (Bleses 1998).

3. Identifikation af skriftsproglige enheder

Tredelingen af de principielle vanskeligheder som blev benyttet ovenfor, kan også anvendes når det gælder identifikationen af de skriftsproglige (grafiske) enheder som de talesproglige enheder skal forbindes med.

Segmentering. Alle skriftsystemer gør bestemte sproglige størrelser lettere tilgængelige ved at standardisere de grafiske størrelser der svarer til dem. I alfabetiske skriftsystemer er der to standardiserede grafiske størrelser: bogstavet, der generelt svarer til netop ét lydsegment, og ordet – afgrænset af ordmelletrum – der generelt svarer til netop ét ord. Når det gælder om at dele skriften op i overkommelige bidder, er det derfor let at identificere grafiske enheder der svarer til lydsegmenter og til ord.

Når det gælder identifikationen af grafiske modsvarigheder til lydsegmenter, er der imidlertid nogle velkendte fælder. Nogle lydsegmenter svarer til kombinationer af bogstaver. En velær nasal svarer fx normalt til *ng* som i *sang*. Og nogle bogstaver modsvarer slet ikke noget lydsegment, som fx det stumme *d* i *sand*.

Mere problematisk bliver segmenteringen af skriften hvis enhederne skal modsvare andre sproglige enheder end lydsegmenter og ord. Færdighed i at opdele ord i stavelser eller morfemer kan muligvis være nyttig for ortografibrugere – men ortografiens grafiske udformning tilbyder ikke megen støtte til denne opgave.

En konsekvens af denne manglende afgrænsning er at man i visse tilfælde ikke kan fastslå hvilken morfologisk segmentering der er den rigtige – jf. flertydigheder som *træ-kvinden* vs. *træk-vinden*. Problemet er måske størst hvor flertydigheden involverer bøjningsendelser. I et ordpar som *kanterne* vs. *lanterne* kan man fx ikke umiddelbart se om *-erne* hører til stammen, eller om der er tale om en bøjningsendelse. I ord som *Hans* vs. *Jans* kan man ikke se om *s*'et er en genitiv eller ej. Det er muligt at den almindelige brug af (uautoriserede) stavemåder som *Jan's fodbold støvler* for *Jans fodboldstøvler* ikke udelukkende skal ses som en afsmitning fra engelsk ortografi. Måske afspejler de et behov for at markere morfologiske grænser.

Differentiering. Det indebærer en oplagt fordel hvis man hurtigt og sikkert kan genkende ord som grafiske helheder – altså uden nødvendigvis at bruge tid på identifikationen af hvert enkelt bogstav. Den grafiske udformning af ord i alfabetiske skriftsystemer modarbejder imidlertid denne form for ordgenkendelse. Alfabetiske skriftsystemer har kun en god snes grafiske mindsteenheder (bogstaver) at sætte sammen til ordbilleder. Bogstaverne må endda kun arrangeres i én dimension i forhold til hinanden (den vandrette), og mange kombinationer er udelukkede på forhånd fordi de tilsvarende lydsekvenser er umulige. Det betyder at ordbillederne for en overfladisk betragtning fremstår meget ens – »monotone« med en kinesisk iagttagers ord (Sampson 1985). Mange ord adskiller sig minimalt fra hinanden (fx *brik* vs. *birk*, *smøre* vs. *snøre*). De bliver svære at skelne sikkert uden en detaljeret analyse fordi mængden af redundant information er så begrænset.

På bogstavniveau kan der især være usikkerhed omkring bogstaver der er hinandens spejlbilleder: *b*, *d*, *p* og *q*.

Abstraktion. Også for bogstavernes vedkommende kan der være fordele ved at være opmærksom på mere abstrakte elementer. Der er jo en betydelig variation i bogstavets udseende, især når man ser på håndskrifter. Her kan det være vigtigt at være opmærksom på de grafiske bestanddele der går igen (buer, løkker, overlængder etc.).

Der er nogle få eksempler på at bogstavers grafiske fællestræk kan relateres til fonetiske fællestræk ved de modsvarende lydsegmenter: Bogstaver der modsvarer vokaler har normalt hverken over- eller underlængder (eneste undtagelse er y). Bogstaver med kombinationen løkke plus over- eller underlængde står normalt for lukkelyde (*pbdgq*). Og bogstaver som holder sig inden for x-højden og har bue eller hak, står for stemte kontinuanter (*mnuvw*). Der findes et skriftsystem (det koreanske) hvor man kan komme betydeligt længere ad denne vej (Sampson 1985, De-Francis 1989). Det er dog uvist hvor stor en rolle denne mulighed spiller i praksis.

4. Flertydige enheder

Hvis man er i stand til at identificere og forbinde talesproglige og grafiske enheder, så har man forudsætningerne i orden. Men den praktiske opgave det er at omkode enheder af den ene slags til enheder af den anden slags, er naturligvis ikke løst dermed. Det kræver øvelse at udnytte sin viden om forbindelserne mellem tale og skrift, sådan at man umiddelbart kan slutte fra en given enhed til dens tale- eller skriftsproglige modsvarighed.

Her spiller det naturligvis en rolle hvor tit man i praksis har brug for at udnytte sin viden om en bestemt forbindelse. Specielt på det leksikalske niveau er der jo mange enheder som man ikke har brug for at omkode særlig tit. Færdighed i at opdele ord i mindre enheder kan derfor være særlig vigtig når det gælder mindre hyppige ord.

Færdighed i at slutte fra en given enhed til dens modsvarighed kan imidlertid også støde på en mere principiel vanskelighed. Det er jo velkendt at forholdet mellem tale- og skriftsproglige enheder ikke altid er entydigt. I mange tilfælde kan en enhed have flere mulige modsvarigheder, og dermed bliver omkodningen behæftet med en vis usikkerhed: Hvilken af de mulige modsvarigheder er den rigtige i sammenhængen?

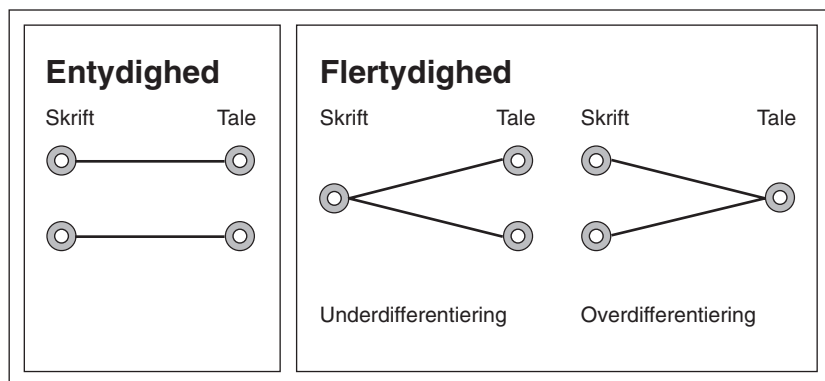
Dette problem forekommer i begge omkodningsretninger og kan ramme både fonologiske og leksikalske enheder.

Flertydighed i retningen fra skrift til tale

Når der til samme skriftsproglige enhed kan svare flere forskellige talesproglige enheder, kan man sige at ortografien er *underdifferentierende*. En forskel mellem talesproglige enheder modsvarer ikke af en forskel

mellem de tilsvarende grafiske enheder (se Figur 1). To eksempler på fonologiske flertydigheder:

Bogstavet *g* udtales som en *g*-lyd i *smagt* og *Holger*, men som en *j*-lyd i *spagt* og *Helge*. Tilsvarende udtales bogstavet *y* som en *y*-lyd i *lytte*, men som en *ø*-lyd i *flytte*.³

Figur 1. Flertydighed giver en principiel usikkerhed i omkodningen mellem skrift- og talesproglige enheder. Det er ikke tilstrækkeligt at identificere en flertydig enhed. Man må også vælge mellem dens mulige modsvarigheder. Når en skriftsproglig enhed kan have flere modsvarigheder, kan man tale om underdifferentiering. Skriften ignorerer en forskel mellem talesproglige enheder. Når en talesproglig enhed kan have flere modsvarigheder, kan man tale om overdifferentiering. Skriften repræsenterer én og samme talesproglige enhed på flere forskellige måder.

Underdifferentiering er især læserens problem. Den gør det sværere at nå frem til ordets præcise lyd, og dermed kan ordet blive sværere at identificere. For staveren er det ikke noget principielt problem at lade være med at markere en distinktion, fx sådan at *ø*-lyde og *y*-lyde noteres med samme bogstav. Men staveren kan alligevel få et problem, af den grund at flertydigheden ikke er *generel*. Således markeres distinktionen mellem *y*-lyd og *ø*-lyd jo faktisk i ord som *bytte* vs. *bøtte*. Resultatet bliver en flertydighed i retningen fra tale til skrift: *ø*-lyd modsvarer nogle gange af *y*, andre gange af *ø*. Flertydighed i denne retning vender jeg tilbage til nedenfor.

Det skal bemærkes at der i eksemplerne her ikke umiddelbart er noget i bogstavernes kontekst der kan afsløre hvilken udtalemulighed der er den rigtige. Heldigvis er det dog ofte sådan at valget mellem alternativene kan afgøres ud fra konteksten. Det måske vigtigste eksempel på dette er distinktionen mellem kort og lang vokal. En længdeforskel markeres

som bekendt ikke på selve vokalbogstavet, men den kan normalt udledes alligevel, nemlig ud fra antallet af følgende konsonanter: *klasse* har en kort a-lyd, mens *klase* har en lang a-lyd.

Det er altså sådan at flertydigheder nogle gange kan overvindes hvis man udvikler mere avancerede omkodningsstrategier – i det aktuelle tilfælde hvis afkodningen af vokaler tager højde for konteksten. Avancerede omkodningsstrategier er et emne jeg vender tilbage til i afsnit 6. Men selv for den der tager højde for konteksten, er der tilfælde hvor det ikke er entydigt om vokalen skal være kort eller lang. Eksempelvis har mange danskere forskellig vokallængde i følgende ordpar, selvom vokalerne ortografiske kontekst er nøjagtig den samme: *Kina* vs. *Nina*, *rype* vs. *type*, *fable* vs. *rable*, *bedt* vs. *fedt*, *otteren* vs. *etteren*.

At flertydighed kan være et reelt problem i afkodningen, fremgår tydeligst når det gælder uregelmæssige ord, dvs. ord der har én eller flere usædvanlige bogstav-lyd-forbindelser. For begyndere er uregelmæssige ord som *de* og *det* oftest sværere end regelmæssige ord som *du* og *den*. Men også hos voksne kan man se en effekt af uregelmæssighed, når det gælder mindre hyppige ord. Afkodningen af uregelmæssige ord er lidt langsommere end afkodningen af regelmæssige ord med samme hyppighed (Parkin 1984).

Et andet indicium på de praktiske konsekvenser af flertydighed kommer fra en interessant sammenligning af tyske og engelske børns afkodning. Her blev jævnaldrende børn bedt om at læse ord som i tysk og engelsk har næsten samme lydlike struktur, næsten samme betydning og næsten samme hyppighed – eksempelvis tysk: *Brot* og engelsk: *bread*. De engelske børn lavede langt flest fejl. En sandsynlig forklaring er at de engelske stavemåder bød på langt flere flertydigheder end de tyske (Landerl, Wimmer et al. 1997).

Ser man på det leksikalske niveau, er der flertydighed i tilfælde af homografi: *tunge* kan være et adjektiv eller et substantiv, *bløde* et adjektiv eller et verbum, *koste* et substantiv eller et verbum osv.

Der kan også være tale om »indlejrede homografer«: *sol* svarer til en selvstændig leksikalsk enhed i *solskin*, men ikke i *soldat*. Andre eksempler er *mos* i *abrikosmos* vs. *mikrokosmos* og endelsen *-erne*, som er en bøjningsendelse i *kanterne* og *vanterne*, men ikke i *lanterne* og *havterne*. Konsekvensen er også her at man i omkodningen fra skrift til tale kan få problemer hvis man går mekanisk frem. Tilstedeværelsen af pseudomorfer som *sol* i *soldat* kan virke forstyrrende (Hansen 1983; Elbro 1990).

Flertydighed i retningen fra tale til skrift

Det modsatte af underdifferentiering er *overdifferentiering*. Ortografien er overdifferentierende når der til samme talesproglige enhed kan svare flere forskellige skriftsproglige enheder (se Figur 1). Ortografien har i dette tilfælde indført en skelnen som ikke modsvarer en forskel mellem talesproglige enheder. Det betyder at repræsentationen af én og samme talesproglige enhed er ikke konstant.

Hvor underdifferentiering er læserens problem, er overdifferentiering staverens problem. Hvis samme talesproglige enhed kan repræsenteres på flere måder, hvilken skal man så vælge at bruge?

Igen nøjes jeg med at give nogle få eksempler, fænomenet er jo velkendt. Det er svært at stave! Til en simpel s-lyd kan der svare mange forskellige bogstaver eller bogstavkombinationer: *sekund, cerut, zebra, scene, xylofon, psykolog* etc. En kort e-lyd kan modsvarer af *e* som i *fedt*, af *i* som i *midt* eller måske af *et* som i *det* og *filet*. Og så videre og så videre.

Også når det gælder den indirekte markering af vokalers længde kan man finde anledning til at blive usikker: *Otte* har lang vokal ligesom *flåte*, men skrives alligevel med dobbelt *t*. *Cykel* har kort vokal ligesom *fakkel* men skrives med enkelt *k*. Her er der dog tale om ret alenestående undtagelser. Når det derimod gælder konsonantfordobling efter (kort) tryksvag vokal kan selv kompetente staver få brug for en ordbog – fx for at fastslå at der er dobbelt *r* og enkelt *s* i *karrusel*, mens der i *kolossal* er enkelt *l* og dobbelt *s*.⁴

Leksikalsk kan man tale om overdifferentiering i to tilfælde. For det første kan et og samme ord have mere end én tilladt stavemåde, fx alternativerne *majonæse* og *mayonnaise*, *ledeligt* og *leddegigt*. Her kan man som staver jo blot vælge den form man bedst kan lide, så umiddelbart er der ikke nogen vanskelighed. I tilfældet *led(d)eligt* kan man så endda vælge den form der passer bedst med ens egen udtale, for her er der udbredt variation mht. længden af vokalen i *led-*. På den anden side har man ikke et tilsvarende valgfrihed mellem fx *gedeost* og **geddeost*. Det kan således være uklart hvornår man må vælge selv, og hvornår man ikke må – et problem der måske især er generende hvis man gerne vil korrigerer andres stavfejl!

For det andet kan samme leksikalske enhed have forskellig stavemåde i forskellige morfologiske sammenhænge:

bus + *-en* = *buss-en*, ikke *bus-en*.

stiv + *-t* = *stift*, ikke *stiv-t*

fire + *-ten* = *fjorten*, ikke *fireten*

Variationerne her afspejler som oftest variationer i den leksikalske enheds fonologiske form i forskellige sammenhænge (allomorfi). Konflikten mellem leksikalsk motiveret konstans og fonologisk motiveret differentiering vender jeg tilbage til efter næste afsnit.

Differentiering og konstans

Ovenfor har jeg forsøgt at vise hvordan fænomenerne underdifferentiering og overdifferentiering kan gøre omkodningen vanskeligere. Men det bør nævnes at disse fænomener også kan have deres fordele:

Det er måske nok ærgerligt at den trykstærke vokals længde ikke kan aflæses i ord som *fable* vs. *rabble* – men til gengæld sparer staveren jo så besværet med at markere længdeforskellen. Og læseren får jo nok alligevel identificeret ordene til sidst. Det er måske nok besværligt at s-lyden i *psykolog* skal have et stumt *p* – men til gengæld bliver det tydeligere at ordet ikke er af dansk (men derimod græsk) oprindelse. Desuden bliver ordet lettere at genkende når det forekommer i fremmede ortografier som jo oftest også har bevaret *p*'et. Og alt i alt bliver ordet jo mere forskelligt fra andre ord med initial s-lyd – hvilket kan gøre ordet lettere at genkende hurtigt.

Der kan altså udmærket gives argumenter for at under- og overdifferentiering tjener fornuftige formål. Men kun til en vis grænse. Under- og overdifferentiering bryder nemlig med skriftsprogets to helt basale principper: differentieringsprincippet og konstansprincippet.

Underdifferentiering er et brud på differentieringsprincippet, som siger at forskellige ytringer skal repræsenteres forskelligt. Hvis en ortografi var maksimalt underdifferentierende, så ville den slet ikke afspejle nogen talesproglige distinktioner overhovedet. Og hvad kan man bruge en ortografisk repræsentation af en ytring til, hvis man den ikke adskiller sig fra repræsentationen af en hvilken som helst anden ytring? Ingenting, naturligvis. Derfor kan man sige at en ortografi bliver stadig mindre egnet til at tjene sit overordnede formål, at repræsentere ytringer grafisk, jo færre forskelle mellem ytringer den afspejler.

Overdifferentiering er et brud på konstansprincippet, som siger at samme talesproglige enhed skal repræsenteres på samme måde hver gang den

forekommer. Hvis en ortografi var maksimalt overdifferentierende, så ville repræsentationen af en bestemt enhed aldrig være den samme i to forskellige sammenhænge. Derfor ville man heller ikke kunne generalisere viden om en bestemt forbindelse mellem tale og skrift fra én sammenhæng til en anden. Ortografien ville igen være blevet ubrugelig.

Spørgsmålet er så bare hvor grænserne går? Hvornår er under- og overdifferentiering faktisk hensigtsmæssigt? Og hvornår bliver konsekvenserne for ortografiens praktiske anvendelighed fatale? Her gælder det for ortografier som for alle andre redskaber at det er svært at udtale sig generelt om udformningens hensigtsmæssighed. Den afhænger af hvad redskabet helt præcist skal bruges til.

Det fonologiske vs. det leksikalske niveau

Et andet spørgsmål der rejser sig her, er hvorvidt brud på principperne om differentiering og konstans er lige alvorlige på det fonologiske og det leksikalske niveau? Dette spørgsmål vil jeg opholde mig lidt ved, fordi disse brud jo ikke altid kan undgås på begge niveauer samtidig.

I tilfælde af *allomorfi*, altså når samme morfem har forskellig fonologisk form i forskellige sammenhænge, så må ortografien »vælge« mellem en differentieret fonologisk repræsentation og en konstant leksikalisk repræsentation.

I tilfælde som *stiv-stift* (ikke **stivt*) og *fire-fjorten* (ikke **fireten*) tilgodeser stavemåden den fonologiske differentiering. Selv om formerne *stiv* og *stif-*, *fire* og *fjor-* i en eller anden abstrakt forstand repræsenterer de samme leksikalske enheder, så staves de alligevel forskelligt i overensstemmelse med udtalen.

Omvendt er der også tilfælde hvor det er den leksikalske konstans som er tilgodeset. Det gælder ordpar som *sød-sødt* (ikke **søt*), *bruge-brugt* (ikke **bråkt*), *seks-seksten* (ikke **sajsten*).

Den omvendte konflikt mellem niveauerne ses i tilfælde af *homofoni*. Her må ortografien »vælge« mellem den fonologiske konstans og den leksikalske differentiering.

Den fonologiske konstans er tilgodeset når fx ordet *tunge* skrives på samme måde, uanset om der er tale om et substantiv eller et adjektiv, eller når passivendelsen, fx i verbet *dannes*, skrives på samme måde som genitivendelsen i *Hannes*.

Derimod er den leksikalske differentiering tilgodeset når enslydende ordpar staves forskelligt, fx *hal* – *halv*, *sagfører* – *savfører*, *tjat* – *chat*, *skålene* – *skålende*.

For brugerne af dansk ortografi er problemet nok ikke så meget selve bruddene på principperne, men snarere dét at det ikke altid er indlysende *hvilket* princip det er der skal ofres. Som vist er det nogle gange det ene princip, andre gange det andet.

Ser man på hvilke brud der giver de største problemer i praksis, så er det afgjort bruddene på det fonologiske niveau. Fonologisk motiverede stavfejl som **sajsten* for *seksten* og **skålene* for *skålende* er ganske almindelige. Derimod er det tvivlsomt om en morfologisk motiveret fejl som **fireten* for *fjorten* overhovedet forekommer. Og afskaffelsen af den indtil 1948 gældende distinktion mellem substantiver som *Tunge* og adjektiver som *tunge*, kan vist kun betegnes som en stor succes.

At omtale leksikalsk differentiering som et egentligt princip kan i øvrigt siges at være misvisende. Vi har jo ikke indført det stumme *v* i *halv* for at gøre ordet forskelligt fra ordet *hal*. Begrundelserne for det stumme *v* er nogle helt andre, nemlig hensynet til traditionen, og det udtalte *v* i det afledte verbum *halvere*.

Når det gælder den leksikalske konstans er det derimod berettiget og almindeligt at tale om et princip (Hansen 1991). Men det skal bemærkes at konsekvenserne af brud på dette princip er begrænsede. To tredjedele af stammen *sød-* er trods alt bevaret i den forkert stavemåde *søt* – så forbindelsen mellem *sød* og *sø-* er ikke helt obskur. Når det derimod gælder brud på det fonologiske konstansprincip, så er der fx ikke noget fælles visuelt træk som kan afsløre at *tj* i *tjat* og *ch* i *chat* repræsenterer samme fonologiske størrelse.

Alt peger således på den konklusion at principperne om differentiering og konstans er vigtigere på det fonologiske niveau end på det leksikalske.

5. Skriften er fattig på information

Man kan nu forestille sig en læser som er i stand til at afkode helt korrekt både på det fonologiske og det leksikalske niveau. Vedkommende bliver præsenteret for denne sætning:

Ræven så pigerne gå hjem fra skoven

Pointen med dette tankeeksperiment er at vise at man ofte står tilbage med adskillige fortolkningsmuligheder, når man skal forbinde en skreven sætning med en helt specifik talesproglig ytring – også selv om man har identificeret hver eneste leksikalsk og fonologisk enhed helt korrekt.

I sætningen ovenfor er der ikke nogen ortografisk angivelse af

- om *Ræven* er et dyr eller et menneske (semantiske træk – fx »menneske« vs. »dyr« – repræsenteres ikke).
- om det er *Ræven* der ser *pigerne* eller omvendt (information om grammatiske roller som subjekt og objekt eller semantiske roller som agens og patiens repræsenteres heller ikke).
- om ordene *gå hjem* udgør et komplekst verbal (med enhedstryk) – eller om *gå* er et selvstændigt verbal (med emfatisk tryk og stød) (det angives ikke hvilke ord der hører sammen i fraser. Tryk og stød repræsenteres ikke systematisk. Emfase *kan* markeres vha. kursivering, men markeringen er ikke obligatorisk).
- om *Ræven* befandt sig i skoven, eller om det var derfra *pigerne* gik hjem (det angives ikke hvilke syntaktiske led der hører tættest sammen. Intonation og pausering repræsenteres heller ikke og kan derfor heller ikke afsløre hvordan sætningen skal fortolkes).

Man kan sige at der her er tale om en helt basal form for underdifferentiering. Forskellene mellem de nævnte fortolkningsmuligheder repræsenteres bare ikke, og sådan er dét – selv om det jo ikke ville være svært at finde på grafiske løsninger på problemerne. Men nu er det jo sådan at man også som afkoder af *talte* ytringer må tage stilling til mange af disse fortolkningspørgsmål. Og man kan mene at det er helt unødvendigt at belemre skriften med distinktioner som heller ikke er til stede i det fonetiske input vi får når vi lytter til talt sprog. Andre vil måske tværtimod spørge hvorfor skriftsproget absolut skal overtage talesprogets mindre heldige egenskaber?

Prosodisk underdifferentiering

Den basale underdifferentiering gælder imidlertid ikke kun distinktioner som er fraværende i det talte sprog. Når dansk ortografi ikke har midler til at repræsentere de prosodiske træk stød og tryk, så fører det til en reel og »ortografispecifik« flertydighed. I udtalen er der fx ingen tvivl om

hvorvidt ordet *mast* er et substantiv (uden stød) eller perfektum af verbet *mase* (med stød). (Første linje af kongesangen bliver sjældent afsunget uden at der er nogen på bageste række der skal more sig med en bevidst misfortolkning.)

Stød og tryk tjener også andre funktioner end adskillelsen af leksikalske størrelser. De fungerer også som vigtige signaler om syntaktisk og morfologisk struktur. Som læser må man analysere skrevne ord og sætninger uden at støtte sig til disse signaler. Og når en tekst skal læses højt, er det et problem for sig at få dem sat ind igen på de rigtige steder. Selv trænede oplæsere kan falde i »tryktabsfælden«:

Han fandt nogle gamle skotøjsæsker frem.

Han fandt nogle gamle skotøjsæsker på loftet.

I den første af disse to sætninger skal man helt hen til ordet *frem* før man kan vide at verbet *fandt* skal udtales *uden* tryk. Tilsvarende er det først når man har læst ordene *på loftet* at man kan vide at verbet i den næste sætning skal udtales *med* tryk.

Endnu et eksempel på basal underdifferentiering er den manglende markering af vokallængdeforskelle i sidste stavelse af et ord. Vokalen er lang i *hus* og *café*, men kort i *bus* og *René*, og dét må man virkelig selv regne ud.

Den manglende ortografiske afspejling af prosodiske distinktioner (stød-, tryk- og længdeforskelle) ligger måske på en måde i kortene. Det geniale ved det alfabetiske princip er jo at man ved at skelne fonologiske enheder på segmentniveau kan opnå en meget tilfredsstillende grad af differentiering også på det leksikalske niveau. Alfabetet er ikke skabt til prosodiske distinktioner.

Leksikalsk og segmental underdifferentiering

Imidlertid kan man jo *heller* ikke være sikker på at skriften afspejler alle relevante leksikalske og segmentale distinktioner. Det blev der givet eksempler på i afsnit 4. Her fokuserede eksemplerne på distinktioner som i princippet afspejles i skriftsproget – men som alligevel ikke bliver det. Men faktisk er der også her distinktioner som ignoreres *helt principielt*.

Det skyldes først og fremmest at ortografien – eller rettere ortografibrugerne – henholder sig til standardiserede ordformer. Denne standardise-

ring gælder til dels også på det leksikalske niveau. Der er eksempelvis (stadig) mange danskere som bruger nægtelsen *inte* og det personlige pronomen *a*. Men der er vist ikke mange der bruger disse ord når de skriver. Her bruger man de ord som hører det standardiserede skriftsprog til: *ikke* og *jeg*.

Også på det segmentalfonologiske niveau er der mange forskelle som ikke afspejles ortografisk. Det gælder udtaleforskelle som har at gøre med talerens alder og regionale/socialle baggrund såvel som forskelle betinget af det udtalemæssige distinkthedsniveau.

Problemet her er at der kan være ganske stor afstand fra den udtale man naturligt bruger til den udtale som skriften afspejler. Man kan ikke bare skrive som man taler: *Ska vik ta på bibliotek?* Omvendt kommer det let til at lyde unaturligt når skriftsproget skal læses højt: *Skal vi ik-ke ta-ge på bib-li-o-te-ke?*

Nogle finder ikke blot et praktisk, men også et ideologisk problem her. Skriften kan være med til at cementere den opfattelse at der findes én og kun én sprogform som er den korrekte (Kristiansen 1999). På den anden side kan man også mene at den ortografiske standard betyder at tekstens budskab står klarere. Standardiseringen tilgodeser den hurtige genkendelse af leksikalske enheder. Og når man skriver, bliver man ikke bedømt på sin sociale baggrund så snart man har taget ordet.

Endnu to former for segmental underdifferentiering skal kort nævnes.

1) Skriften repræsenterer ords segmentalfonologiske struktur på et abstrakt niveau (se afsnit 2). Det vil sige at der er mange konkrete fonetiske forskelle som ikke afspejles ortografisk. Bogstavet *l* kan repræsentere en stemt konsonant som i *lade* eller en ustemt konsonant som i *plade*. Bogstavet *r* kan repræsentere en konsonant som i ordet *ru* eller en halvvokal som i ordet *ur*. Denne form for underdifferentiering kan være hensigtsmæssig, netop fordi disse fonetiske forskelle ikke bidrager direkte til at adskille leksikalske størrelser fra hinanden. Men til gengæld bliver det vigtigt at man som ortografibruger er i stand til at abstrahere fra det konkrete fonetiske niveau.

2) Visse vokalforskelle bidrager faktisk direkte til den leksikalske adskillelse af ord – men af simpel mangel på vokalbogstaver er det ikke alle relevante distinktioner der kan afspejles ortografisk. Vi har tre forskellige rundede fortungevokalkvaliteter: *fyr!* (imp.) vs. *før!* (imp.) vs. *før* (adv.) – men vi har kun to bogstaver: *y* og *ø*. Yngre københavnere har fire distinkti- vtv forskellige bagtungevokaler i *tud* vs. *fod* vs. *båd* vs. *skod!* –

men vi har kun tre bogstaver: *u*, *o* og *å* (eksempler fra Grønnum 1998). Og de fleste har to forskellige *a*-lyde i *klandre* og *vandre* – men ortografisk har vi kun ét *a* (Brink 2000; Grønnum 2000).

6. Effektiviseret omkodning

Man skal ikke have lært så forfærdelig mange forbindelser mellem tale- og skriftsproglige enheder, før man kan få sine første succesoplevelser som ortografibruger. Når man først er blevet i stand til at etablere forbindelser, er meget af den videre udvikling et spørgsmål om at samle sig erfaringer: Hvilke tale- og skriftsproglige enheder kan forbindes med hinanden? Hvilke enheder er det vigtigt at kunne identificere? Jo flere forbindelser man kender, og jo oftere man har udnyttet sit kendskab til dem, jo hurtigere kan omkodningen mellem tale og skrift forløbe.

Når det gælder flertydigheder, spiller erfaringen også en vigtig rolle. I praksis er flertydighed ofte et ganske ubetydeligt problem fordi erfaringen fortæller os hvilken modsvarighed der er den mest almindelige. Og hvis denne mulighed ikke passer i sammenhængen, kan alternative omkodningsmuligheder som oftest også identificeres ud fra erfaringen.

Men det ville være en forenkling at sige at det at blive »avanceret ortografibruger« udelukkende er et spørgsmål om at øve sig. Man kan godt nævne nogle mere specifikke færdigheder der kan have betydning for hvor hurtigt og præcist omkodningen forløber i praksis. Det er færdigheder af denne slags der er emnet for dette afsnit. Fælles for de fleste af dem er at de har at gøre med en videreudvikling af den sproglige opmærksomhed.

Forbindelser på leksikalsk niveau

Rent kommunikativt kan omkodningen mellem tale og skrift sagtens lykkes selv om den foregår udelukkende på det fonologiske niveau. Men hvis omkodningen skal være hurtig og fejlfri, er det ofte nødvendigt at man kan forbinde skriftsproglige enheder direkte til det leksikalske niveau. Hvis man skal stave helt korrekt, må man vide at lige netop ordet *zebra* staves med *z* og ikke med *s* eller *c*. Det betyder ikke *nødvendigvis* at man må etablere en forbindelse på helordsniveau – blot at fonologiske uforudsigelige stavemåder, som *z*'et i *zebra*, må forbindes med de bestemte ord de forekommer i.

Noget tilsvarende må ske i afkodningsretningen. Det stumme *t* i *det* og

*e'*ets usædvanlige *i*-lyd i *de* kan være forvirrende for begynderen – men de fleste lærer efterhånden at de normale bogstav-lyd-forbindelser ikke gælder i lige netop disse ord. Alternativet kan igen være en forbindelse på helordsniveau, og det er måske det mest oplagte når det gælder korte og højfrequente ord som disse. Men mindre kan gøre det. Når det gælder *d'*erne i *det* og *de* modsvares de helt regelret af *d*-lyde – og der er ikke nogen principiel grund til at man skulle undlade at udnytte denne regelmæssige forbindelse i sin afkodning. Hvis der derimod slet ikke etableres nogen forbindelse til det leksikalske niveau, er der ikke andet at gøre end at gætte sig frem. Derved kan afkodningen blive både langsommere og mindre præcis. For den effektive omkodning er det leksikalske niveau altså ikke til at komme udenom.

Hvis man ser sagen fra den modsatte side, kan man spørge om ikke forbindelserne på fonologisk niveau mister deres betydning, hvis omkodning alligevel må tage udgangspunkt i leksikalske størrelser? Det gør de kun hvis de leksikalske størrelser behandles som helheder – og det er som netop vist ikke nogen nødvendighed. Hvorfor skulle man afskære sig fra at udnytte sin viden om fonologiske forbindelser, hvis denne viden kan gøre omkodningen hurtigere og mere præcis?

Hvis man forestiller sig at man i omkodningen så helt bort fra forbindelser på fonologisk niveau, så ville mange leksikalske variationer blive til de rene mysterier: Hvorfor skal *s'*et i *bus* fordobles i bøjningsformen *bussen*, når *s'*et i *lus* ikke skal fordobles i *lusen*? Hvorfor forandres vokalen i *skyd* i perfektum *skudt*? For øvrigt måtte man sikkert opgive inddelingen af bogstaver i konsonanter og vokaler, eftersom disse kategorier er fonologisk baserede. Det er karakteristisk at det selv for erfarne læsere er næsten umuligt at koble den fonologiske afkodning fra (Van Orden 1987).

Enheders kombinationsmuligheder

Når det gælder om at opdele ord i stavelser eller morfemer kan det være nyttigt at være opmærksom på de mindre enheders kombinationsmuligheder. Når man ser et ord med to stavelser som fx

franskrød

så kan stavelsesgrænsen kun gå mellem *k* og *b*. Det er indlysende at det må være sådan hvis man ved at dansk fonologi ikke tillader konsonantgrupper som *nskb* og *kbr* i samme stavelse.

Udgangspunktet for opdelingen kan naturligvis også være det grafiske

niveau. Her er det fx sådan at *sb* ikke forekommer først i en stavelse, selv om der ikke fonologisk er noget i vejen med konsonantgruppen [sb]. Derfor kan man hurtigt udlede at der må være en stavelsesgrænse mellem *s* og *b* i *busbane*. Tilsvarende kan man straks placere en morfologisk grænse i ord som *skovvej*, *havvand*, *tovværk* når man ved der aldrig forekommer to *v*'er efter hinanden i samme morfem.

Viden om mulige bogstavkombinationer kan også give vigtig feedback i stavning. Med denne viden kan man straks se at der er noget galt med stavemåder som fx **sbise*.

Leksikalsk kan viden om kombinationsmuligheder være nyttige når man skal læse et ord som fx

Hvalparken

Det er meget normalt at substantivet *parken* står som sidsteled i en sammensætning, ikke mindst i stednavne. Det er derfor oplagt at vælge den morfologiske analyse *hval-parken*. Det kan være praktisk at man straks kan fravælge den alternative analyse, *hvalp-arken*, fordi man ved at *arken* er et meget sjældnere sidsteled i sammensætninger.

Morfologisk opmærksomhed i bred forstand

Flertydigheder i retningen fra tale til skrift kan i mange tilfælde overvindes hvis man som staver er opmærksom på bestemte karakteristika ved det ord der skal staves. I mangel af en bedre betegnelse vil jeg her tale om morfologisk opmærksomhed i bred forstand.

Hvis man er i stand til at identificere ords grammatiske funktion, bliver det muligt at undgå en række af de klassiske stavfejl: præsensformer ender på *-r*, infinitiver på *-e*, præsens participier på *-ende*, etc. (se afsnit 2) (Juul og Elbro under forberedelse).

Hvis man er opmærksom på at et morfem kan have varierende udtaleformer (allomorfi), kan man tage dette som en advarsel om at stavemåden kan være bestemt af princippet om morfemkonstans (se afsnit 4). På trods af *w*-lyden er **lavkage* forkert fordi førsteledet er *lag*. Etc.

Hvis man identificerer ordklassen, kan man vide om ordet skal skrives med stort (nemlig hvis det er et proprium), eller måske med stumt *h* (nemlig hvis det er et spørgende pronomen).

Endelig hvis man identificerer et ord som et låneord, kan man tage dette som en advarsel om at der måske skal bruges usædvanlige stavemåder. Måske kan man endda vælge den rigtige stavemåde ud fra sin vi-

den om den långivende ortografi, eller ved at udvikle en intuition om ortografiske subsystemer. Denne viden kan naturligvis også være relevant når det gælder flertydighed i afkodningen. I franske lån udtales *ch* fx på samme måde som *sj*, mens *ch* i engelske lån udtales som *tj*.

Der er imidlertid mange faldgruber når man begynder at inddrage sin morfologiske viden i staveprocessen. Det er let at falde i med fejl som *Dansker for *dansker*, *døede for *døde*, *Jeres for *jeres* og *shampagne for *champagne*.

Udnyttelse af konteksten

Som nævnt i afsnit 4 kan flertydigheder nogle gange elimineres hvis der tages højde for den sammenhæng en enhed forekommer i. I afsnit 4 gav jeg markeringen af vokallængde som eksempel, men der kan gives mange flere eksempler.

I staveretningen kan man formulere den regel at b-, d- og g-lyd efter en s-lyd næsten altid modsvares af *p*, *t* og *k*: *spade*, *stade*, *skade* – ikke *sbade, *sdade, *sgade. En lidt mere sofistikeret regel siger at sj-lyd efter en lang a-lyd normalt modsvares af *g*: *bandage*, *garage*, *bagage* – ikke *bandasje, *garasje, *bagasje.

I afkodningsretningen er standardeksemplet *c*-reglen: Et *c* udtales som en s-lyd når det eksempelvis følges af et *y* eller et *i* som i *cykel*, *citron*, mens udtalen er en k-lyd før *o* og *a* som i *cola*, *café*. Tilsvarende er udtalen af *u* også forudsigelig i visse sammenhænge: u-lyd før *t* som i *dutte*, *sutte*, men en å-lyd før *m* som i *dumme*, *summe* (Juul og Elbro 2001).

Et sidste eksempel på en kontekstregel viser en interessant mulighed for interaktion mellem det leksikalske og det fonologiske niveau i afkodningen: Vokalen i enstavede ord på *-st* kan ofte udtales på to måder, med eller uden stød. Det gælder ord som *læst*, *vist*, *mast* og *øst* (Becker-Christensen 1988). Hvis man forestiller sig at afkodningen begynder fra højre (Hansen 1983), så vil man i nogle sammenhænge kunne begynde med at identificere det finale *-t* som en verbal bøjningsendelse. Når dette er tilfældet, er der stor sandsynlighed for at vokalen skal udtales *med* stød. Denne fonologiske information kan så bidrage til den endelige identifikation af det pågældende ord som leksikalsk helhed!

Man kan forestille sig at gevinsten ved at inddrage konteksten også kunne opnås på en anden måde, nemlig ved at etablere forbindelser mellem komplekse enheder. Den forøgede præcision ville jo også kunne opnås hvis man eksempelvis forbandt endelserne *-utte* og *-umme* direkte med

de modsvarende fonologiske endelser – frem for at tage udgangspunkt i *u*'et og se på dets kontekst.

For den erfarne læser er det oplagt at der kan være noget vundet ved at basere omkodningen på mere komplekse enheder. Jo flere trin man tager ad gangen, jo hurtigere kommer man ned ad trappen. Til gengæld bliver faren for at snuble større. Der er imidlertid den principielle fordel ved kontekstregler, at de indfanger lige netop den regelmæssighed som kan give den øgede præcision i omkodningen. Når det gælder vokallængde, så følger det fx af en helt generel kontekstregel at udtalen af en vokal skal være kort hvis den følges af en dobbeltskrevet konsonant plus *e* før ordgrænse. Hvis præcis den samme information om vokalens længde skulle gøres tilgængelig ved at man tog udgangspunkt i endelserne som komplekse helheder, så skulle den tilegnes for hver eneste forekommende kombination af vokal plus konsonant:

Endelsen *-utte* har kort vokal, *-umme* har kort vokal, *-asse* har kort vokal, *-amme* har kort vokal osv. osv. Resultatet ville være det samme, men vejen derhen ville være en hel del længere.

7. Sammenligning af dansk og finsk

Det er klart at mange af de ovenfor nævnte vanskeligheder ved den danske ortografi også findes i alle andre alfabetiske ortografier. Men ser man efter i detaljen, kan forskellene mellem to forskellige ortografier være ganske betydelige. Det vil jeg i det følgende forsøge at illustrere med en sammenligning af dansk og finsk.

Identifikation af enheder

Finsk har flere lange ord end dansk – og færre korte. Ifølge Korkeamäki (1997) er der kun ti finske ord der skrives med to bogstaver. Umiddelbart må man derfor formode at finske læsere har et større behov end danske for at opdele ord i mindre, mere overskuelige enheder. På den anden side har finner også et par fordele når det gælder om at segmentere ord:

Hvad angår leksikalske enheder, kan man altid finde et rod morfem længst til venstre i ordet, eftersom præfikser stort set ikke forekommer. Opdelingen af stavelser i lydsegmenter er en mindre udfordring i finsk fordi stavelsesstrukturen er simple – her er langt færre konsonantgrupper, og dermed færre bogstaver og lyde per stavelse. Og når bogstaver og

lyde skal forbindes, har finnerne den fordel at stumme bogstaver stort set ikke forekommer.

Finsk har et mindre inventar af funktionelt forskellige lydsegmenter (fonemer) end dansk. Følgelig er der i praksis også lidt færre bogstaver at holde styr på. Hvor danske arveord skrives med 24 forskellige bogstaver (*c, q, w, x* og *z* forekommer kun i låneord), kan finnerne nøjes med 21. Derimod spiller længdedistinktioner en større rolle end i dansk, eftersom de i finsk også er relevante for tryksvage vokaler og konsonanter.

Finsk ortografi synes også at stille mere beherskede krav til brugernes abstraktionsevne end dansk. Finsk har fx ikke nogen parallel til den danske schwa-assimilation, som er en af de vigtigste årsager til den store afstand mellem ordenes almindelige, reducerede udtaler og de distinkte udtaler som skriften afspejler. Også når det gælder om at identificere leksikalske enheder med fonologiske variationer, er behovet mindre. Finsk afspejler nemlig den fonologiske variation, frem for den leksikalske identitet. Hvis ordene *bage*, *bagt* og *bagværk* skulle staves efter finske principper, ville vi skrive noget i retningen af *baaje*, *bagt* og *bavværg*.

Flertydighed

På det segmentalfonologiske niveau kan hverken over- eller underdifferentiering siges at udgøre nogen alvorlig vanskelighed i finsk. Også når det gælder markeringen af prosodiske distinktioner er man godt hjulpet i finsk. Der er ikke noget der hedder stød. Trykkets placering ligger fast på første stavelse, og markering er derfor overflødig. Og hvad angår længdeforskelle markeres de direkte (lange segmenter skrives med dobbeltbogstav) og *uden* undtagelser.

På det leksikalske niveau forekommer der flertydigheder i finsk fordi ortografien konsekvent følger principperne om fonologisk differentiering og konstans, også i tilfælde af allomorfi og homofoni (se afsnit 4). Men dermed har man sandsynligvis valgt det mindste af to onder. Som tidligere påpeget udgør forekomsten af brud på principperne om fonologisk differentiering og konstans en af de særlige vanskeligheder ved dansk ortografi, og det samme gælder den danske ortografis inkonsekvens i tilfælde af allomorfi og homofoni.

Effektiviseret omkodning

Det leksikalske niveau er ikke nær så uomgængeligt for finske ortografi-brugere som for danske. Ganske vist er der også udtalevariation i finsk, sådan at man ikke altid bare kan stave ordene som man selv siger dem.

Men forudsat at standardudtalen er bekendt, er uforudsigelige bogstavlyd-forbindelser en stor sjældenhed.

Dermed bliver der også mindre brug for at udvikle færdigheder der kan gøre omkodningen mere præcis i tilfælde af flertydighed. Der er ikke som i dansk vundet noget særligt ved at benytte grammatisk baserede staveregler eller ved at udnytte konteksten i omkodningen.

Konklusion

Naturligvis er læsning og stavning på dansk som aktiviteter betragtet nært beslægtede med læsning og stavning på finsk. Men *helt* de samme aktiviteter er det ikke, og de er derfor heller ikke helt sammenlignelige. Spørger man hvilken ortografi der stiller de skrappeste krav til sine brugere, vinder den danske ortografi en klar sejr. Hvad enten det gælder om at identificere og forbinde enheder, om at fortolke flertydigheder, eller om at udvikle færdigheder der sigter på at effektivisere omkodningen mellem tale og skrift, så bliver konklusionen den samme. Som dansker skal man kunne lidt mere før man kan kalde sig avanceret ortografibruger.

***

Tak til Carsten Elbro og Matti Leiwo for nyttige kommentarer og oplysninger. Tak for økonomisk støtte til Statens Humanistiske Forskningsråd (#9602075) og til Europa-kommissionen (COST STY 98/4014).

Litteratur

- Becker-Christensen, C.: *Bogstav og Lyd. Dansk retskrivning og rigsmålsudtale*. København 1988.
- Bleses, D.: The role of input, productivity and transparency in Danish children's acquisition of past tense morphology, i: *Odense Working Papers in Language and Communication* 17, 1998.
- Brink, L.: Om den sproglige forskel mellem Hansen-a og Larsen-a, i: *Mål & Mæle* 23(1), 2000.
- Carney, E.: *A Survey of English Spelling*. London 1994.
- Cummings, D. W.: *American English Spelling. An Informal Description*. Baltimore 1988.
- DeFrancis, J.: *Visible Speech*. Honolulu 1989.
- Elbro, C.: *Differences in Dyslexia. A Study of Reading Strategies and Deficits in a Linguistic Perspective*. Copenhagen 1990.

- Elbro, C., I. Nielsen og D.K. Petersen: Dyslexia in Adults: Evidence for Deficits in Non-word Reading and in the Phonological Representation of Lexical Items, i: *Annals of Dyslexia* 44, 1994.
- Elley, W. B.: *How in the world do students read?* Hamburg 1992.
- Gombert, J. É.: *Metalinguistic Development*. London 1992.
- Grønnum, N.: *Fonetik og fonologi. Almen og dansk*. København 1998.
- Grønnum, N.: Ét kort a i dansk: en mere abstrakt analyse, i: *Mål & Måle* 23(2), 2000.
- Hansen, E.: *Skrift, stavning og retstavning*. København 1991.
- Hansen, P. M.: An orthography normalizing program for Danish, i: *ARIPUC* 17, 1983.
- Harris, R.: *Signs of Writing*. London 1995.
- Hertel, H.: *Den daglige bog*. København 1983.
- Jacobsen, B.: »The mystery of quantity«. Quantity as a Specific Spelling Problem, and probably a Reading Problem«, i: *Acta Linguistica Hafniensia* 27(1), 1994.
- Jensen, T. P. og A. Holm: *Danskernes læse-regne-færdigheder – i et internationalt lys*. København 2000.
- Juul, H.: Er der r i ordblind?, i: *Mål & Måle* 22(1), 1999.
- Juul, H. og C. Elbro: Når bogstavets lyd afhænger af sammenhængen, i: *Psykologisk Pædagogisk Rådgivning* 38(1), 2001.
- Juul, H. og C. Elbro: Learning to spell in a deep orthography. Under forberedelse.
- Korkeamäki, R.-L.: What can be learned about reading acquisition in the Finnish language, i: *Cross-Language Studies of Learning to Read and Spell*, v. C. K. Leong og R. M. Joshi. Dordrecht 1997.
- Kristiansen, T.: Om farerne ved en ortografi der ikke genspejler talesproglig variation: det danske eksempel, i: *Språkbrukeren – fri til å velge? Artikler om homogen og heterogen språknorm*, v. H. Omdal. Kristiansand 1999.
- Landerl, K., H. Wimmer og U. Frith: The impact of orthographic consistency on dyslexia: A German-English comparison, i: *Cognition* 63, 1997.
- Nauclér, K.: *Perspectives on misspellings. A phonetic, phonological and psycholinguistic study*. Malmö 1980.
- Parkin, A. J.: Redefining the regularity effect, i: *Memory & Cognition* 12(3), 1984.
- Sampson, G.: *Writing Systems*. London 1985.
- Scarborough, H. S.: Early identification of children at risk for reading disabilities, i: *Specific reading disability: A view of the spectrum*, v. B.K. Shapiro, P.J. Accardo og A.J. Capute. New York 1998.
- Seymour, P.H.K.: COST A8 Foundation Literacy Pilot Study. Upubliceret, Dundee 2000.
- Sommer, M., J. Lau og J. Mejding: *Nordlæs – en nordisk undersøgelse af læsefærdigheder i 1.-3. klasse*. København 1996.
- Van Orden, G. C.: A ROWS is a ROSE: spelling, sound, and reading, i: *Memory & Cognition* 15, 1987.

Noter

1. Citeret efter plakat afbildet i Hertel (1983).
2. Det må her bemærkes at Elley (1992) (den meget omtalte undersøgelse, hvor danske elever fra 3. klasse klarede sig forholdsvis ringe) foretog en femdeling af 15 deltagende sprog efter en vurdering af deres »fonetiske regelmæssighed«. Denne skalering viste *ikke* nogen entydig sammenhæng med resultaterne fra disse lande.
3. Se Becker-Christensen (1988) for en udførlig beskrivelse af bogstavers udtalemuligheder i dansk.
4. Når det gælder flertydigheder i omkodningen fra lyde til bogstaver, foreligger der desværre ikke nogen fyldestgørende oversigt over forholdene i dansk. Et forbilledligt engelsk værk er Carney (1994).

Om indlæggene i Drachmanns ‘Forskrevet –’ (1890)

og om en aflægger

Af Lars Peter Rømhild

I romaner i den gamle stil – fra *Don Quixote* med dens noveller til *Wilhelm Meisters Lehrjahre* med dens digte og dens »Bekendtnisse einer schönen Seele«, og videre frem i det 19. århundrede – er der ofte indlagt beretninger og digte. Holger Drachmanns romaner og fortællinger slutter sig til denne tradition; især har han ry for at lægge mange af sine digte mere eller mindre velmotiveret ind i sine romaner.

Det hører til definitionen på indlæg, at de kan fjernes fra hovedteksten/romanen, uden at dennes handlingstråd kommer til synligt at mangle noget; Drachmann har måske også været i tvivl om, hvilke han ville inkludere i *Forskrevet –* (1890), og har atter fjernet et par stykker (optrykt som Tillæg i DSL’s udgave 2000). Men indlæggene i hans store roman har oftest en god forbindelse til de bærende kærlighedshistorier i romanen.

I *Forskr.* er der en rigdom af sådanne indlæg, som de teknisk hedder. Hvis man tæller liberalt, bliver det henved 30. De har ret forskellig status i forhold til hovedhandlingen, alt efter om de er refererede eller citerede, og om de er forhistorier til denne eller frie fantasier eller fiktioner eller digte af Ulf eller Gerhard.

De allerfleste af indlæggene tilskrives enten Ulf eller Gerhard; til enkelte er de i fællesskab ophav – således det skuespil, der refereres og citeres i forbindelse med dets tilblivelse i 2.I.8-10.¹ Det står på flere måder så centralt i romanen, at vi giver det en separat behandling til sidst i indeværende gennemgang.

De øvrige indlæg gennemgår vi nu forholdsvis sporadisk. Vi vil her ikke skelne mellem dem, der er formidlede som skriftstykker (breve eller manuskripter), dem, der er fortalt mundtligt til en (anden) romanperson, og endelig dem, der alene henstår i romanforfatterens gengivelse af en persons forestillingsforløb. En sådan formel inddeling vil i en vis udstrækning, men ikke helt, falde sammen med en grovere substansinddeling – for øvrigt heller ikke selv uden overgangstilfælde – som her foretages. Vi deler da i l.a) beretninger, der meddeler (for)historier om roma-

nens hovedpersoner, l.b) beretninger, der meddeler iagttagne begivenheder og handlinger vedrørende personer, der i øvrigt ikke figurerer i romanen, 2) digte og 3) prosaformede drømme og visioner. I alle tilfælde er spørgsmålet: om og i givet fald hvordan de er relevante for romanens hovedsager. Vi ønsker nemlig at imødegå påstanden om, at Drachmann blot dryssede ældre uvedkommende skrivebordsprodukter ud over sine romaner. Ud fra det bevarede romanmanuskript synes der kun undtagelsesvis at være tale om separattekster, der senere er indføjjet i hovedteksten. Dette udelukker dog ikke, at nogle indlæg *kan* have haft en eksistens forud for og uafhængigt af romanen, men så er de i de mindste ikke føjjet ind ved en improvisation, men planlagt og overvejet.

l.a) Nemtest forsvares relevansen selvsagt af de indlæg, der mere eller mindre samlet giver *forhistorier*. Her er det interessant, at vi ikke får nogen sådan om Gerhard; han er i nogle henseender det ubeskrevne blad, om end der sporadisk gives antydninger om hans barndom og om en tidligere erotisk forbindelse og et illegitimt barn. Anderledes Ulf og Edith. For Ulfs vedkommende er det dog igen skåret ud af den trykkefærdige roman og fordelt på de to næsten samtidige tidsskriftpublikationer: »Den første Kærlighed« og »Der er en Ø i Livet« (nu i Tillæg i DSL-udgaven). På deres oprindelige plads i romanen (1.I.14) fremkom de som den konfession, hvormed Ulf besvarede Gerhards fortrolighed og selvafsløring med »Jeg drømmer«. Ulfs ungdomsbiografi drejer sig om de første faser af hans erotiske erfaring; heri er allerede lagt op til noget af hans senere boheme-liv som fortabt søn, men især må man forstå de sarte glimt af hans første kærlighed (pigen, han blev gift med og skilt fra!) som antydninger af hans senere lod som mislykket erotikker. Allerede i sonetten ved det første syn af Edith i Elysium (1.I.5, s.57) gør Ulf en kobling af Edith med den tabte elskede – og med Gretchen i det ofte påberåbte Faust-drama; og i den for Ulfs vedkommende mest afgørende og fortvivlede scene i romanen, hvor han forsøger at voldtage Edith, hedder det (2.III.6, s.561): »Det var hans Ungdomskærlighed, som han greb efter« – et meget sigende stykke psykologi, dvs. hvis man havde læst hans selvbiografiske beretning til Gerhard, hvad den trykte romanteksts læsere i 1890 altså ikke havde!

De havde derimod læst Ulfs brevlige beretning til Gerhard i Paris (1.II.10) om hans håbløse forhold til Edith, endende med den fatale opdagelse af, at hun er »holdt« af grosserer Philip Halvvig. Det er en bredt skildrende og velberegnet retarderende beretning af en af de skelsættende afsløringer i romanhandlingen.

Ediths forhistorie (i København) er fordelt på to stemmer, som begge fortæller til Gerhard. Den første og største del er Halvvijs beretning om, hvorledes han traf og bistod den purunge provinspige, hjalp hende til syerske-arbejde, tabte hende af syne, genfandt hende som tribunesangerinde og blev hendes elsker. Det fortæller han på den højspændte togrejse til Roskilde med Gerhard (1.III.23-24). Lakunen midtvejs i det fortalte forløb udfylder Edith selv i samtale med Gerhard nogle enerverende timer senere (1.III.29): altså hvordan hun blev tribunesangerinde – og hvad hun synes om mændene.

I Halvvijs tog-snak (1.III.23) indgår også i begyndelsen noget om fru Funchs forhistorie, men næppe så samlet, at det tør regnes for et indlæg. Derimod er flere personers »efterhistorie« samlet i den beretning om revolutionsuroen i købstaden, som udgør anden halvdel af Ulfs lange – sidste, i hvert fald i romanen sidste – brev til Gerhard (2.III.11); her begynder udryddelsen af Ediths gamle forbindelser, og Ulfs egen forestående død er tydeliggjort, men hvis man tænker, at vejen så endelig må være fri for Gerhard, finder dette *ikke* bekræftelse i romanen – undtagen som drøm og død!

1.b) De foran nævnte beretninger har selvsagt stærk tilknytning til romanens hovedhandling og elskovstematik. Det har et par fortællinger, som Ulf debiterer med, tilsyneladende slet ikke. Det er iagttagelseshistorier. Først fortæller han (i 1.I.9, s.105 ff.) Gerhard om en kunstners bitre ægteskabshistorie; vi får i romanforløbet aldrig brug for de omhandlede personer selv – men historien om dem er et foregribende skræmmebillede af, hvordan det siden er nær ved at gå Gerhard: Det er kunstnerens uforligelighed med det borgerlige – eller hans ødelæggelse ved det – i ægteskabelig ramme.

Så fortæller Ulf en rejseerindring fra sin ungdom til Gerhard, fru Funch og Annette (1.I.12, s.126-29): Han så, hvordan en ung pige måtte droppe sin fattige håndværkerkæreste til fordel for en økonomisk håbe fuld kræmmer. Det er, inden Ulf – og læseren – kender Ediths afhængighed af grosserer Halvvig, men tematikkens relevans turde være synlig. Endnu klarere bliver det i Ulfs efterfølgende digtudformning af episoden: »Agnes vom Graben« (s.129 f.), en episk-dramatisk ballade i folkelig – sentimental? – smag. Den forklaring, som Ulf bagefter giver Gerhard, rejser netop spørgsmålet om det traditionelle, evt. kollektive, folkelige og det individuelle forfatterskab – relevant for Gerhards senere drøm om at overbygge kulturkløften med kvalitetsproduktion for tribunen.

2) Hermed har vi allerede taget fat på *digtene*. Af dem er der ikke mindre end femten stykker. Det sidste er – ligesom skuespillet – en urtekst af Ulf, der er suppleret af Gerhard. Af de øvrige skyldes syv Ulf og seks Gerhard, medens Overgaard tegner sig for ét digt.

Overgaard er med den første gang i Elysium, hvor de tre mænd med vers indbyder Edith og to med-sangerinder til Nachspiel hos traktør Lind. Deres tre sonetter (1.I.5, s.57-59) udgør en smuk trinfølge. Ulf begynder med det dybest bevægede, der ender med en fortvivlet-munter kynisme à la Heine. Gerhard dementerer kynismen i sin elegante opfølgning; den beholder Ulfs rim og demonstrerer for så vidt, at grafikeren ikke savner versifikatorisk håndlag – eller chevalereske følelser, hvis ord rigtignok først indløses meget senere. Overgaard producerer endelig en vittig coda, der indeholder den konkrete invitation.

Digttrilogien opstår som en art improvisation. Tilsvarende gælder for de fleste af romanens indlagte digte, hvis tilblivelse fortæller, før de hid sættes. Men færre af romanens digte fremtræder i lighed med sonetterne som *lejlighedsdigte* i snæver forstand, som helt situationsbundne. Som et sådant kan man vel anføre Ulfs improvisation »Inat er jeg det Skabtes Herre« under hjemturen af juninat-udflugten (1.II.2, s.163) med dets øjebliksstemning af overmodig kådhed, fortvivlelse og forsonlighed; det er karakteristisk for Ulfs væsen, langthen vel også for hans skæbnevej i den samlede romanhandling. Som Ulfs lejlighedsdigte er personlige, er også hans drikkeviser »Bourgogne« det; han fremfører den med akkompagnatører i »Invalidehotellet« (2.I.4, s.412 f.), hvor både fremførelsen og de i romantypografien hidsatte noder markerer, at her nok er selskab, men ikke improvisation. Drikkevisen, hvis stævnmøde med vin-djævelen genkalder både Don Juan og Faust, udmunder i forelskelse og moderation. Det ligner ikke just den kort forinden celebrerede Bellman, men det viser, at sangeren er dødsmerket, og det forbereder hans bekendelser til Gerhard (i næste kapitel) om hans fortvivlede, brændende forelskelse i Edith. Hun er tabt for ham og borte, men han er nu hos hendes – tror han – forældre.

Over for lejligheds- og selskabsdigtene kan man opstille romanens øvrige digt-indlæg i to grupper. Den ene er vi-præget, relativt udadvendt, og kan kaldes *programdigte*. Den anden er jeg-præget og kan få betegnelsen *konfessioner*. Igen med et forbehold: i dybden er alle romanens digte bekendelser og betoelser, konfessioner. Men altså – det er vor længst muligt fastholdte påstand – bekendelser af Ulf henholdsvis Gerhard, ikke af Drachmann på tværs af dem.

Med programdigtene tales der – ofte oppositionelt – om tiden; de er med til at tegne tidsromanen. De andre er suk og sang af de to tilbedere, replikker i kærlighedsromanen.

Udadvendt tidsdigt og konfession på én gang er Ulfs »Treuga Dei«, det forreste digt i romanen (1.I.2, s.28 f.) og det, hvorefter den oprindelig skulle have haft titel. Det digtes i kafeen, hvor Overgaard netop har introduceret den hjemkomne Gerhard til det generations- og parti-delte klientel. Ulf gør sin entré, oprevet og halvhysterisk; han tegner sig i digtet som den desperate skønhedsdyrker, der er offer for tidens blodige fejde; men han taler også for andre i en elskovs- og skønhedsfattig tid, og han appellerer til »Klærk og Kriger, Store, Smaa« om at stille sig bag kravet om våbenfred. Digtet er ikke uden humor eller selvironi (»Jeg var mindre stor end lang«), ligesom det middelalderlige kostume og i hvert fald dets titelbegreb er at tage med lidt distance. Men dets adresse til samtidssituationen er alvorlig nok. Man bemærker, at her ikke er tale om at stille sig på oppositionens side, dvs. Venstres – hvis repræsentanter Ulf dog placerer sig hos i kafeen; Ulf klager i digtet ikke over eller imod magten, men jamrer over politiseringsstriden: han er ikke anti-Højre, men anti-politisk.

Opposition kommer derimod til orde i to program- og provokationsdigte midt i værket. Det første skyldes Gerhard, som forsøger at gøre den fraværende Ulf kunsten efter med improvisations-skrivning. Digtets overskrift er »Vi vil luften ud« (1.III.19, s.319). Tidspunktet for, at Gerhard tager til orde for forandring og udluftning, er for så vidt godt nok – morgenen efter hans skandaleoptræden ved svigerfaderens middag. Det føles dog lidt kunstigt, at han denne morgen fuld af dramatiske beslutninger vil lade sig bestorme af to (!) bladredaktører fra Venstre, som nu vil have noget med hans navn under. Overgaard får prosaskitsen »Jeg drømmer« (hvorom senere), mens det er Nøragers blad, der bringer det nyskrevne digt. Forfatterens, altså Gerhards, opbruds- og forandringslyst er ægte nok, om end digtet næppe har stor æstetisk værdi.

Så er der mere at beundre i »det Nøragerske Organ« ved en langt senere lejlighed, da man kan læse det af Ulf signerede digt »Vi vil Guder!« i spalterne (2.III.8, s.567-69). Året er 1890, og Gerhard læser det som en hilsen fra Ulf, nu dødsens patient hos sin søster Edith i hendes onkels og tantes købstad – medens Gerhard har haft definitiv fiasko med et »lille moderne Teaterstykke«. I dobbelt forstand er det således ord fra dybet – men mærkeligt fulde af munterhed og anråbelse af en ny-gammel dionysisk gude- og helteslægt: »lattermilde Guder / med den epheu-kranste

Lok«. Dette er billedbogen, Edith blader i for den dødsmærkede digter, men det er også et program. Måske synes vi snarere, at digtet varsler det svenske nitital end den danske halvfemserdigting: »vi vil atter Aander, Feer / i en billed-broget Flok«. Det er ikke en klerikal restauration, men en hyldest til Afrodite og Dionysos: »Gaa tilside, sorte Præster / med jert sorte Hjærnespind!«. Det er den klassiske drøm, rejst endnu en gang på gravens rand: græciteten *als Erzieher* – og befrier?

Romanens sidste program- og opmaningsdigt med begyndelsesordene »Op, alle Mand!« (2.III.12, s.592 f.) er placeret inde i Gerhards afsluttende visionsdrøm om angrebet på København. Det synges af Edith og Gerhard, lige før de dræbes af en granat. Den første strofe er digtet af Ulf som »Begyndelsen til Krigssang« (2.III.10, s.576), han har efterladt til Gerhard. Denne har da digtet resten, dvs. strofe 2-4, der udfolder Ulfs anslag om »vort Sprog, vor Jord, vort Liv!«. Det er således en patriotisk sang, der ligesom den drømte situation omkring den skal markere den nationale enhed, der »kvæler Kævl og Kiv«. Det er for så vidt det positive komplement til Ulfs klage over spliden i »Treuga Dei« (og til hans oplevelse af revolutionen i købstaden). Det er en enhed efter Højres ideal, men det er altså i drømmens og dødens tegn. Og fremførelsessituationen med Gerhard og Edith, der synger og dør, men aldrig forinden ret fik hinanden, giver en særlig accent til det gentagne omkvæd: »men faldt et Folk i Kærlighed, / staar Folket op paany!«.

I moderne øren er digtet sikkert blandt de værste af Drachmanns *schwungfulde* fædrelandssange, men digteren må have følt det anderledes, da han anbragte det som (næsten) slutsten i romanen, og det greb flere anmeldere dengang. Man kan i hvert fald sige, at det samler flere person- og tema-tråde i bogen, og spørgsmålet om dets ideologiske troværdighed må ses i lyset af, at det er indsat i en drøm om det umulige. Til dette hører også den traditionsrige forestilling, som hele romanen baserer sig på, at den store kærlighed er umulig, eller rettere: at den store kærlighed og døden er ét. Det plejer der ikke at stå i fædrelandssange eller andre programdigte.

Vi har endnu tilbage at se på »konfessionerne« blandt de indlagte digte. Med forbehold for de lag af konfession, der også fandtes i programdigtene, tydeligst i »Treuga Dei«, drejer det sig om fem digte, nemlig først Ulfs opstemte »Juninat« tidligt i romanen og derpå fire sene, nedstemte digte af Gerhard, der er samlet i et kapitel.

»Juninat« (1.II.1, s.152-54) er det digt, som Ulf oplæser for sin følgesvend Skyggen *forud for* den animerede natlige køretur med Edith,

Natalie og den improviseret indbudte Gerhard. Det er da ikke en skildring af denne tur, men et dityrambisk stemningsudbrud som forberedelse. Digtet er i frie vers à la Goethe og vel især Heine – og med en diktion, der næsten foregriber Johs. V. Jensens lidt senere prosadigte («Ved Frokosten» m.fl.). Det er en beruset digters tiljubling af den lyse juninats skønhed og frihed. Jubelen sammenlignes med nattergalens elskovssang, og det træffer centrum af romanen, at Ulf ender med at lade elskoven flyde over i et dødsønske, samtidig med at han siger navnet: »Kom, Edith! lad os dø – / siden det er umuligt at leve!«. Skyggen har god grund til mistænksomt at spørge vennen: »Hvem er den Edith?».

Gerhards fire digte (i 2.II.13) bliver til i hans triste og slidsomme vinter, efter at han selvforskyldt har tabt Edith, i hvert fald af syne, hvad der en tid bragte ham på sammenbruddets rand. Digtene repræsenterer nu en mere stabiliseret tilstand af resignation, sorg og erindring. Det er første gang, vi ser den versproducerende Gerhard som intimyriker. I deres rækkefølge repræsenterer digtene måske hans livs- og kærlighedshistorie, i hvert fald hvis det første, korte og dunkle »Bægret« handler om hans begær efter en ikke uberørt kvinde og hans fastholdte erindring. De to næste digte er romancer, hvor metaforikken eller symbolikken er udfoldet i forløb. »Den raske Ungdom« er en fantasi om ham selv, i ungdomsårene en erotisk erobrer og bortkaster, nu tilbage og adskilt fra en kvinde: »og hun var bleg, og han var graa«; han vover et ungdommeligt spring over det vand, der skiller dem, men drukner undervejs til hendes kys. »Den høje Hest« begynder med billedet af en ung, flot erobrer – denne gang i middelalderlig eller renæssance-kostume på den høje hest; sidste strofe klipper over til nusituationens ensomhed og resignation: »Kom, Ydmyghed, Du stille Ven« – nu er der kun os to! Komplementet hertil giver det sidste digt: »Den snevre Kreds«. Fra vinduet i sit tagkammer har Gerhard kigget ud over den store by i mørkningen. Men i sit lille lampeskær, »ind ad Hjærtets Rude«, ser han et vidt rum af minder, der lyser og fylder. Den positivitet, der er eller kommer tilbage efter tabet, er en rent indre. Digtene er små, sentimentale udbrud, og som sådanne er de utvivlsomt også ment til vidne om, hvad Gerhard gemmer bag det jernhårde arbejde for at afvikle forskrivningen og overleve kærlighedstabet. Men det er nok de indlæg i romanen, man mest kan mistænke for at være hentet ud af Drachmanns egen skrivebordsskuffe. De ligner ikke den faste eller frontale Gerhard. Men så er sagen vel også, at Gerhard nu er under betydelig opblødning.

3) Gerhard bliver som Ulf en digter og drømmer. Som drømmer har han nok mere vægt end som digter. Vi vender os til de drømme – »Visioner og Syner«, som undertitlen lyder på Drachmanns bog *Den hellige Ild* (1899) – som de to hovedpersoner i *Forskr.* tilskrives.

Den første bliver skrevet ned af drømmeren selv; der er Gerhards pro-sastykke »Jeg drømmer«, som han læser højt for Ulf (1.I.13, s.133-43), illustrerer, lader publicere (1.III.18, s.317 – jf. 2.I.6, s.427). Der hentydes oftere til drømmen, drømmeteksten og raderingerne, bl.a. i Gerhards mærkelige opvågningsdrøm i Ediths gemak (1.III.30, s.374). Og den bliver udgangspunkt for et drømmeforløb til slut (2.III.12, s.583-85), som vi vender tilbage til. »Jeg drømmer« er den eneste af romanens drømme og visioner, der præsenteres som et skriftstykke eller overhovedet som kommunikeret af den drømmende. De øvrige er bevidsthedsforløb, som kun romanforfatteren kender. I de fleste faktiske drømme – og dagdrømme med – er drømmeren jo selv en (hoved)aktør: i drømmerens egen gengivelse derfor »jeg« – således i »Jeg drømmer«. I referat eller dækket direkte tale bliver det »han«: således i de tre senere drømmeforløb. Drømmeren oplever samtidighed, nu; derfor bruges præsens – i de to sidste drømmeforløb mindre markant, fordi den forudgående vågentilværelse også er fortalt i præsens.

Gerhards nedskrevne »Jeg drømmer« tager Ulf først for en udspekuleret allegori, men Gerhard oplyser ham om, at der er tale om en faktisk drøm – en afsløring, der svarer til, måske svarer på, Ulfs afsløring for Gerhard i det foregående kapitel af, at »Agnes vom Graben« ikke er oversættelse af en anonym *Bänkelsängerlied*, men hans – Ulfs – originale digtning. Tingene kommer indefra og på første hånd. Ulfs mistanke til »Jeg drømmer« kan bl.a. bero på, at drømmen udspilles i en ret traditionel eventyrverden (om end vagt lokaliseret i retning af det sydtyske, og forsynet med nogle overraskende moderniteter som Wagnersk musik). Hovedpersonerne hedder Henrik (nemlig Gerhard) og Margarita, næsten som i *Faust*, og deres kærlighedshistorie ender også skrækkeligt – dog ikke fordi Margarita er en fattig pige: hun er tværtimod kongedatter; men Henrik er dobbeltgænger til prinsessens legitime forlovede og bliver prinsessens brudgom, uforskyldt, men hjerteligt begæret. Derpå følger skrækkelig opdagelse og den legitime Henriks afstraffelse af usurpator Henrik og prinsessen. Der er flere handlingsomslag, men enden er, at de skal ad en smal – afbrudt? – bro over en afgrundsdyb flod i mørket. Margarita trækker ham fremad – over eller i afgrunden – »indtil jeg aandeløs styrter med det Skrig: Margarita! slip mig! / Og med det Skrig vaagner

jeg...« (s.143). Forløbet har visse overbevisende drømmetræk, således slutningens fald og opvågningen, men især vil det forekomme romanlæseren, at det opviser nogle af bogens store temaer: dobbeltgængerens, jf. Gerhard og Ulf, og deres rivalisering; erkendelsen af trods »hendes« sympati ikke at være den retmæssige, jf. Halvvig, afsløringen, udjagelsen; sammenfletningen af kærligheden og døden; og endelig – måske – angsten for det kvindelige begær.

De øvrige tre drømme kommer i værkets sidste Bog. De to fortsætter det farlige elskovens flugt- og flyvetema, den dødelige himmelflugt tilbudt af den elskede:

Ulf sidder ud på den fatale nat efter premiere-fiaskoen fuld og hallucineret på trappen foran Ediths havehus; han gentager her (2.III.6, s.555) en strofe af sit gamle digt »Agnes vom Graben«; men nu kommer han fra logi hos Skyggen og fra en tydeligt poesiproduktiv tilstand (s.557), hvor han har følt sig omfavnet og tiltalt af »en hvid Skikkelse« – Gretchen? Edith? en glædespige? i hvert fald en elskovsfuld »Skærtorsdagsnattens unge Heks«. Hendes lange monolog går ud på, at Ulf og hun begge er udstødte af kirke og samfund; hun kender kun én religion, elskovens, hun, den unge heks, er ikke i nogen djævels (eller Mephistopheles'?) vold, skal ikke til Bloksbjerg, men op i rummet at favnes – hvis han vil med – af Ulf: »Kom! kys mig! – og føl den eneste Friheds Lykke: at dø! – – – « (s.558). Der går en zigzaglinje herfra, af angst, jalousi, aggression, til Ulfs indtrængen hos Edith og hans voldtægtsforsøg, som hun myndigt bremser. Her er hans kortslutning til mindet om hans tabte første elskede og til dødsbilledet af Gretchen – en sort, fortvivlet, håbløs erotik.

Et nøjagtigt modstykke hertil, eksklusive slutningen, er Gerhards næstsidste drøm (2.III.12, s.583-85). Også den fremkommer af en digterisk tilstand, »en underlig halvdrømmende Dvale, som hans Læge spøgende plejer af kalde hans 'clairvoyante' Tilstand«. Gerhard går tilbage til en situation i »Jeg drømmer«: Han og hun venter foran døren til brudegemakket. Men nu er hun Edith, ikke Margarita, og de har deres nuværende omstændigheder og prøvelser med sig. Dem opremser Gerhard for hende i en lang resignerende tale, der er bevæget af forestillingen om, at »Lykken er ikke Besiddelsen men Længslen« (s.584), men som udmunder i, at Ulfs skygge spærrer døren til brudekammeret for ham. Edith spørger »med en sælsom Stemme«, om det kan passe med den forhindring, og så åbner hun døren – til et stort mørke, hvori »hun svinder mere og mere«.

Disse to drømmeforløb, Ulfs og Gerhards, er poetiske højdepunkter i

romanen, den trodsige og den vemodige kalden. De er klart tilordnet to forskellige mandskarakterer i to vidt forskellige situationer, men synes begge at udmunde i umulighed, i en art Eros-Thanatos. En alt for håndfast udlægning af deres visionære poesi vil man dog vare sig for.

En sådan risiko løber man næppe ved Gerhards påfølgende, sidste drøm, der også slutter romanen. Det er den, der inkluderer fædrelands-sangen »Op, alle Mand!«. Rædselsdrømmen om Københavns nye bombardement og den fjendtlige belejring har afgjort træk af en hårdslående, suggestiv realisme; men det er også en ønskedrøm: om parti- og klassestridens ophør (endda om rivaliseringens – von Norden er med), kort sagt om den fælles offerbevidsthed, når landet trues på livet; den folkelige eller dog folkeligt adresserede, fælles sangkunst af Ulf & Gerhard og Edith; Gerhards og Ediths forening – i døden, der i denne bog og den lange tradition bog den er den højeste elskovs indebyrd.

Fra dette punkt er der ingen opvågning af drømmen, ingen fortsættelse af romanen.

— — —

De(t) omfangsrigeste indlæg i *Forskr.* er Ulfs og Gerhards middelalderdrama, der dels fremtræder i referat (inkl. et tilløb, som Ulf har ført i penen), dels i citat. Det fylder størstedelen af 2.I.8-10. Forud for det står (s.438-40) Ulfs aforistiske skrift om dramaturgien. (Gerhards senere brev til Ulf med rapport om prøvearbejdet på teatret hører emnemæssigt sammen hermed, men tilhører dog romanens primære handlingsplan og kan derfor ikke på samme måde have status som indlæg.) Disse tekster er vigtige i værkets karakter af teaterroman.² De har overhovedet tæt sammenhæng med digterens interesse for teateret og for dramaproduktion, hvorom et par bemærkninger til at begynde med.

I et koncept til en udtalelse i sin hidsige strid med Det Kgl. Teaters direktør Fallesen, eller i hvert fald en (utrykt) tekst foranlediget af denne strid, som Poul Herning har citeret,³ røber digteren således i 1889, at han i sit store konglomerat af en kommende bog, dvs. det, der blev til *Forskr.*, havde tænkt sig at inkorporere hele skuespillet *Tusind og en Nat*. I stedet blev dette trykt som selvstændig titel i 1890. Digerens forbitrelse mod Fallesen og teatercensur Bøgh skyldtes, at skuespillene *Esther* (trykt i *To dramatiske Digte*, 1889) og bemeldte *Tusind og en Nat* ikke var blevet antaget til opførelse. Det første værk er Drachmanns tredje bearbejdelse af et sagnstof, nu henlagt til den hollandske kyst; skuespilteks-

ten er vitterligt meget ubekvem i dramaturgisk henseende, så interessant den ellers i flere andre henseender kan forekomme. *Tusind og en Nat* er derimod så koncentreret i konflikt, spænding og løsning, at det godt kunne være antaget; det blev faktisk spillet på Dagmar-teatret i begyndelsen af 1892.

Begge stykker har i figuropstilling og visse motiver en klar berøring med *Forskr.* I stykket om de nederlandske kirkebyggere, *Esther*, er makkerparret Kurt og Gotfred Springforbi således en art fortegnelse til Gerhard og Ulf: den seriøst grublende kunstner og den gudsforgæede boHEME, den sidste dog uden Ulfs desperation. Kurt er delt – også erotisk – mellem det magtfulde materialistiske borgerskab og den drømte undine med de grå øjne, hende, der er den store kærligheds og dødens kvinde. I *Tusind og en Nat* rykker vi frem til en mandlig rivalisering om en *out-cast*-pige, en Edith i orientalsk kostume. Denne Suleïma står mellem Kalfiffen Harun al Raschid, der har reddet hende og fået hendes første kærlighed, og den kække, for tiden fattige Osman, der får hendes anden kærlighed; Osman er til at begynde med en helt, siden en ydmyget nar. Opstillingen er ligesom Edith mellem Halvvig og Ulf/Gerhard i romanen.

Det drama, som Drachmann i stedet indsatte i romanen, i dels refereret og dels citeret form, placerer han hverken i nederlandsk kunstner/håndværkermiljø og sagnmiljø eller i en *1001 Nat*-eventyrverden, men i en dansk folkeviseverden. Stykket har for så vidt ikke mindre afstand til den københavnske og provinsielle samtidsverden i *Forskr.* Men skuespillets personkonstellation og konflikt gennemspiller de centrale motiver i romanen mere fuldstændigt end både *Esther*, der må være konciperet samtidig med, at projektet med *Forskr.* kom i gang igen, og *Tusind og en Nat*, som digteren altså først synes at have tænkt anbragt i romanen, men derpå lod trykke separat i 1890.

Det folkevisedrama, der blev indlagt i romanen, og den ret refererende form, hvori Drachmann valgte at præsentere Ulfs og Gerhards skuespil, fylder ganske vist mere end noget andet indlæg i *Forskr.*, men dog meget mindre end det tidligere påtænkte. Overhovedet er Drachmanns ændringer af sine planer, så vidt vi kender dem, til fordel for den færdige roman. Endelig lå det senmiddelalderlige og folkeviseprægede *décor* som fiktionsverden sikkert digteren nærmere end det orientalske eventyr (trods Oehlenschläger). Det har ofte plads i hans lyrik, lejlighedsvis også i andre genrer. Størst lighed med det skitserede drama af Ulf og Gerhard i romanen har hans sene drama *Gurre* (1900), også med en voldsom jalousi-

handling, men simplet bygget ud fra det kendte folkevisestof om Valdemar og Tove.

Ulfs dramaskitse begynder med nogle folkevisestrofer – autentiske, fra »Stolt Elselille« (DgF 220 A, strofe 1-6 og 15, idet navnet »Iffuer« dog er udskiftet med »Hagen«, måske en Nibelungen- eller Wagner-association).⁴ Det er kun et anslag; historien er anderledes hos Ulf. Og handlingsgangen smykkes videre frem i II og III akt, som især er Gerhards arbejde, med vers og sange, ofte i den Christian Wintherske nibelungenstrofe.

Figuropstillingen og personkonflikterne handler om forelskelse, mere eller mindre voldelig elskov og bitter rivalisering ved det umoralske dannerhof. I centrum står jomfru Else, dronningens bedste terne. Hofnarren er håbløst forelsket i hende, men hun sværmer for den kække ridder Hagen, der imidlertid er dronningens elsker. Ærkeskurken, en sand teater-skurk, er kongen – ved Gerhards audiens angående stykket hos teaterchefen forudsætter denne »Studier efter Shakspeare« deri (2.II.2, s.467), og kongen kan virkelig minde om Claudius, ligesom jomfru Else i en vanvidsscene genkalder Ophelia, begge fra *Hamlet*.

Kongen disponerer selvsagt over jomfru Else, som han i et lune lader gribe og tager med vold. Hagen har forgæves søgt efter hende, men indhentes af *man-eater*-dronningen. Narren gemmer sig og tåler, men benytter en senere lejlighed til at befri jomfru Else. Hagen foranstalter en opstand, han dropper dronningen og dræber kongen. Jomfru Else får sin Hagen, og de drager på pilgrimsfærd sammen med den tredje i bundtet, den stakkels nar, der må trøste sig og sin status med, at Hagen præsenterer sig selv som »Kærlighedens Nar«.

Ulfs friskfyragtige tilløb, nogle muligt virkningsfulde episoder og et par kønne strofer kan næppe friholde læseren fra en fornemmelse af litterær-dramatisk kitsch. Noget anderledes tager stykket sig ud, hvis man ser det som spejlinger og fantasier af Ulf og Gerhard. De er begge forelskede i Edith som Narren og Hagen i jomfru Else. Hagen er kommet i kløerne på en sexbegærlig herskerinde, jf. Gerhard og Annette. Narren har mest af Ulfs skæbne, Hagen tænkes især som Gerhards drøm; men begge forfatterne har vel kunnet tænke den ydmygede og tabende såvel som den sejrende elsker som egen mulighed.

Den mindst interessante er på en måde jomfru Else – hun er offeret og den hengivne, som de andre kredser om; det er en meget partiel, man kan næsten sige naiv drøm om Edith, der i en vis analogi er en underklasseepige. Mest interessant at tolke er kongen. Han svarer til Halvvig (særlig i

Ulfs skinsyge forestilling?) som den, der *har* og råder over pigen, som de andre vil elske. Han svarer til Kaliban-Svanning ved sin voldelige seksualitet. Men han har mere af magten og måske faderen i sin figur. At han lader dronningen more sig med Hagen, er en meget grov udgave af troubadour-forhold; snarere ligner det Brynjulfsen senior (den gamle satyr) i hans relation til steddatteren Annette – i hvert fald Ulfs hadefulde forestilling om sin far.

At dramafigurerne er ret skabelonagtige, bliver en fordel, når vi skal forstå, hvorledes de til dels forrådes af skuespillerne i teateropsætningen (2.II.14-15). Men det er især en fordel, når vi skal udfylde dem og deres konstellationer og konflikter med det psykologiske stof fra romanhandlingen.

Fra indlæggene i *Forskr.* springer vi til romanens forhold til en aflægger. Fra et strukturelt-æstetisk spørgsmål til et mere litteraturhistorisk, der dog her stilles med særligt hensyn til romanverden, personer og plot.

Fra ét synspunkt indskriver Drachmanns roman fra 1890 sig i en lang række af moderne krise- og kunstnerromaner på tydelig, men ikke totalt selvbiografisk basis. Om *Forskr.* i dette perspektiv har spillet en rolle for den ene eller anden efterfølger, kunne fortjene undersøgelse. Her skal blot nævnes ét tilfælde, som er velkendt:⁵ Tom Kristensens roman *Hærværk* (1930); det fortjener at ses med prioritering af Drachmanns værk.

Som danskstuderende havde Tom Kristensen skrevet speciale om Drachmann, og han har da også siden vedstået, at *Forskr.* var den nærmeste forgænger for *Hærværk*, idet han dog sagde, at den figur, der i hans roman svarer til Ulf Brynjulfsen, den stolte og forhutlede digter Steffensen, ikke var en udspaltning af ham selv, sådan som Drachmanns bohemeskikkelse af *sin* digter.⁶

Begge romaner er i en vis udstrækning tidsskildringer; de rummer genkendelige offentlige modeller og hentydninger til den nærmeste fortids historiske begivenheder. Måske kan man videre sige, at Dagbladets redaktion og Bar des Artistes hos Kristensen udgør en vis analogi til Det kgl. Teater og Elysium hos Drachmann. I begge romaner er hovedpersonen gennem sit ægteskab knyttet til det højere bourgeoisie og bryder på en skandaløs måde ud af det. Ole Jastraus »projekt« i *Hærværk* er en alkoholisk selvdestruktion; noget lignende gælder ikke Henrik Gerhard, knap nok Ulf, der er dionysiker af en anden art.

Derimod har det Drachmannske makkerpar med deres digteriske og erotiske aspirationer – og forhindringen for sidstnævnte – nok afsat spor i Tom Kristensens roman om Jastrau og Steffensen, den udtørrede og den eruptivt geniale (et par ypperlige digte af Steffensen figurerer som indlæg). De er begge tiltrukket af den proletariske, i dette tilfælde kødelige og lidet begavede, pige Anna Marie; de er forhindret i at etablere eller genetablere et intimt forhold til hende, og dette skyldes Steffensens fader, storborgeren H.C. Stefani. Han har hugget hende fra sønnen og påført hende en syfilis. Dette er naturligvis en anden historie end den om den ædle Edith, som Ulf i sidste instans afskæres fra at få, da det viser sig, at hans fader også har avlet hende. Man behøver dog ikke at være freudiansk troende for at se den samme fatalitet med en fadertyran, der ødelægger sønnens kærlighedsmål i begge tilfælde.

Begge romaner kan siges at betjene sig af flere melodramatiske konstruktioner og elementer – oven i »familjehistorien« har Drachmann jo både mord og brand, eller i hvert fald voldtægtsforsøg, drab og (fantaseret) bombekrig, mens Kristensen nøjedes med en ildebrand, der et øjeblik ser ud som en mordbrand, men viser sig at være den store gevinst i forsikringslotteriet.

Imidlertid er *Hærværk* nok en roman om skribentmæssige, ægteskabelige og erotiske trakasserier, men ikke egentlig en kærlighedsroman som Drachmanns. Den er heller ikke som Drachmanns tragisk, dels fordi dens ledefigur er et skvat, dels fordi der uddeles redningsbælter til slut. Begge romaner markerer sig som skrevet af en lyriker derved, at mange passager i dem hæver sig til beåndet poesi. I *Forskr.* bliver man høj af erotisk betagelse, i *Hærværk* af alkohol, især whisky, i begge bøger suggereret i en visionær prosa.

Noter

1. Vi noterer placeringen i værket med tal på bind, »bog« og kapitel. Således betyder 2.I.8-10: bind 2, Første Bog (romertallet) og heri kapp. 8-10. Denne disponering findes i førsteudgaven (1890) og dens nylige genudgivelse i DSL's serie *Danske Klassikere* (2000); fra sidstnævnte stammer de sidetal, vi oftest supplerer med, fx 1.I.5, s.57 f. De mellemliggende udgaver, såvel separate som dem, der er inkluderet i Drachmanns samlede eller udvalgte værker, er i ét bind, så at det, vi noterer som 2.I henholdsvis 2.II og 2.III, i stedet hedder Fjerde, Femte og Sjette Bog. Det er i øvrigt næppe problematisk at bruge disse udgaver; dog bemærkes, at de i en vis udstrækning har ændret anførelsesmarke-

- ringer (citationstegn, afsluttende tankestreg) i forhold til Drachmanns oprindelige system i 1890.
2. Om dette og andre aspekter af romanen står en del i efterskriften til DSL-udgaven.
  3. Citeret i Poul Herrings: *Drachmanniana* (maskinskrevet, 1946) på Det Kgl. Bibliotek.
  4. Drachmann viste ned gennem 1880'erne megen interesse for folkeminder, som det bl.a. bevidnes af *Der var en Gang* og *Troldtøj* (1890) samt af hans korrespondance med Evald Tang Kristensen. Bind IV af *DgF*, med »Stolt Elselille«, var udkommet 1883.
  5. Se fx Bo Hakon Jørgensens bidrag om *Forskr.* i Povl Schmidt og Ulrik Lehmann (red.): *Læsninger i dansk litteratur, Andet bind, 1820-1900* (1998), s.281, eller Jørgen Breitenstein: *Tom Kristensens udvikling* (1978), s.107-09.
  6. Tom Kristensens artikel »Derfor skrev jeg Hærværk« fra BT 7. november 1964, se optrykket i Aage Jørgensen: *Omkring Hærværk*, (1969), især s.159.

En luthersk helgen i et kosmisk rum

Om fortælleren og fortællingen i William Heinesens roman
»Det gode håb«

Af Sune Auken

William Heinesens næstsidste roman *Det gode håb* (København (1964)) er, som den eneste af Heinesens, en historisk roman.¹ Handlingen er henlagt til Færøerne og udspiller sig fra april 1669 til juli 1670, dvs. i det år, hvor den første enevoldskonge, Frederik III, døde og Christian V kom til magten. Hovedpersonen og bogens fortæller er magister Peder Børresen, en falleret præst, der kommer til Færøerne for at overtage embedet i Tórshavn, eller Havnen som byen med sit faste kælenavn konsekvent kaldes igennem romanen. Bogen har form af et langt brev i en række etaper til vennen Jonas, hos hvem Børresen har været kapellan. Brevet bliver bl.a. så langt, fordi Børresen på grund af de herskende forhold på Færøerne ikke kan få det sendt af lande.

Børresen er en mand fuld af fejl, hvoraf de værste synes at være en hang til stærke drikke og et opfarende temperament, men har samtidig en stærk samvittighed og et stort engagement – den positive side af hans voldsomme sind. I Havnen overtager han præstegården samt den foregående, nu afdøde præsts ældste datter, den attenårige Rachel, der skal virke som hans husbestyrerinde, men undervejs først bliver som en datter for ham, dernæst vækker et begær i ham, han må kæmpe voldsomt imod. Han stifter også bekendtskab og venskab med en række andre skikkelser med forbindelse til præstegården, den besindige degn Hans Joensen og dennes begavede, men alt for temperamentsfulde søn Jacob, der er forlovet med Rachel, og graveren Faramod, en godmodig og naiv mand med kæmpekræfter.

Samtidig lærer han øerne og særligt Havnen at kende. Færøerne er på daværende tidspunkt givet i len til kongens rentemester Christoffer Gabel.² De folk, Gabel har sat til at styre Færøerne, er romanens skurke, der tyranniserer og misbruger det færøske folk i almindelighed og befolkningen i Havnen i særdeleshed. Blandt Gabels folk udmærker sig særligt landfogeden Diderik Hindschou, landets højeste kongelige embedsmand og dermed Færøernes udøvende myndighed, og »commandanten« for det stedlige og ikke specielt imponerende militær, tyskeren Claus Cattorp.

Cattorp er en afstumpet, næsten retarderet person, han er alkoholiseret, sadistisk og en forfører og voldtægtsmand. Han efterlader sig et spor af knuste skæbner, således hører man tidligt i romanen om, hvordan han og de to korporaler holder en ung pige ved navn Tinna som »frille«, og senere møder man samme Tinna som nedbrudt og syg prostitueret i det berygtede værtshus »Gyldte Kobbe« og overværer hendes død. Trods sin brutalitet og sin flotte kropsholdning er Cattorp også som militærmand betragtet et ynkeligt, skrydende skrog. Han praler flere steder i bogen voldsomt af sine bedrifter, men alle de gange, han er involveret i slagsmål, med Faramod, med Jacob, ja endda med Peder Børresen selv, taber han ynkeligt, hvad der vel retfærdigvis også skyldes, at han næsten konstant er fuld. Cattorp er samtidig et indskrænket fjols, der konstant og uafvidende stiller sin egen modbydelighed til skue. Det viser sig fx tydeligt, da han efter en forgiftning har problemer med den ellers aldrig svigtende potens. Seks søfolk er efter en parodi på en retssag blevet hængt, og et par dage efter passer Cattorp Børresen op, og samtalen imellem dem beskrives således:

Han sagde sig dog at leve noget bedre, men klagede sig over at hans manddoms tilbagevenden stadig lod vente på sig, så han gik rundt som en gildkok og snart ikke brød sig mere om fruentimmer end om stokfisk; men mente dog at jeg, der, som han sagde, vidste råd for så meget, også vidste et middel mod denne kedsommelige goldhed. Jeg sagde ham, at jeg intet middel vidste, men at det var muligt, at hans kraft var udtørret på grund af overvættes opbud. Hertil svarede han: »Vis vas! Thi hin dag, da vi hængte skurkene op, var han just som en vimpel i blæst, men siden, da jeg dette skulde demonstrere, var han igen en skrædder!«. (240)³

Cattorps indskrænkethed bliver helt grotesk her. Ikke bare kan man næsten ikke tænke sig en dårligere person at henvende sig til om den slags problemer end Peder Børresen, al den stund kommandanten trods Børresens heftige modstand har forført, besvangret og mishandlet Rachel. Men dertil lægger sig den selvafsløring, der finder sted, idet Cattorp indvier Børresen i den seksuelle opstemthed, henrettelserne hensatte ham i, uden at det falder kommandanten ind, hvor afskyeligt det, han dermed fortæller om sig selv, er.

Landfogeden Hindschou er en mand af et betydeligt større format. Han er velformuleret, er i stand til at gå ad bagveje for at nå sine mål og

er i besiddelse af en langt større bevidsthed om sin egen virkning på omgivelserne end Cattorp. Faktisk er netop disse evner en del af baggrunden for hans magt over Færøerne, idet han i enhver offentlig situation er i stand til at fremtræde, som var han en god og retfærdig foged, skønt han i grunden er en lige så egoistisk og brutal mand som Cattorp og på en måde bliver endnu mere modbydelig på grund af sit kun slet skjulte hykleri, og fordi han også holder hånden over Claus Cattorp og de andre, som uden landfogedens opbakning aldrig havde kunnet opføre sig, som de gør.⁴

Hindschou præsenteres først gennem Hans Joensens beretning om kommandantens overgreb. Børresen vil opbragt gå til myndighederne, men Joensen fortæller ham, at det er nyttesløst, fordi landfogeden, der i realiteten har magten over domstolene i landet, aldrig ville tillade, at en klage over en af Gabels mænd »nød fremme« (25). Da der dertil i det følgende lægges, at alle breve, der går ud af landet, kontrolleres og kun får lov at slippe af sted, hvis de er ufarlige for styret, er billedet af Hindschou som en despot allerede ved at tegne sig. Da landfogeden selv første gang optræder in persona, er læseren forberedt på det værste og får sine forventninger bekræftet. Skønt Hindschou ellers igennem resten af romanen næsten konstant er i stand til at holde sin hykleriske overflade intakt, er hans allerførste optræden dertil så modbydelig, at læseren siden møder denne overflade med dyb mistro. Ved sit første besøg hos landfogeden indbydes Børresen til at spise frokost med ham og andre af standspersonerne på Færøerne, provsten, sorenskriveren og handelsforvalteren, og frokostens forløb afslører landfogedens tyranni tydeligt, idet han igennem hele frokosten chikanerer de andre deltagere med »maliciøse gluffer« (39), mens disse på deres side tydeligvis ikke tør sige ham imod eller på anden måde svare igen.

Hindschous magt hviler ud over embedet bl.a. på to ting: Den magt, han har tilranet sig over Færøernes domstole, så han i realiteten ikke blot er udøvende, men også dømmende magt på øerne, og den legitimitet, han får over for sine foresatte gennem Færøernes landsting. Her lykkes det ham gennem den skjulte frygt, færingerne nærer for ham, og sin evne til at belægge sine ord at afværge eventuelle oprør imod sig. Da han skal tale på landstinget, kommenterer Børresen hans optræden således:

Du vil allerede, Jonas! af det her anførte have erfaret hvor snildelig fogeden forstod at forføre som folketaler, nemlig således, at han altid stillede sine spørgsmål når der egentlig intet var at svare på, og

da gav sig god tid, medens han gik let henover de momenter, hvor en mulig besvarelse vilde være ham mindre convenabel. Således forstod denne underfundige mand med stor eloqvens at holde det ubehændige folk i skak, så når hans tale var endt, havde der intet været at anmærke, og han kunde rolig tage sit skudsmål som en hæderlig og rosværdig mand og lade dette indføre i tingbogen for siden at tilstille rentekammeret en bekræftet udskrift. (137)

Hindschou er derfor den egentlige hjerne bag undertrykkelsen af Færøerne, og er hans handlinger mindre styrede af hans umiddelbare drifter end Cattorps, er han i grunden en lige så forfærdelig person, som denne. Blot er hans åndsevner, og dermed den skade han forvolder, så meget des større, da Cattorp kun tyranniserer dem, der lige kommer i vejen for ham, mens Hindschou udstrækker sin magt over hele Færøerne og udnytter landet til sin egen fordel.⁵

En camoufleret helt

Hovedhandlingen i *Det gode håb* er forløbet af Børresens møde med Færøerne, og en af de vigtigste dele af denne handling, er det modsætningsforhold, han kommer i til Gabels folk. Børresen tager parti for de undertrykte på Færøerne generelt og i Havnen specifikt. Han udfærdiger en klageskrivelse, som han hemmeligt får bragt ud af Færøerne, hvori han berettet om de mange overgreb, Gabels mænd har bedrevet og bedriver på øerne. Han møder undervejs megen modstand fra Hindschou, Cattorp og Gabels andre mænd, så hans kamp for bedre tilstande foregår under en ikke ringe risiko for embede, helbred og fremtid. Da hans klageskrivelse når København kort før Frederik III's død, bliver den et godt våben i hænderne på Peder Schumacher (Griffenfeld) og Grev Ahlefeldt, der ønsker at stække Christoffer Gabels magt hos den nye konge, Christian V. Derfor sendes et orlogsskib til Færøerne under ledelse af kontraadmiral Balkenov.⁶ Under Balkenovs undersøgelse lykkes det endelig at få afsløret landfogeden så meget, at Balkenov tager ham med til København til nærmere forhør. Med sin overordnede ude af landet og med truslen om selv at blive ramt hængende over hovedet gebærder Cattorp sig endnu mere tyrannisk. Efter tumulter, der koster kommandanten såvel som adskillige af de andre af Gabels mænd livet, og trods adskillige al-

vorlige bekymringer blandt andet med hensyn til Jacobs og Rachels skæbne, kan Børresen ved romanens slutning se frem til noget bedre tilstande på Færøerne.

I det politiske spil er Børresen en ægte helt, og han har derudover en række andre gode egenskaber: ydmyghed, menneskelig varme, gavmildhed, en religiøs alvor, der ikke er fordømmende, en fintfølelse optræden som skriftefader, samt omsorg for og vilje til at kæmpe for de fattige. Samtidig er han romanens centrale skikkelse, som læseren ikke kan undgå at samle sin opmærksomhed om. At man som læser alligevel ikke oplever ham som en kliché, skyldes en række greb i romanen, som forskyder såvel Peder Børresen som historien i sin helhed væk fra læseren, og dermed gør det svært at genkende bogen som en moderne roman og som den rendyrkede heltehistorie, den er.

Det første af disse greb er den historiske placering af romanen. *Det gode håb* er som den eneste af Heinesens romaner placeret så langt tilbage i tiden. Det har selvfølgelig den gode grund, at romanen skal bruge de omgivelser og den historiske placering, der muliggør historien. Netop 1669-70, hvor øernes lensherre Christoffer Gabel falder, er et oplagt tidspunkt, og endnu mere oplagt er det, fordi der i de samme år faktisk udspandt sig en strid imellem præsten i Tórshavn, Lucas Debes, og Gabels embedsmænd på øerne, om end den havde et knap så dramatisk forløb.⁷ Men det har også den lige så vigtige grund, at læserens nutidige erfaringer dermed er suspenderet, eller i hvert fald så svækkede, at man er mere villig til at acceptere, at der skulle være sådan noget som et godt menneske dengang, måske fordi det erfaringsrum, romanen forholder sig til, i højere grad er et ældre litterært erfaringsrum, der domineres af tekster, hvor skikkelser og begivenheder står i større renhed end i dag.

Den vigtigste grund til, at det ikke virker anstødeligt, at Peder Børresen er en helt, er imidlertid uden tvivl ham selv. Peder Børresen ligner ikke en helt. Den allerførste aktive handling, han udfører, er at drikke sig fra sans og samling, imens skibet, der skal fragte ham til Færøerne, ligger for anker i Norge, drevet tilbage dertil af en storm på rejsen. Han må bæres ombord og fortsætter drikkeriet sammen med skibets skipper, Jan Mattesen, indtil denne kort før ankomsten til Færøerne låser spiritussen inde, så Børresen er nødt til at ankomme ædru til Havnen. Var det ikke i sig selv beskæmmende nok, så giver Jan Mattesen Børresen et brev til Diderik Hindschou fra dennes fætter, hvori Børresens hidtidige liv beskrives i lidet flatterende vendinger. Brevet lyder i al sin gru således:

Om denne vellærde magister Peder Børresen, som nu skal være hyrde for jeres forvildede får deroppe, og som er en gammel mand på over fyrretyve år og ganske lav og bred af vækst og med et rødt og håret og meget hæsligt vædderhoved og glubsk og ilter i blikket som en panter, går der ellers mange lystige rygter formedelst hans overvættes genegenhed for flydende vædsker, hvilken befængthed der overfalder ham som en syge, skal have forvoldt hans ringe lykke heneden, trods hans bekendtskab med både doctor Bartholin og cancelliråd og navnefætter Peder Schumacher; hvilken lykke som sagt ikke har været ham gunstig, hverken som skibspræst, i hvilken egenskab han sejlede i trede år ude i Barbarien, ejheller som præceptor for gehejmeråd Holger Vinds børn på Harrested, der engang fandt ham liggende i hestestaldens afløbsrende, efter hvilket tilfælde han blev kommen i rindende vand for at renses og opkvikkes; eller siden som capellan hos hr. Mathias Ring i Steensby, der, ligesom dr. Martin Luther kastede et blækhorn i synet på den Unævnelige, således mag. Peder i panden på sin foresatte, hvem han muligvis i sin tilstands vildskab har antaget for samme, og som derefter foranledigede ham forflyttet til ensomheden i det vestlige Hanherred; men her har han, som det synes, ejheller kunnet begå sig, idet han er en sær og trædsk mand, som i sine nøgterne øjeblikke er genegen at tænke alt for stort om sine qualificationer, men er stadig flyttet længere ud mod rigens yderste grænse, og sidst til en forglemt dal ude i Norriges gudsforladte fjelde; men siges dog i sine bedre øjeblikke at være en særdeles angergiven og sønderknust mand, som meget lamenterer over denne sin oven anførte brøst og andre skader, lovende bod og sikker bedring indtil fuldstændigt ophør af samme. (9f.)

Det må jo siges at være noget af et skudsmål at begynde sin vej mod de store og gode handlinger med. Dermed er det altså slået fast, at Peder Børresen ikke er »en af Vorherres bedste børn« (som det hedder på bagsiden af romanens tredjeudgave), og fortsætter man ind i romanen, bliver ikke bare Peder Børresen selv, men også en række andre af figurerne, bl.a. landprovsten og lagmanden, ved med at omtale ham som uværdig. Omtrent en tredjedel inde i romanen ender Børresen da også i en sanseløs druktur og er bagefter ikke selv i stand til at huske, hvad der er sket med ham under hans beruselse, så andre må fortælle ham det. Drukturen har den katastrofale konsekvens, at det lykkes for Cattorp at voldtage og

besvangre Rachel. Dette billede af ham som en slet person er måske det afgørende greb i romanens forsøg på at få læseren til at acceptere skikkelsen Børresen. Læser man de – stort set begejstrede – anmeldelser i samtiden, viser det sig, at deres beskrivelse af Peder Børresen stærkt fremhæver hans mange fejl og menneskelige ufuldkommenheder som baggrunden for hans engagement i Færøernes skæbne og tydeligvis som et vigtigt kriterium for romanens vellykkethed.⁸

Spørgsmålet er imidlertid, om dette er rigtigt. Nok betragter en række af romanens mest fremtrædende personer ham som en slet person, men heri tager de fejl. Og videre: Børresen er selv den, der tydeligst udmaler, hvor ussel han er, men på netop dette punkt er han at betragte som en upålidelig fortæller. Et fiktionsværks højeste bevidsthed kan, som bekendt, forholde sig på mindst to måder til de fortællerinstanser, der møder læseren i værket. I det omfang der er overensstemmelse imellem den implicitte forfatter, værkets højeste bevidsthed, og fortællerinstansen, omtales denne som pålidelig, i det omfang, der er uoverensstemmelse, kalder man den upålidelig. *Pålidelighed eller upålidelighed er altså ikke et spørgsmål om en fortællerstemmes moralske habitus, men simpelthen om, hvorvidt man som læser kan tage vedkommendes ord for pålydende eller må dementere dem for at nå frem til en rigtigere forståelse af værket eller det sagforhold, der tales om, ligesom der altid er grænser for en fortællers upålidelighed.*⁹ I den forstand er Peder Børresen en upålidelig fortæller: Hans vurdering af sig selv er – i hvert fald i et menneskeligt perspektiv – alt for lav. Han vurderer sig i forhold til en norm, intet menneske står sig over for. Et eksempel: Børresens plejedatter Rachel, der efter (og vist til dels også før) Cattorps voldtægt er grebet af en uforståelig og ulykkelig kærlighed til kommandanten, hører gennem Børresen, at korporalkonen Ariane, der har et godt hjerte, men er noget sindsforvirret, ønsker at forgive kommandanten. I fortvivlet raseri anklager Rachel ham for at ville dennes undergang. Børresen forsøger at forsvare sig, men han kommer under vejs på andre tanker, der efter hans egen vurdering stiller ham i et meget lidt flatterende lys. Passagen lyder således:

Da blev jeg visselig også hende svar skyldig og måtte vende mig bort og besinde mig før jeg svarede: »Rachel! jeg ønsker ham ikke død. Men han er mig dog en vitterlig pestilens, og kan man ønske en tærende sygdom og ulykke at den ikke ophører?«

Men, Jonas! i mit inderste vidste jeg dog og erkendte for mig selv, at jeg heri foer vild; thi pålægger os ikke vor Herre og Mester

selv at vi skal elske vor fjende og bede for den, der gør os skade? »Du skal elske din fjende!« Dette bud er svært, ja, i sammenligning med det er alt andet let! Men er dette bud dog ikke al christeligheds kerne? Jo, tilvisse, og det er også hovedpunktet og kernen i al levende etik! Hvad siger ikke den højsindige Platon i sin præevangeliske visdom: »Lider du end den svareste uret, da var det dog urigtigt at gengælde ondt med ondt!«

Men hvor meget jeg end gjorde mig umag og søgte at ydmyge mit tornede og forhærdede sind, så kunde jeg dog ikke optø det så meget, at nogen sagtmødhedens og tilgivelsens rose kunde spire af de tørre grene i mit hjerte! Jeg lå hin nat uden blund, og da jeg i den mørke morgen stod op, følte jeg mig som en smertens og jammerens mand! (193)

Cattorp har over mange sider fået lov til at vise sine mangfoldige sorte sider frem. Han har forvoldt en lang række menneskelige katastrofer, allerede da Peder Børresen ankommer til Færøerne, og han fortsætter ufortrødent efter hans ankomst, og særligt markant står hans fremfærd over for Rachel. Læseren gives al mulig god grund til at nære afsky for kommandanten, og derved gør romanen, hvad den kan, for at gøre læseren ude af stand til at leve op til det krav, Peder Børresen her stiller til sig selv: Læseren har meget svært ved at fordømme Børresen for hans manglende kærlighed til kommandanten.

Denne fremstilling af Børresen fortsættes og uddybes i fortsættelsen af den ovenstående passage i bogen. Ariane forgiver kommandanten, men opnår kun at gøre ham meget syg. Peder Børresen tilkaldes for at give ham sakramentet, som han dog ikke er i stand til at indtage for giftens virkning. Han synker hen, og Børresen sætter sig til at kølne hans pande med fugtige klude. Der sidder han så hele natten og vogter over kommandanten, mens han kæmper med sin samvittighed, sønderknust over ikke at »kunde afpresse min sjæl så meget som den usleste dråbe af christelig medlidenhed« (196). Men læseren er snarere imponeret af ham: Han gør mere, end man som menneske med rimelighed kunne forlange af ham, og han har dårlig samvittighed oven i købet.

Men det er ikke bare læserens almindelige forståelse af romanen, Heinesen spiller sig op imod for at lade denne »gennemskue« Børresens selvforståelse. Da kongens orlogsskib Frederico Tertio anløber Havnen for at finde ud af, hvordan det forholder sig med Børresens klagepunkter, tages han selv om bord to gange, for at kontraadmiral Balkenov kan tale

med ham. Balkenov er en »tvær og knarvorn« (313) herre, der højlydt lufter sin mistillid til også Børresen. Men Heinesen har en ræv bag øret. En af Balkenovs henvendelser til præsten beskrives nemlig således:

Han mønstrede mig herefter igen meget nøje og spurgte med et lidet, sardonisk smil: »Jeg må betro Jer, at jeg nærer en indgroet mistillid til næsten alle gejstlige personer, lige fra ærkebisper og ned til degne, og kan i dem alle sjældent se andet end hyklere, der foreskriver deres næste fromhed og retsindighed, men selv forfarer som bæster og æsler eller ialtfald som rævepelse!« Her sukkede admiralen som i sørgmodig ringeagt og tilføjede: »Det bekymrer Jer ikke at falde en velgører i ryggen og lønne godt med ondt, og det er i mine øjne så umanerligt grim en last!« (314)

Balkenov begår en åbenlys urimelighed i den anden af de her citerede replikker, for han har selv kun en halv side tidligere bemærket, at Hindschou var »hverken kongen eller lensherren, men kun sig selv, en god mand, og hans regimente på det nærmeste et sørøver-regimente« (313), hvorfor den loyalitet imod fogeden, han forlanger af Børresen, ville være forræderi imod kongen. Og bedre bliver det ikke af, at netop Hindschous formodede gavmildhed over for Børresen for længst af romanen er blevet udlagt som et forsøg på at bestikke ham til tjenstvillighed.

Det centrale i Balkenovs replikker er imidlertid noget andet, nemlig at det, han her siger om præsteskabet med særlig brod imod Børresen, går stik modsat af alt, hvad denne har vist igennem romanen. Balkenovs anklage går ud på, at præsterne stiller krav til alle andre, men selv optræder amoralsk. Men Peder Børresen gør det stik modsatte: Han er konstant omhyggelig med at opføre sig ordentligt, samtidig med at han stiller alt for store krav til sig selv og prøver at nære varme følelser for sine medmennesker uanset hvor forfærdelige, syndige eller forvildede disse måtte være. Balkenovs replik, der er ment som en anklage, bliver dermed i praksis til romanens hyldest til Børresen. Peder Børresens upålidelighed som fortæller er altså af en særlig type. Han er meget bedre, end han selv vil vide af. Dermed bliver Børresens upålidelighed paradoksalt nok tilidsskabende, fordi en mand, der så konsekvent forsøger at fremstille sig selv værre, end han er, ikke samtidig vil forsøge at hykle sig bedre.

En usædvanligt skrivende fortæller

Tilliden til Børresen som fortæller fremmes også af fortælsituationen i *Det gode håb*. Bogen er skrevet som et næsten uendeligt brev til Børresens gode ven Jonas. Det påbegyndes allerede på oprejsen til Færøerne og fortsættes igennem hele året og ind i det næste uden at blive sendt af sted, fordi Børresen grundet fogedens magt ikke kan få det fra øerne. Jonas er således bogens *narratee*, den, det fortalte fortælles til.¹⁰ Børresen har været kapellan hos Jonas, og det er muligvis direkte fra ham, Børresen drager til Færøerne. Jonas er en solid familiefar og Børresens gamle ven og fortrolige, der har fulgt ham igennem mange års omflakken tilsyneladende som et af ganske få holdepunkter i hans tilværelse. Ja, Børresen omtaler sig endda et stykke inde i bogen som hans skriftebarn. Jonas' hjem har for Børresen været det tilflugtssted, hvortil han kunne komme og finde ro og varme, når han som en anden Jerusalems skomager bliver træt under sine vandringer. I sit brev til Jonas oplever Børresen igen fællesskabet med den gamle ven:

Men se, strax jeg føler pennen i hånden, strax kommer en glad feber over mig, og vinger voxer hastigt af min ryg, og jeg letter og farer med vindens hast ud over det nattesorte hav og står i din stue, Jonas! den, der er mig min ånds asylon; og da hører jeg din stemme sige: »Ej, Peder! Hvad er det nu for et tværdriver-gesigt, du møder med? Er verden dig gram?« Og da vil jeg svare: »Hør blot, og døm derefter selv!« (53)

Det gode håb er altså formet som et brev til en fortrolig ven, der kender Børresen godt, til hvem han altid betror sig, og som er ham venligt stemt. Romanens fortællesituation betyder, at Børresen ingen grund har til at lyve, for det er afgørende for hans sjælero at være så ærlig over for Jonas, som det er muligt. Som han selv siger det, lige da han er ankommet til øerne: »jeg trænger så umanerligten til den lindring og husværelse, det giver at betro sig helt og fuldt til en forstående ven!« (20). Han gribes da også af fortvivlelse, da det går op for ham, hvor svært det vil være at få brevet til vennen af lande. Når Jonas ikke er i den anden ende som ven og skriftefader, taber Børresens optegnelser værdi for ham. Han beskriver det selv således, da Hans Joensen har gjort ham opmærksom på, at skipper Jan Mattesen, som han stolede på ville bringe brevet frem for ham, ikke er hans tillid værd og vil forråde ham, hvis han ser en fordel for sig selv i det:

Ak, Jonas! Hvorvel jeg var Hans Joensen såre erkendtlig for denne advarsel, så følte jeg mig dog samtidig skuffet og modfalden, ja, så forknyttet som en tørstig mand i en ødemark, som i lang tid har været vant til at læske sig ved en hemmeligt sprudlende kilde, men en skønne dag kommer og finder dette væld indtørret! Tillige måtte jeg tænke på min klageskrivelse. Hvad nu med den? Måtte tanken opgives og mine store fortsætter dermed få deres nådestød?

Jeg søgte i den følgende tid trøst ved at betro mig til mit diarium alene. Men det var jo kun at føre en samtale med sit eget spejlbillede eller underholde sig med sin stemmes echo. Derfor har jeg nu besluttet at genoptage min berettende og bekendende brevskrivning, i det håb, at denne min trøstige skude trods alt engang ad åre, med Herrens vilje og bistand! dog kan lette anker og stævne befriet ud fra sit fangenskabs exilium og nå sin bestemmelses havn! (105)

Ved udgivelsen betegnede Henning Ipsen *Det gode håb* som en »dagbogsroman« men i lyset af denne replik, er den beskrivelse tydeligt forkert.¹¹ Børresen skriver ganske vist dagbog og omtaler flere gange sin hang til denne aktivitet, men romanen er netop ikke dagbogen, men udgøres af det brev, han sideløbende hermed skriver på til Jonas. Det er da også karakteristisk for ham, at den bekymring, der først rammer ham, da han forstår, hvor svært det er at få et skrift ud af landet, er for hans brev til Jonas og *ikke* for hans klageskrivelse til kongen. Det betyder selvfølgelig ikke, at han ikke er klar over, at den skrivelse er vigtigere end hans eget brev, og det er da også klageskrivelsen, han smugler ud af Færøerne, da han får chancen, men det viser, hvilken rolle hans *narratee* spiller for ham.

Børresen er en usædvanligt skrivende fortæller. Han skriver på hele tre skrifter: brevet til Jonas, sin dagbog og klageskrivelsen.¹² Sidstnævnte får læseren aldrig lov til at kigge med i, men man får adskillige steder i bogen et indtryk af, hvad der står i den, fordi man får refereret, hvad Børresen hører fra befolkningen på Færøerne og selv oplever med Gabels mænd, og fordi Børresen selv omtaler, hvad det er, han skriver. Endelig refereres der i flere omgange til skrivelsens indhold, da Frederico Tertio er på Færøerne for at undersøge baggrunden for klagen. Børresens dagbog overlapper ikke fuldstændig hans brev til Jonas, men ligger den betydeligt nærmere end klageskrivelsen. Eksistensen af denne dagbog medvirker i karakteristikken af Børresen som en selvgranskende, reflek-

teret mand, men den har også i sammenhængen en anden funktion, den løser nemlig et afgørende fortælle-mæssigt problem for Heinesen, som i en række andre jegromaner må lades uløst. Ved første øjekast er den episke rytme i *Det gode håb* en forholdsvis rolig fremadskriden, som går igennem hele romanen, men der er alligevel mindst et tydeligt temporskift. Det første lange stykke i romanen (frem til side 75) dækker et tidsrum, som strækker sig over kun ca. fjorten dage. Den første optegnelse i brevet er dateret den 7. april og rækker knap en uge baglæns, den sidste frem til side 75, er dateret 21. april og skrives færdig i løbet af de næste par dage. Derefter er det meget større tidsrum, som dækkes af hver optegnelse i *Det gode håb*, afvekslende med, at der atter er kortere imellem dem, alt eftersom tingene udvikler sig. Således er den næste optegnelse dateret 29. maj og begynder med ordene »Det er nu, kære Jonas! over en måned siden jeg sidst opsøgte dig in spiritu« (76). Dagbogen forklarer, hvordan Børresen er i stand til at gengive sine oplevelser, og han henviser gentagne gange til den som støtte i sine optegnelser.

Men ellers er det det lange, afbrudte brev, der er styrende for romanens udformning. Romanen kommer derigennem til at dele en række træk med en dagbogsroman. Børresen beretter fra handlingernes midte. Han er ikke på forhånd vidende om, hvilken retning begivenhederne vil tage, og det giver handlingen en dramatik og en uvished, som den ikke ville have, hvis han på forhånd kendte og kunne udtale sig om forløbet. Dermed kommer læseren i meget højere grad til at befinde sig in medias res, og dermed kan en række udviklinger i romanen opfattes anderledes. Et eksempel på dette kunne være Jacobs skæbne. Jacob er Rachels forlovede og står dermed i vejen for Cattorps efterstræbelse af hende. Da Børresen ankommer til Færøerne, har Jacob rent fysisk stået i vejen for Cattorp, da denne forsøgte at komme til Rachel, og slået kommandanten ned, da han truede ham med sin kårde. For denne »forseelse« er han blevet sat i »mørkestuen«, en fængselscelle, der ikke har noget vindue og således er helt mørk, og hvor fangen som en særlig tortur holdes uvidende om døgnets vekslen. Med list lykkes det Børresen at få Jacob sat fri, og han glæder sig meget over dette i den af sine optegnelser, som er nedfældet kort efter Jacobs frigivelse. Imidlertid foranlediger Cattorp, at Jacob dømmes til at udføre arbejde ved »Skansen«, et meningsløst og ubrugeligt forsvarsanlæg, som igennem år og dag har været under opførelse, uden at det nogensinde er blevet eller kan blive til noget. Denne situation udvikler sig så yderligere til det værre, indtil Jacob stikker af og slipper bort fra Færøerne, hvorfra han dog vender tilbage og spiller en af-

gørende rolle i bogens sidste dele. I fremstillingen af denne begivenhedsrække spiller bogens form en afgørende rolle for læserens opfattelse af begivenhederne, fordi Børresens reaktion på situationen til enhver tid styres af, hvad han hidtil har set, og derfor ikke kan tage højde for, hvad han først senere skal opdage. Dermed kan Heinesen lade ham udfolde sig i den grundende og foregribende stil, han hele tiden skriver i, og som er et vigtigt træk i karakteristikken af ham, uden at afsløre alt for meget af, hvad der skal ske fremad i romanen.

Fortælleren som litterær løsning

Når *Det gode håb* er fortalt af en dramatiseret, handlende fortæller, er formålet med det altså ikke i noget videre omfang, at læseren skal gennemskue ham, og slet ikke, at man skal se ham udstille sig selv. Derfor er det spørgsmålet, hvorfor romanen så fortælles på denne måde: Hvad er Peder Børresens funktion i romanen? Og hvorfor er romanen udformet som dette næsten uendelige brev til vennen Jonas?

Den skrivende jegfortæller er en ideel løsning på spørgsmålet om romanens sprog. Den fortæller, som møder læseren i romanen, er en mand fra romanens samtid, og dermed bringer Heinesen sig ud over et alment stilistisk problem for den historiske roman: valget af sprogdragt. Det pinagtige valg står under normale omstændigheder imellem tre alternativer, der alle er lige problematiske, nemlig enten at lade fortællerstemmen tale et moderne sprog og personerne et arkaiserende, hvad der betyder konstante stilskifter og gør risikoen for fiktionsbrud nærliggende, eller at lade såvel fortællerstemme som personer tale arkaiserende, hvad der er i fare for at virke kunstigt og under alle omstændigheder virker umotiveret, eller at lade også figurerne tale moderne, en løsning, som let kommer til at fremtræde anakronistisk, hvad fx Ebbe Reichs tidlige romaner, deres kvaliteter ufortalte, viser faren ved. Den løsning, der som regel vælges, er et forsøgt tidløst nutidssprog med nogle gamle gloser strategisk placeret, gerne i figurerens replikker. Problemet løser imidlertid sig selv, idet fortællingen føres i pennen af en fortæller, der er samtidig med begivenhederne. Hans og omgivelsernes sprog er i udgangspunktet det samme, og dermed kan romanens sprogdragt blive jævn hele vejen igennem.

Men er romanens sprogdragt jævn, er den mildt sagt ikke ordinær. Sproget i bogen viser sig tydeligt som et moderne sprog, med standardi-

seret retskrivning og hovedsagelig moderne staveformer, bolleå og substantiver med småt, men op i dette moderne sprog har Heinesen blandet en række elementer som stammer fra ældre former af dansk, dels »d« i datidsformerne »kunde«, »skulde« og »vilde«,¹³ men også mere tydelige sproglige pasticheelementer. En skitseret redegørelse for disse elementer er på sin plads i forbindelse med en bog, der har en så særpræget sprogdragt,¹⁴ og man må tilgive mig omstændeligheden:

- 1) Elementer af fremmedsprog. Der er nogle tyske såvel som nogle franske brokker rundt omkring i bogen, særligt i munden på kommandanten, og nogle steder falder også hele replikker på tysk. Disse sprofragmenter er imidlertid nok med til at foretage den for romanen betydningsfulde fremmedgørelse af læseren, men er ikke tidsspecifikke. Oprådte der tysksprogede personer i en moderne roman, kunne man også skrive et sådant sprog frem. Af større betydning er imidlertid den udprægede brug af latinske vendinger. Disse er heller ikke i streng forstand knyttede til det 17. århundrede og kunne for så vidt lige så godt være fra århundrederne omkring det, men de medvirker alligevel til at give bogens sprog et tydeligt historisk præg.
- 2) Ortografi. Heinesen benytter ortografien forsigtigt, og *Det gode håb* rummer ikke bare tilnærmelsesvis baroklitteraturens variationsrigdom, men også det relativt sparsomme udvalg er effektivt. Typisk skrives der x for ks, fx »fixerende« (107), »hexer« (120) eller »strax« (263), c for k, fx »commandant« (45), »includert« (93), eller »executionen« (234) og også q for k, fx »requisita« (7), »qualiteter« (34), »exequeredes« (95), »delinquenterne« (232).
- 3) Arkaiserende ordbøjninger. Også her er romanen tilbageholdende. Eksempler er »retfærdiger« (64) og »forstandigen« (109).
- 4) Mere kompliceret og avanceret er romanens ordforråd. De arkaiserende træk i ordforrådet kan deles i et antal grupper: a) ord, som er gået helt ud af et moderne sprog: »snodigt« (19) »morsk« (107), »våning« (242), b) »han«, »hun«, »I«, »Jer« og »Jeres« som tiltaleformer, c) fremmedord, der nu er blevet fortrængt af et synonymt udtryk eller hvor der i samtiden ikke eksisterede et tilsvarende ord på dansk, herunder »spectrum« (22), »spectaculum« (223) og »retorqvere« (308). Langt hyppigst i denne kategori er de gamle danske ord, mens fremmedordene kun til dels er fremtrædende. I denne kategori er der også en del anakronismer, se nedenfor.

- 5) Romanen rummer en hyppig anvendelse af udtryk og stilfigurer, der, skønt de er klart genkendelige, ikke anvendes i moderne dansk, således »mismods begrædelige klud« (201), og den benytter sig også af en række sammensætninger, som hører 1600-tallet til. Et antal eksempler kunne være: hyperbolisk præfix: »djævels-ild« (196), abstrakt + anskueliggørende konkret: »angers pine« (27), »ringheds afgrund« (28), »selvopgivelsens bedrøvelige afgrunde« (115), varieret gentagelse: »de frygtelige ødelæggelsens og forkrænkelighedens vartegn« (6), »en forslagen hexemester og mager« (36), »Gud være højlovet og æret« (307),¹⁵ antitese: »Kan du mane Satanas og betæmme hans forvorpne anhang, højstærede? Eller er du en magister i plat vantro? Eller måske kun en nødtørftig mand og madspiser?« (18), »Eller skulde du dog på en studs kunne forvandle dig og omskabe dig fra et vildrådigt får til en frygtløs løve?« (51) eller »selv på alvorens mørkeste harpe spiller dog altid en streng af letfærdighed, og selv i den sorteste time af angst og bæven lyder dog altid et lidet overilet håbets hanegal!« (303). Af disse er det især de to sidstnævnte, der dominerer romanen.
- 6) Dertil lægger sig en række arkaiske grammatikalske konstruktioner fx konjunktiv: »Han blive hos eder!« (69), »Vare han sin mund!« (90), »Jacob!, forlade dig Gud din ubesindige mund!« (323), og arkaiserende anvendelser af genitiv: »forryktheds hjem-søgelse« (93), »de flynderes og tosefugles rivgale land« (108). Også disse er ganske forsigtigt anvendt.
- 7) Der anvendes et højt antal bibelske og kirkelige vendinger. De har en række forskellige former, følgende kan anføres som eksempler: anråbelsen af Gud: »Jeg haver lyst til at gøre din vilje, min Gud! og din lov er i mit inderste!« (11), direkte bibelcitater: »sendte Han mig da dette ord af Begrædelsers Bog: »Det er Herrens megen mis-kundhed, at vi ikke ere fortærede; thi hans barmhjertighed haver ingen ende. Derfor vil jeg råbe til ham!«« (51) eller »jeg mindedes de prægtige psalmens ord: »Mørke er ikke mørke hos mig, og nat-ten må lyse som dagen!«« (75),¹⁶ anvendelse af bibelsk eller kirke-ligt billede- og sprogbrug i almindelig tale: »Men ve eder, I skrift-kloge og farisæere!« (19), »at Hanselver vil lyse et velsignende og bevarende ord over min ringhed« (21, med citat fra apostolicum), »Det er så skønt, at man søger bistand mod ulykke hos selve ulyk-kens forvolder og uddriver Djævelen ved Belsebub!« (57).

Men sprogholdningen i *Det gode håb* er ikke utvetydigt historisk. Henrik Neiiendam bemærker i sin anmeldelse, at der er adskillige fejl i Heinesens brug af latinen, at flere af Børresens fremmedord »lyder som om de var lånt via engelsk«, og at

magisteren kan selv have brugt ord som *tødsom* (træg), *klemsel*, *viderlig*, *hørsommelig* (lydig), *knykke* (klynke) og *surfittighed* (gerighed). Men tilliden til bogens sprogtoner svinder, når Peder Børresen bruger ord, som kun William Heinesen kan have kendt, som *skrald* (*affald*), en *strigle*, en *gavstrik*, en *kivfugl* og *lusepustrier*.

Det ville under alle omstændigheder være beklageligt med disse nye ord i den gamle stil, og særlig beklageligt er det i betragtning af William Heinesens medlemskab af Det danske Akademi. For en af denne forsamlings fornemste opgaver er just at vogte og pleje det danske sprog.¹⁷

Neiiendam har selvfølgelig ret i den sproghistoriske betragtning, men resten af replikken viser, at han ikke har den ringeste sans for Heinesens sprog i *Det gode håb*. Der er ingen særlig grund for Heinesen til at undgå anakronismer, og der er intet forsøg på at skrive i et videnskabeligt set konsistent barokprog; det ville også have krævet en grad af ændringer i ortografi, ordvalg og syntaks, som ligger langt ud over, hvad romanen har. Det ville muligvis have bidraget til at vogte og pleje det danske sprog, skønt det er usikkert, om man kan pleje det danske sprog ved at skrive, som de gjorde for 300 år siden, men det ville have reduceret romanen til et sprog- og stilhistorisk eksperiment og have gjort den aldeles ulæselig for andet end fagfolk.¹⁸ Nu er Neiiendams replik mest en smagshistorisk kuriositet, men den viser noget vigtigt om romanen, nemlig at Heinesen benytter arkaismerne til at give romanen en særlig sprogdragt, der ikke er et historisk korrekt sprog, men derimod et selvstændigt, nutidigt barokprog, hvori alle de barokke staveformer, ordvalg og kraftudtryk giver sproget en ny spændstighed og originalitet, samtidig med, at de tilfører det historisk lokalkolorit.¹⁹

Inden for denne ramme udnytter Heinesen så igen sin grundlæggende fortælsituation: Jo mere maniske eller ophidsede personerne er, desto voldsommere og mere barok bliver deres sproglige udtryksform. Når Børresen skriver til Jonas, er han relativt rolig og reflekteret, og hans skrivemåde er derfor mindre domineret af barokke udsving. Dermed

danner der sig en fredeligere sproglig baggrund, imod hvilken en række andre situationer og figurer kan aftegne sig som karakteristiske. Romanens sproglige yderpunkt udgøres af badskæren mester Olaus, hvis manerede sproglige excesser tydeligt karakteriserer hans rablende og overtroiske tankegang og i øvrigt giver lejlighed til megen morskab. Således fx i følgende passage, hvor Peder Børresen sidder midt i en dybt alvorlig samtale om Rachels skæbne med hendes moder, Daniella Persdatter, der i øvrigt er svigerinde til badskæren:

Men nu åbnedes forstuedøren og mester Olaus trådte ind, såre dyster i blikket og tæt hyllet i sin kappe som om han frøs. Han satte sig, dybt sukkende, og sagde med brudt stemme: »Tillad mig et spørgsmål, du lærde magister og theologus: hvem er stærkest, den gode Gud og vor himmelske beskytter, eller den onde Belsebub og vor djævelske avindsmand og drillepind? Visseligen den første, ja, sandeligen! Den, der måtte tvivle herom, var ilde faren og tillige en sådan gæk og kæltring, at han måtte spærres inde i en dårekiste! Taler jeg ikke sandt, du min ophøjede og vise sjælehyrde?« Men nu opslog badskæren ganske uforvarende en stor latter og holdt sig på sin hoppende mave og sagde: »Så må vel jeg spærres inde i en dårekiste når jeg siger, at den gode og almægtige Gud, som gennemskuer alt, han gennemskuer dog ikke Belsebubs ondskab, som sidder ham i øjet som et sort rusk! Hvad vil I svare på den observans, min velærværdighed?«

Jeg blev ham svar skyldig, og Daniella rystede på hovedet og rejste sig confunderet, men sendte mig herunder et medlidende blik og sagde: »Ak, hvad har I ikke at udstå, både det ene og det andet! Måtte I blot stå det igennem!« (216)

Badskæren har tilsyneladende intet andet ærinde med besøget end at gøre denne »observans«. Og stykket har ingen anden episk funktion end højst at give Daniella lejlighed til at vise sin nyvunde gode vilje over for Børresen; ingen ville have opdaget, hvis Heinesen havde skåret det væk. Alligevel er passagen ikke overflødig, fordi den netop i sin fuldstændige umotiverethed giver et glimrende billede af badskæren og derigennem af hele den højspændte stemning i Havnen, han er katalysator for, og dermed tydeliggør Børresens situation. Badskærens sproglige veloplagthed er vigtig igennem romanen både som rent underholdningselement, til karakteristik af ham og som forklaring på den indflydelse, han har i Havnen.

Jeg bemærkede før, at *Det gode håb* er historien om Peder Børresens møde med Færøerne, og hvordan de gensidigt løser hinandens afgørende problem. Det er en nødvendig forudsætning for romanen, at både Børresen og Færøerne har en problematisk fortid, men romanen begynder og kan først begynde netop dér, hvor de to historier mødes, idet Børresen rejser til Færøerne, fordi den ellers ville have været ikke én samlet men to adskilte historier: historien om Færøerne og historien om Børresen. Det er altså lige så vigtigt, at der ikke bruges for megen plads på forhistorien, som det er, at den er der.

Her er romanens fortælsituation en elegant og naturlig løsning. Peder Børresen har været tæt på sin gode ven Jonas, mens han var i Norge, og idet han nu forlader Norge for at drage til Færøerne, giver han sig naturligt nok til at skrive til ham, og da han lider af en uovervindelig skrivekløe og har brug for at betro sig til sin gamle ven, bliver brevet så langt. Det betyder, at romanen helt indlysende, fordi den *er* brevet, begynder på det punkt, hvor Børresen og Færøerne mødes. Dermed er problemet om Børresens fortid løst, for han kan over for Jonas referere til den som forudsat eller bekendt viden. Derved kommer den til at stå markant i romanen, uden at der bruges voldsomt megen plads på at berette om den, og uden at det har været nødvendigt at forårsage et pludseligt skifte i fortælletempoet. De nødvendige nøjere omstændigheder omkring Børresens liv får læseren så kendskab til gennem det brev, Jan Mattesen overdrager ham.

Tilsvarende tillader brevformen Heinesen at fortælle det nødvendige om situationen på Færøerne og om deres historie uden at lade det optage for megen plads i selve romanen. Børresen ankommer til Færøerne uvidende om situationen, og læseren erfarer forholdene i samme takt, som Børresen bliver opmærksom på dem og fortæller dem videre til Jonas. Der er altså to forkortende led i gengivelsen af forhistorien: At begivenhederne fortælles og ikke beskrives, og at gengivelsen af disse fortællinger igen ofte gives i referat i brevet til Jonas. Dermed afgives den mængde af information, romanen har brug for: Nok til at forhistorien står konkret og fremtræder rædselsvækkende, men ikke så meget, at det leder opmærksomheden og vægten i romanen bort fra hovedhandlingen eller tynger fremstillingen. Dermed får genfortællingen af begivenhederne og Børresens senere nedskrift af dem også en funktion i forbindelse med romanens hovedhistorie, fordi det er, når færingerne fortæller, at Børresen møder øerne og bliver optaget af deres skæbne, og idet disse beretninger optegnes i brevet til Jonas, får romanen også lejlighed til at gengive Børresens personlige refleksioner over det, han har hørt.

Ahasverus' skæbne

Således er fortællesituationen om ikke den eneste måde at løse bestemte fortællemæssige problemer i teksten på så dog en elegant løsning. Men hertil kommer, netop dette, at *Det gode håb* er historien om Peder Børresens og Færøernes møde med hinanden.

Som præst i Havnen og for fattighospitalet på Arge kommer Børresen til at befinde sig i en karakteristisk position med direkte kontakt til og forpligtelse over for den fattigste og mest foragtede del af øernes befolkning. I Havnen og på fattighospitalet råder en uhyggelig fattigdom. Allerede da Børresen roes ind fra »Jomfruen«, det skib han er ankommet til Færøerne med, og første gang ser Havnens befolkning, er det dens fattigdom, der slår ham:

Se, inde på klippestranden, hvor båden lagde til, havde der forsamlet sig en stor nyfigen skare, som for det meste bestod af ilde klædte kvinder og børn og stodderagtige gamlinge. En af disse syntes at være i stor affect, han svang sin kæp og råbte med høj stemme, som talte han til nogen i skyen, men denne hans adfærd syntes ingen at bekymre sig om; hr. Christen sagde til mig til forklaring: »Det er en forvildet mand, men han er ganske uskadelig, de kalder ham *kongeråberen*; og provsten tilføjede: »Sådanne forstokkede sjæle er der altfor mange af i Havnen, men de værste går ikke løse.«

Jeg følte mig uvel ved dette optrin og ved at se hvor benmagre og kummerligt klædte de fleste i denne mængde var. Dog gjaldt det ikke alle, især ikke en gruppe dystre mænd, der holdt sig afventende i baggrunden og så ud som fremmede iagttagere; de bar brune kofter og blå tophuer. Hr. Christen oplyste, at disse mænd var bønder og var her i Havnen for at handle. (14)

Allerede i dette første møde er konflikten til stede. Der er et socialt skel mellem folkene i Havnen og bønderne fra landet: Bønderne er relativt velstående, havnefolket lider nød, men møder ikke i deres svaghed nogen form for forståelse fra bønderne eller Færøernes myndighedspersoner (her jo altså landprovsten).

Fra sin første dag på øerne stifter Børresen således bekendtskab med disse ynkelige tilstande i Havnen, han besøger byens fattighospital og forfærdes over den armod, som møder ham der. Hans Joensen fortæller ham imidlertid, at de fattige på Arge såmænd ikke engang er dem, der

har det værst i byen, for de har altid noget at spise, hvad Børresen selv straks erfarer, da han allerede kort efter sin ankomst til øerne må opleve, at en mængde af Havnens fattige opsøger ham og tigger om mad, hvad han så også straks giver dem og fortsætter med at give dem bogen igenem, skønt det undervejs er ved at ruinere ham. Børresen er imidlertid den eneste standsperson på Færøerne, som har nogen sympati for havnens folk. Selv på andre måder sympatiske skikkelser som Børresens bedste ven blandt sine kolleger, præsten hr. Nicodemus af Qviving, og hans fætter bonden Guttorm, der huser Jacob på hans flugt fra Gabels mænd og selv kommer i vanskeligheder derved, har ingen sympati tilovers for Havnens indbyggere. Børresen beretter det nedslået til Jonas midt i en ellers velfornøjet optegnelse om deres første besøg i Havnen:

Men på eet punkt følte jeg mig dog skuffet af disse mænd; thi da talen faldt på Havne-folkets usle kår, havde de herom kun at bemærke, at denne befolkning desværre ikke var andet end en samling skabede hunde, der som forvorpne betlere og uldtryglere overrendte alle øens bondegårde og præstegårde og ikke var til at ryste af sig, men udbredte deres lus og skrub og spedalskhed over hele landet! Og hvad befæstningsarbejdets trældom angår, da mente de, at hvorvel dette til tider gik ud over uskyldige og tillige kunde være unødigt hårdt, så var det dog et nødvendigt middel til at holde skarnsfolk og misdædere i ave. (123)

Og som de fornuftige figurer i romanen således også de ufornuftige. Landprovsten raser imod »havnepakket«, fogeden og kommandanten gør ligeså, og også lagmanden, hvis rolle i romanen trods alt er mere blandet, optræder uden nogen forståelse for de problemer, folket i Havnen kæmper med.

Dermed bliver Børresen sat i en mellemposition, hvor han på samme tid er adskilt fra Havnens folk, som han nok har sympati for, men ikke er et med, og fra den højere stand, han efter sit embede tilhører, men ikke kan føle samhørighed med, netop fordi han sympatiserer med havnefolket. Placeret imellem disse to grupper kan Børresen beskrive dem begge uden at være hildet i deres respektive fordomme. Hans blik på indbyggerne i Havnen er medfølende: Han er i stand til både at se deres værdi og at se det forkastelige i den behandling og den foragt, øens rigere borgere møder dem med. Samtidig føler han en forpligtelse til at hjælpe dem på en række måder, overordnet politisk ved at forsøge at styrte Hind-

schou, konkret ved at afværge fogedens og hans håndlangeres forskellige overgreb og, som nævnt, ved at bespise de fattige af sin egen lomme. Dette engagement i Havnens liv betyder ikke, at Børresen dermed er blind for de mange menneskelige svagheder, der råder dér, særligt forskellige former for overtro, formørkelse og religiøst hysteri. Både i mødet med overtroen og i mødet med den undertrykkende myndighed er Børresens indsats kun en delvis succes, men noget formår han dog og langt mere end nogen anden. Samtidig bliver øerne generelt og Havnen specifikt løsningen på Børresens livsproblem. Han er den evigt utilpassede, den, der aldrig har kunnet indordne sig eller kontrollere sit temperament, men samtidig er han konstant grublende, og netop dette viser sig at være et af de vigtige træk, som driver ham ud i konflikten med Gabels folk. Hans reaktion på undertrykkelsen er nok spontan, men han er siden meget reflekteret i sine overvejelser over, hvad han har gjort, og hvad han bør gøre i sine konfrontationer med øvrigheden. For at opnå sine mål tvinges han altså til at lære en højere grad af selvkontrol, og selvom det ikke lykkes fuldstændig, bliver hans optræden igennem romanen dog mere og mere velgennemtænkt. Samtidig betyder det stadigt dybere engagement i Havnens og Færøernes skæbne, og den store kamp han må føre for dem, at han i dem møder sin bestemmelse. Han reflekterer en del over det undervejs i romanen, og da hele forløbet er til ende, afslutter han sit lange brev til Jonas med at konstatere:

Jeg måtte da i taknemmelighed sande med mig selv, at som jeg her stod, på en liden klippe midt i et overmægtigt hav og midt i en forkommen flok af skibbrudne sjæle, med hvilke jeg delte både forknytelse og håb, var mig min skæbne rettelig sket fyldest: thi her var jeg omsider efter megen frugtesløs omflakken kommen til mit bestemmelsessted. (346)

Ahasverus har endelig fundet sit blivende sted.

Simul justus et peccator

Lad os vende tilbage til episoden, hvor Ariane forgiver kommandanten. Børresen opfatter selv begivenhederne her og sin egen reaktion på dem som måske sit dybeste nederlag igennem hele bogen, idet han er ude af stand til at finde nogen form for medlidenhed i sit hjerte, mens læseren

har svært ved at se andet, end at han optræder næsten for forbilledligt. Anskuet fra den synsvinkel er Børresen altså en slags upålidelig fortæller. Imidlertid siges der ikke noget i romanen, som modsiger, at man skal elske også sine fjender, tværtimod. Faktisk er det den nødvendige forudsætning for, at man overhovedet kan opfatte Børresens vilje til at helbrede Cattorp som en rosværdig handling. Set i det perspektiv er Børresen ikke upålidelig, fordi de normer, han dømmes sig selv efter, fastholdes, selvom det samtidig er tydeligt, at det ikke er menneskeligt muligt at efterleve dem.

Denne dobbelthed i karakteristikkene af Børresen er fundamental for hele romanen. Børresen både fejler og taber modet, og han er flere gange besat af drifter, han kun kan identificere som syndige, kulden over for sine modstandere og tiltrækningen mod Rachel, og derudover er han ramt af en følelse af afmægtighed i mødet med den overvældende magt, han er konfronteret med. Løsningen for Børresen og det, der sætter ham i stand til at handle i situationen, er både hans engagement i den jordiske verden og hans gudhengivenhed, der *også* kommer til udtryk som en hengivenhed til en transcendent virkelighed i naturen. Om dette mere i det følgende. Børresen er dermed en klassisk *luthersk* helt, det fejlbehæftede, men gudhengivne redskab for forsynet. På den ene side er han magtesløs og begår den ene menneskelige fejl efter den anden, han er ude af stand til at være den, han ved, han burde være. På den anden side er han hengiven til en højere guddommelig virkelighed, der bærer ham gennem hans egen fejlagtighed og dermed både befrier ham og fører ham til den fællesskabsfølelse med medmenneskene og det engagement i deres skæbne, der får ham til at gribe ind i forhold til dem. Han er *simul justus et peccator*, på en gang retfærdiggjort og synder, og netop dét er hans styrke. Det er forkert, når Glyn Jones (1974) hævder, at hans »religion er i bund og grund en handlingens religion«,²⁰ men det er rigtigt, at hans religion tvinger ham til handlingen, uden at han dermed bliver mindre gudhengiven og gudsafhængig af det.

Men Børresen er mere end en idealskikkelse. Der sker igennem romanen en transfiguration, der giver ham en række Kristustræk. W. Glyn Jones har udpeget en række elementer i Heinesens beskrivelse af Peder Børresen, der viser, at der i romanen »drages en parallel mellem Peder Børresen og Kristus«.²¹ Det drejer sig både om hans forskellige »mirakler«, om det ry som frelser, han derved vinder og søger at undgå, og den mistillid fra myndighedernes side, der springer af dette ry. En videre parallel er hr. Christens insinuationer om, at »såfremt jeg besad nogensom-

helst fordulgt kraft, da var denne af meget tvivlsom oprindelse!» (54). Glyn Jones fremhæver endvidere Børresens besøg hos de prostituerede og de ondsindede og forkerte rygte, som sættes i gang af disse besøg, og peger også på »den måde, hvorpå myndighederne, og da især Claus Cattorp, gentagne gange betegnes som djævelens repræsentanter«. ²² Derudover kunne man måske henvise til det »bespisningsunder«, Børresen vedblivende foranstalter blandt Havnens fattige, og med sikkerhed nævne hans virksomhed som helbreder af skader og skavanker for både venner og fjender.

Men disse træk betyder ikke, som Glyn Jones halvvejs hævder, at Børresen dermed bliver en Kristusskikkelse, på samme måde som Antonia blev forvandlet til en Mariaskikkelse i *Moder Syvstjerne*, de medvirker snarere i beskrivelsen af Børresen som idealskikkelse, et ideal, der bliver så kraftigt understreget med disse transfigurationer, at man kan overveje at tale om Børresen som en art luthersk helgen. Han er ikke helgen i den forstand, at han er i besiddelse af et overskud af gode gerninger, der kan deles ud af, for det er han ikke, men i hans liv er det rette forhold mellem Gud og mennesket udtrykt. Denne helgenidentitet tegner sig måske også i det yderligere træk, at han udsættes for fristelser i en skikkelse, der er velkendte fra den kristne tradition: på en gang skræmmende og fulde af vellyst. Det gælder for disse fristelser, som det gælder for de andre træk i Børresens transfiguration, at de er forskudte og optræder i en kontekst, der er nærmere tilpasset menneskets almindelige virkelighed, så de svarer til Børresens karakter af lavmimetisk helt. Derfor kan der gives almindelige jordiske og psykologiske begrundelser for dem, og de antager form af drømme, men deres karakter og form er tydelig nok. ²³ Et eksempel er følgende passage fra tidligt i romanen, hvor Børresen kommer i anfægtelse efter at have været konfronteret med den erotisk stærkt aggressive Salmona:

Ak, Jonas! den nat lå jeg vågen i time efter time, naget af uro og anfægtelser, og den sparsomme blund, jeg fik henad morgen, var fuld af kval og af onde drømmes forfølgelse, thi jeg drømte at jeg vandrede i underlige bjergegne, hvor jorden åbnede sig og udspyede flammer, der fængede slugvornt i mine klæder, og jeg hørte dæmoniske stemmer, der råbte med den besatte piges røst: »Nu har vi dig, du Peder Børresen!, du løgner og horkarl, du falske prophet, du kalkede grav!« Og jeg drømte videre, at disse flammer antog skikkelse af nøgne og uhøviske kvindelige væsener og

gorgoner, der flokkedes om mig og slyngede ryggede huder efter mig for at fange mig, men disse huder var fulde af djævelsk vellyst, og da jeg vågnede, sad denne vellystige ustyrlighed endnu i min krop. (35)

En luthersk helgen i et kosmisk rum

Et af de punkter, hvor romanen måske mest påfaldende markerer sin placering i forfatterskabet i forhold til de øvrige romaner, er dens forhold til kristendommen. W. Glyn Jones har beskrevet udviklingen i Heinesens forfatterskab som en bevægelse fra realisme (*Blæsende Gry* og *Noatun*) over magisk realisme (*Den sorte gryde* og *De fortabte spillemænd*) frem til det mytiske eller mytisk-realistiske (*Tårnet ved verdens ende* og til dels *Moder Syvstjerne*),²⁴ og selvom denne bevægelses specifikke karakter kan diskuteres,²⁵ synes der ikke at være tvivl om, at udviklingen overordnet går fra det realistiske til det mytiske. For så vidt passer *Det gode håb* godt ind i mønsteret: Den befinder sig i det sene forfatterskab og den har en række mytiske, magiske eller fantastiske træk. Men derfra begynder forskellene at vise sig. Det er ikke muligt her at sammenligne *Det gode håb* med hele Heinesens produktion, så her skal kun inddrages romanforfatterskabet. En af de tydeligste linjer igennem forfatterskabet er forholdet til forskellige missionske strømninger af pietistisk karakter. Intet forestillingskompleks er så fuldstændig sønderkritiseret som missionsfolkene. Allerede *Blæsende Gry* (København (1934)) har skildringen af vækkelsesprædikanten Reinhold Vaags virksomhed som et af sine mest markante elementer, og allerede her er Heinesens blik på missionsfolkene bistert. De fremstår som selvretfærdige, grebet af dømmesyge, hykleriske og bedrageriske. Men samtidig rummer romanen også et anderledes billede af kristendommen, der tydeligt får missionsfolkene virksomhed til at fremstå som en forvrængning. Det sker dels i skildringen af vagabonden Vitus, som inkarnerer en række kristne dyder, dels i beskrivelsen af konfrontationen mellem missionsfolkene og den almindelige kirke under vækkelsesmødet på Trymø, hvor i særdeleshed degnen Gotfred optræder med stor myndighed, og endelig derved, at romanen og dens figurer betjener sig af en lang række bibelske og kristelige billeder med tydelig tilslutning.

Mere afdæmpet er skildringen i *Noatun* (København (1938)), hvor beskrivelsen af det lille nybyggerkollektivs overlevelseskamp i det hele ta-

get dominerer romanen. Missionen kommer kun til Noatun en gang, og der forløber det uden konfrontationer, men den stikker her og der sit hoved frem også i denne roman, blandt andet i skikkelse af sagfører Dideriksens fuldmægtig Hansen, der heller ikke er en mand, romanen har sympati for.

Tydeligere bliver det i de følgende tre romaner, *Den sorte gryde* (København (1949)), *De fortabte spillemænd* (København (1950)) og *Moder Syvstjerne* (København (1952)). I *Den sorte gryde* er de missioniske især repræsenteret af den såkaldte »kringlemenighed« omkring Simon bager. Menigheden er karakteriseret ved sin maniske selvretfærdighed og dømmesygge. Det svarer godt til romanens placering under anden verdenskrig, at sekten er domineret af en dommedagsforventning, samlet omkring lignelsen om brudejomfruerne. Det fører til et apokalyptisk hysteri, der kulminerer i først bagerens ord til Liva om, at de troende må sove det, de vantro forbryder, hvorved han nærmer sig at overtage Kristi rolle, dernæst, og i direkte forlængelse af dette, sektens groteske forsøg på at korsfæste bageren. Dette sidste vanvidsudslag er formentlig også et resultat af, at bageren i sin religiøse fanatisme ikke vil hengive sig til Liva, hvorved han driver hende ud i sindssygen, skønt han har forstået (eller rettere: Netop *fordi* han har forstået), at den kærlighed, som er mellem dem, ikke er en kristen søskendekærlighed, men derimod en forelskelse. Den ikke-sekteriske kristendom har ikke nogen videre rolle at spille i romanen. Bortset fra den heftige diskussion om Ivars frelse imellem Frederik og sekterikeren Benedikt er kristendommen uden for sekten stort set kun repræsenteret igennem den selvglade, handlingslammede og smålumre pastor Kiødt (kødet?). Dog skal det bemærkes, at der formentlig er en pointe og en positiv brug af kristendommen i, at romanen navngiver Livas søster Magdalene, fordi hun netop er den faldne kvinde, der genrejses.

Det er næsten det samme forhold, man genfinder i Heinesens næste roman, *De fortabte spillemænd*, om end det her synes yderligere tilspidset. Missionen med sparekassebestyrer Ankersen i spidsen optræder som den livsfjendske modstander af alt, hvad romanen holder af. Og det viser sig videre, at den er uden egentligt menneskekendskab. Den er kun i stand til at genkende Matte-Goks hykleriske maske og ikke hans forbryderiske indre. Samtidig er romanen som den første i Heinesens forfatterskab komisk, og en god del af komikken er samlet omkring netop skildringen af sektens fanatiske og hel- og halvtossede medlemmer. Heller ikke i *De fortabte spillemænd* er der meget, som ligner positive repræsentanter for kristendommen. Kirken repræsenteres i denne roman mest af pastor

Fruelund, der rigtignok hverken er en amokløber som Ankersen eller en smålummer og selvglad person som pastor Kiødt,²⁶ men som kun optræder ganske sporadisk i romanen og slet ikke står tydeligt nok i den til at kunne opfattes som et dueligt modbillede til sekterikerne. Det betyder stadig ikke nogen direkte antagonisme over for kristendommen, der er stadig elementer af den bevaret, således i Sirius' fortolkning af vindharpens spil som, at »Keruber drog forbi«²⁷ og læsningen af juleevangeliet på Bastillien, men romanens engagement ligger i en anden retning.

Yderligere forstærket er polemikken i *Moder Syvstjerne*. Romanen har ikke den samme rablende komik omkring de frelste, som *De fortabte spillemænd*. Til gengæld har den på flere punkter forstærket polemikken i forhold til de to foregående romaner. Også her optræder de vakte, nu især i skikkelse af Trine med Øjnene, som livsfjendske kræfter, der på baggrund af en indsnævret forståelse af verden, som kun har plads til to slags mennesker, vakte og fortabte, helt mangler sans for – og faktisk føler glæde ved at ødelægge – livets skønhed. Men derudover gør romanen også meget ud af at beskrive netop det skismatiske i sektvæsnet. De frelste vender sig ikke bare med afsky og fordømmelse fra »verden«, de vender sig også med afsky og fordømmelse fra hinanden. Hvor det i de tidligere romaner tydeligt var én bestemt sekt, der optrådte i rollen som »de vakte«,²⁸ spiller *Moder Syvstjerne* tydeligt på splittelsen imellem dem. Således i følgende passage, hvor Antonia forsøger at behage Trine med Øjnene:

Hun gik så langt i sin listige eftergivenhed, at hun et par gange fulgte med Trine hen i menighedshuset for at høre den indremissionske pastor Ryvingsen fnyse og svovle mod baptisters og adventisters dømmesyge sekteri.²⁹

Hvorved Heinesen lader Ryvingsen vise sig som præcis det, han anklager de andre for at være.

På endnu et punkt går *Moder Syvstjerne* et afgørende skridt videre. Som den første roman i forfatterskabet arbejder den konsekvent med en rekontekstualisering, eller med Bergur Hansens ord en »ommytologisering«,³⁰ af en række centrale bibelske passager, der river dem ud af deres oprindelige sammenhæng og lader dem indgå i en ny, hvor de kommer til enten at modsige den bibelske betydning eller i hvert fald at indgå i dannelsen af en på afgørende punkter anderledes kosmologi. Det kan man sådan set se allerede i bogens åbningsord, som har »lånt« en del af sine formuleringer fra skabelsesberetningen i *Genesis*:

I BEGYNDELSEN var hverken himmel eller jord eller ting, men kun en umådelig higen efter varme, mættelse og søvn. I vældige byger kom livet over dig, storme af ømhed, fyldte dit urtidsmørke, vilde floder af mælk og rensende vand, uophørlige kildevæld af gode og mindelige lyde, der endnu ikke var blevet ord. Og omsider fik dine øjne deres første sjæl og du så de dunkle omrids af den store livgiverske, alle tings ophav, den der skaber og vedligeholder, den Evige.³¹

Her indtræder moderen Antonia i rollen som Gud, og det er sådan set den rolle, hun beholder igennem hele *Moder Syvstjerne*, skønt hun jo samtidig blot er et lille skrøbeligt væsen, der dør af sygdom godt halvvejs inde i bogen. Men stadig efter sin død forbliver moderen denne kosmiske kraft for barnet, der nu aftegner sig som et stjernebillede på himlen og derudover viser sig i form af ÆEa, den venligtsindede skikkelse, der sidder på lampen i drengens værelse og synes at våge over ham. Denne forståelse sættes igennem bogen konstant op som modstykket til Trine med Øjnenes fanatiske og pinefulde kristentro. Måske mest slående i følgende beskrivelse, som romanen sætter ind med, da Trines lig, efter at hun er død en smertefuld død af sygdom, sejles bort fra Tórshavn mod hendes hjembygd (den »Tuja«, som omtales, er romanens mytiske navn for Trine):

Og langt ude på det vildene hav sejler nu Tuja i sin kiste. Hendes ansigt er hvidt som stearin, hun er helt hvid og klædt i hvidt, kun hendes hår er sort, mindeligt sort som den salmebog, hun har under hagen, sort, sort som Jorderiges ustillelige sorg. Og gravsolen skinner mørkt, og keruber støder i deres basuner, og det hører Tuja, som åbner øjnene lyttende, hun vågner og står op af døde, og nu ser hun, at hun er i skyerne, og dybt under hende er kun de frådende vande. Hun svæver i skyerne over den store oprindelses afgrund og ser fuld af forundring og forfærdelse Gud skabe himlen og jorden.

Ja, nu gør du store øjne, Tuja, for du troede jo, at denne skabelse forlængst var fuldbragt og alverden stivnet i en galskab og ondskab, som kun uskyldiges blod kunne sone. Du vidste ikke, at det stadig kun er tidernes morgen, og at det skabende lys, du skuer, er det lys, der udstråler af menneskesindets evigt nye undring og evigt uvisnelige håb.³²

Dermed er Heinesen dybt inde i at formulere en helt egen kosmologi og en dermed forbundet antropologi. Den første præsentation af dette forestillingskompleks findes i *Den sorte gryde*, og det bryder tydeligt frem og gennearbejdes med stor og stigende energi i de næste romaner. Der er tale om en art kosmisk naturreligiøsitet. I forbindelse med en analyse af *Moder Syvstjerne* bemærker Nicolai Eriksen, at »Mennesket har sin oprindelse i en natur, der er meget ældre end det nuværende samfund med dets krav om rationalitet«. ³³ Det betyder, at mennesket i disse romaner har sin egentlig og dybeste lykke i at være forenet med denne højere eller dybere natur:

Det sande menneske forener gennem sin naturlighed det almindelige og det transcendent. Derved står det som en art bindeled mellem nuet og evigheden og afspejler gennem sin blotte eksistens verdensaltet og livet i dets oprindelige, mytiske skikkelse. Helt centralt er det imidlertid, at mennesket kun kan afspejle evigheden ved at hengive sig til nuet: kun i livet kan evigheden komme til udfoldelse. ³⁴

Dermed bliver grundkonflikten i *Moder Syvstjerne* modsætningen mellem på den ene side kristendommens livs- og naturfjendske tvangssystem med den dømmende fadergud i det hinsidige og de fordømmende missionsfolk i det dennesidige og på den anden side den langt ældre og mere grundlæggende natur- og livskraft, der altid manifesterer sig i menneskets lykke og i de ægte forbindelser mellem menneskene. Igennem denne konflikt formulerer Heinesen en naturfromhed, hvor mennesket naturligt er i samhørighed med en langt ældre natur og har sin bestemmelse eller skæbne i at være i overensstemmelse med og hengive sig til denne natur, og hvor kristendommen kommer til at stå som et historisk set ungt tvangssystem, der river forbindelsen mellem menneske og natur over, idet den fortolker naturen som syndig. Fromheden retter sig selvfølgelig især mod den færøske natur, der både manifesterer sig i og uden for personernes eget væsen.

Samtidig kan der imidlertid registreres en ambivalens i *Moder Syvstjerne*, fordi Heinesen ikke gør sig fri af kristendommen. Eriksen bemærker, at romanens »bibelske udtryk og billeder understreger den menneskelige dybde i romanens positive figurer – tydeligst i sammentænkningen af Antonia og Jomfru Maria. Heinesen lader altså sin fortæller tænke *med* kristendommen i sit angreb *mod* kristendommen«. ³⁵

I lyset af dette kommer *Det gode håb* og i særdeleshed Peder Børresen til at stå som på en gang en forlængelse af og et nybrud i forhold til disse træk i det tidligere forfatterskab. I kritikken af de frelstelige romaner i direkte forlængelse af de tidligere romaner. Her er det den vækkelse, som springer af Giowerdrengens forkyndelse og piskes frem af mester Olaus og Salmona, og ligesom i de foregående romaner placerer de vakte sig i en direkte modsætning til den etablerede kirke. Også her omtales de almindelige kirkegængere, som trodsede de Guds vilje, og også her fremstiller de vakte sig, som var de i besiddelse af en bestemt forståelse af Guds vilje, som andre må bøje sig under eller møde Guds dom. Igen er det apokalyptiske fremtrædende, om end det her er slået næsten fuldstændig over i parodien. Dette er tydeligt bl.a. i den drøm, en af sektmedlemmerne, Ekka, der påstås at være »sanddrømmerske« (285), har efter Rachels fortvivlede og halvt sindssyge mord på den vanskabning, der blev frugten af hendes forbindelse med Cattorp. Drømmen hævder, at

en stor ugering var begået på Reinegården, og såfremt den skyldige ikke gik til bekendelse og tog sin dom og straf, vilde syv års ulykke hæрге ikke blot Reinegården, men den hele stad, thi der vilde udbryde en fordævelig pestilens, som vilde bortrive alle på nær syvoghalvfjerdsindstve mennesker, som dog alle, undtagen syv, senere vilde gå til grunde under en stor ildsvåde; men disse sidste syv vilde blive frygtelig plagede og tilsidst udslettede af onde Belsebubs mænd, men siden optagne i Himmerige blandt de sande troende og martyrerne, der hvor også Salmona nu var. (284f.)

Drømmen er et forvirret rodsammen af apokalyptiske stykker med genklang af *Johannes' Åbenbaring* i særdeleshed omkring den gentagne brug af syvtallet, der dog her i komiske gentagelser bringes helt ud i parodien, og den kerne af sandhed, der er i drømmen, er en bysladder, som ved et tilfælde for en gangs skyld er sand. Meget sanddrømmerske er der ikke over den lille forvirrede og passionerede Ekka, og apokalypsen indfinder sig selvfølgelig aldrig.

Men disse vakte er i *Det gode håb* netop ikke repræsentanter for kristendommen, men derimod kættere i forhold til den; de omtales gentagne gange som »dissentiere« (335), og kristendommen har i stedet fået en helt anden og meget mere betydningsfuld repræsentant i Peder Børresen. Det er et afgørende omslag, for ikke bare er Peder Børresen en kirkes mand, men han vurderer og handler også uophørligt efter en fore-

stilling om en kristen etik og en guddommelig verdensorden, hvad der giver ham en moralsk og intellektuel sikkerhed i sin vurdering af romanens personer og situationer. Når hans tro fører ham igennem lidelser og afsavn, opfatter romanen det *ikke* som hverken livsfjendsk eller undertrykkende. Hvor alle de vakte figurers forskellige taler på kristendommens vegne fremstår farlige og livsfjendtlige og sine steder også flokskuløse og latterlige, der er Peder Børresens fulde af styrke og visdom. Det kan fx ses i den samtale, der udspiller sig imellem landprovsten og Børresen efter Børresens anden »djævleuddrivelse«. Landprovsten har fået nys om Børresens drikkeri på sejlturen til Færøerne, han bebrejder ham det, og spørger ham derudover, hvad han mener om de rygter om hans hellighed, »djævleuddrivelsen« har udløst:

Jeg svarede: »Jeg er meget bekymret derover. Men samtidig må jeg af hjerte ønske, at det var så vel, at Gud i sin nåde tildelte sine uværdige tjenere og gebrækkelige redskaber en sådan velsignelsesfuld magt og gave, alle arme og fortrykte til hjælp, og dermed styrkede os i tilliden til trods al vor skrøbelighed at være hans sande disciple.«

Da slog provsten incommoderet til bordet med sin kno og sagde indprentende: »Vi vil først af alt bede om kraft til at sætte skik på os selv, så vi ikke tumler om i drukkenskab og skørlevned, og dernæst vil vi bede om styrke til at vejlede og formilde folket, så det ikke rokkes i sin tillid til øvrigheden, thi som Sct. Paul siger i sit brev til de Romere: Hvert menneske være sig de foresatte øvrigheder underdanig, thi dem haver Gud beskikket.«

Jeg kunde hertil have svaret og til min foresattes forlegenhed anført andre af denne apostels ord i samme brev, der går i stik modsat retning; men jeg holdt det imidlertid for bedst at tie. (49)

Her bevæger Heinesen sig direkte ind i diskussionen af et af de mest omdiskuterede og også et af de kirkehistorisk set mest konsekvensrige skriftsteder overhovedet og gør to karakteristiske ting ved det. For det første fører han med omhu Paulus over i sin egen lejr, idet den fortolkning af *Romerbrevet*, som bliver tilbage, netop er Børresens, der ikke accepterer, at den fuldstændige lydighed under enhver myndighed, inklusive Hindschous tyranniske regime, er den rette fortolkning af Paulus. For det andet og dermed forbundet viser citatet og de to figurers roller i bogen netop forbindelsen imellem den rigtige forståelse af kristendommen

og så de to personers menneskelige integritet. For hr. Christen er den en undskyldning og begrundelse for hans griske følgagtighed, for Børresen et konstant krav og en konstant kilde til opmuntring og håb.

Alt dette betyder mildt sagt ikke, at Heinesen ikke dermed stadig har øje for forskellige former for religiøst hysteri, selvretfærdighed og hykleri. Hysteriet finder vi i forbindelse med mester Olaus' sekt, selvretfærdigheden hos adskillige af præsteskrabet inklusive landprovsten og hykleriet hos både Rasmus Guttormsen og landprovstens kapellan Ambrosius Biber, der deler en række træk med Matte-Gok fra *De fortabte spillere-mænd*. Karakteristisk for alle disse er imidlertid, at ikke bare lægger fortælleren afstand til deres fejl, han gør det med udgangspunkt i sin kristendom.

Men det betyder ikke, at den kosmiske naturreligiøsitet fra de tidligere romaner er forsvundet, snarere tværtimod. Peder Børresen oplever gentagne gange den samme samhørighed med naturen, som Heinesen har beskrevet i de foregående romaner. Således i følgende passage fra bogens begyndelse, hvor det første møde med Salmona har givet ham en nat fuld af fristelser i form af urolige, halvt lystne mareridt:

Jeg stod da op og svaledede mig ved vinduet, og da jeg var kølnet, knælede jeg ved min seng og gav mig hen i en inderlig anråbelse, hvorunder jeg bad den Almægtige befri mig fra det onde og rense og klare mit sind og gøre mig til et redskab for sin retfærdighed, om også det mindste og usleste. Og mens jeg bad blev jeg vår en rolig brusen, der kom som allevegne fra og fyldte luften, og som var havets umådelige lyd mod strandens klipper. (35)

Børresen er fuldt så samhörig med den færøske natur som nogen anden figur i Heinesens forfatterskab. Flere gange i Børresens beskrivelse af sit venskab med Jonas fremhæves det vandfald, Rauma, man kan høre fra vennens hus, som en vigtig del af Børresens samhørighed med vennen og hans familie, og talrige gange gennem romanens nutidshandling beskriver han sine oplevelser med naturen: De er både de højeste lykkeoplevelser i hans liv, og de er vigtige i forløbet, fordi de giver ham kræfter til at kæmpe videre og opliver ham, når han er nedslået. Imidlertid er splittelsen mellem kristendommen og den religiøse indlevelse i naturen ikke-eksisterende for Børresen. Oplevelsen af naturen og oplevelsen af kristendommen sker i glidende overgange, ja, Heinesen fører endog sin historie således, at Børresen mindst en gang kommer til at afholde sin

gudstjeneste udendørs. Kristendommen opfattes dermed ikke længere som et sent kulturprodukt, der spærrer for menneskets oprindelige forhold til naturen og sit eget naturlige væsen. I *Det gode håb* forstås den kristne Gud parallelt med de tidligere romaners beskrivelse af naturen. Han er langt større og langt ældre end noget kulturprodukt, og over for ham må ethvert menneske føle sig meget lille, ikke i underkuelse, men i ydmyghed. En af de centrale naturoplevelser i bogen finder sted efter Børresens ulyksalige druktur og Rachels beretning om Cattorps voldtægt mod hende samme nat. Børresen føler sin sjæl fuld af »afmægtighedens mørke« (115) og har mistet enhver tiltro til, at han kan udfylde rollen som »en retfærdig styrelses ufortrødne og sande redskab« (ibid.). Han føler sig hermed trukket tilbage til sin mørke fortid og må »sande, at sådan havde det altid haft sig med mig, thi altid var min hoffærdige vandring mod de store beslutningers og forventningers tinde endt med et styrt ned i selvopgivelsens bedrøvelige afgrunde« (ibid.). Men denne gang får Børresen ikke lov til at blive i sin formørkelse. Jeg citerer en længere passage:

Men min stundesløse vandring havde nu ført mig op i de øde højdedrag nordenfor staden, hvor så langt øjet rækker intet er at se uden fjeld og hav og mosgroede klippers mylre, der er som vældige herskare på vandring, men stivnede som under en gudsdøm, lig Loths hustru på sin flugt fra Sodom; og dybt nede, næsten uskelnelig fra de stenede omgivelser, lå på sit næs den lille stad, jeg kom fra, som en tue blandt andre tuer. Da ramtes jeg, som jeg der stod, af en stor, undrende forfærdelse, som var jeg på engang udrykket af tiden og al sammenhæng, og måtte da ihukomme psalmistens ord når han siger: »Thi tusinde år er for dine øjne som den dag igår, når den er forbigangen, og som en nattevagt.« Jeg følte mig herved først meget overvældet og sønderknust; men derefter fornåm jeg som en tilskyndelse og spore i mit sind og kastede mig på knæ og anråbte Almagten om dog ikke at forkaste og vrage mig, men endnu prøve mig og give mig kraft og tålmod til at opgrave mit sjunkne pund af jorden, så jeg før jeg gik i graven dog kunde fornemme at mit liv ikke havde været levet ganske omsonst. Og da, som et mindeligt svar, randt mig det ord ihu som siger: »Tålmodighed virker et prøvet sind, men et prøvet sind håb.«

Men som jeg nu steg ned af fjeldet igen, kom jeg til en kløft, hvorigennem en fossende elv havde sit løb, og her kastede jeg mi-

ne klæder og tog under fossen et hastigt bad, hvorunder jeg mellem de ældgamle, renskurede klippeblokke midt i det nedstyrtende vand påny med skælvende tunge råbte til min Gud og Herre om nådig at tilgive mig min syndige veghed og grådighed og om at give mig styrke til at lyde Hans bud og gå hver en vej, han måtte anvise mig, så trang og tornefuld den end monne være. Derefter sang jeg, mens jeg skudrende klædte mig på, den gamle Pauli Speratii psalme »Guds søn kom ned fra Himmerig.« (115f.)

Skulle man, som Henrik Neiiendam, tale om anakronismer i *Det gode håb*, kunne dette være et oplagt eksempel. Som åndelig bjergbestiger er Børresen omkring et århundrede forud for sin tid. Endnu Holberg opfatter blot bjergene som nogle ubehagelige stendynger, der spærrer vejen mellem det egentligt interessante: byerne. I den danske litteratur er det først Baggesen og Staffeldt, der for alvor klatrer op på høje steder og får oplevelser af det sublime.³⁶ Men det centrale i denne sammenhæng er den blanding af naturfølelse og kristendom, der kendetegner hele citatet, Børresens naturoplevelse er en »suveræn blanding af stærkt sanset virkelighed og fornemmelse for en transcendent virkelighed«. ³⁷ Om Børresen fortolker naturen i billeder hentet fra Bibelen eller føres via oplevelsen af naturen til de bibelske billeder og udtryk, er ikke til at afgøre, så tæt samhörige er de. Der er imidlertid ikke tale om en ommytologisering af bibelcitatene. De rekontekstualiseres nok, men ikke på en måde der fremmedgør eller dementerer dem i forhold til deres oprindelige bibelske kontekst.³⁸

De kristelige motiver og naturoplevelsen følges ad hele vejen gennem passagen. De mørke stenstøtter fortolkes som Loths hustru, og dette forenede motiv står formentlig som billede på Børresens forpinte sindstilstand, bundet som han på det tidspunkt er til at flygte fra en synd, han alligevel ikke kan komme fri af, og som derfor lammer ham. Da forandres synsvinklen med et af den sublime oplevelse af den overmægtige natur, imod hvilket mennesket næsten intet er, og den fremkalder øjeblikkeligt associationen til det berømte udbrud fra salme 90 vers 4 om Guds evighed, således at den sublime oplevelse øjeblikkeligt bliver opfattet teologisk. Denne oplevelse får så nådens virkning i Børresens forpinte sind. Han »omvender« sig fra sin synd og fra sin indkrogede tilstand og ser nu sig selv i billedet af den tjener, der havde gravet sin talent ned, fra lignelsen om de betroede talenter (*Matthæusevangeliet* 25), hvad der straks ansporer ham til at bede om nåde til at rive sig fri af synden og indkroget-

heden og gøre Herrens vilje. Dette udløser så, fortolket som et svar, endnu et bibelcitat, *Romerbrevet* 5, 3-4, der bliver en opmuntring, fordi det tilsiger, at de trængsler, han nu går igennem, netop vil gøre ham i stand til at håbe. Således fører oplevelsen af det sublime fra fortvivlelsen, gennem mødet med det overmægtige og ønsket om at gøre bod frem til håbet, bogens centrale billede. I det efterfølgende afsnit slår Børresen så over i bøn og lovsang i et landskab, der i ælde bærer mindelser om den evige Gud fra afsnittet før.³⁹

Derfra sænkes Børresen igen ned i den almindelige verdens forvildelser og fortrædeligheder, men han er ude over den sønderknuselse, der havde grebet ham, og i modsætning til den himmelfart, man finder hos Baggesen og hos Staffeldt, er der her ikke tale om, at Børresen oplever denne nedstigning som et fald eller en tilbagevenden til en alt for profan og dybest set uvirkelig hverdag.

Børresen repræsenterer dermed en luthersk naturfromhed, hvor ydmygheden over for Gud smelter sammen med en glæde ved oplevelsen af naturens storhed. Når Børresen fortolker naturen teologisk, bevirker den en befrielse af mennesket, den er ikke en syndig kraft, som må bekæmpes uanset de menneskelige omkostninger.

Men er Børresen altså i lige så fuldstændig kontakt med en dybere natur som spillemændene og som Antonia, så har han et træk frem for dem: refleksionen. Hans hengivelse til sin samhørighed med den guddommelige natur er nok lige så fuldstændig som deres, men hans klare bevidsthed følger med hele vejen og rapporterer til Jonas om, hvad han har oplevet. Dermed bliver han et brugbart talerør for romanens implicite forfatter, og en række af de beskrivelser, som i de tidligere romaner lå uden for de medvirkende personers aktive bevidsthed, er her lagt i munden på Børresen. Han bliver derigennem et mere levedygtigt væsen end de tidligere skikkelser, han er mindre et offer og er i modsætning til dem sværere at undertrykke og bedrage. Dermed sker der også en forandring i forståelsen af forholdet mellem kosmologi og antropologi i forhold til de tidligere romaner. Menneskets hengivelse til det dybe historiske naturrum er ikke kun for fantasidyrkere og naturmennesker, men tillader her, at mennesket står bevidst som menneske i en menneskelig verden og netop kan bevidstgøres og befries af sin samhørighed med det kosmologiske naturrum.

Dette er igen en afgørende konsekvens af Heinesens brug af sin fortæller. Fordi *Det gode håb* fortælles gennem en dramatiseret fortæller, der er handlingens hovedperson, må også Heinesens egne refleksioner gå

gennem denne fortællers bevidsthed. Derfor nytter det ikke, hvis fortælleren er så upålidelig eller usympatisk, at man ikke fæster lid til hans beskrivelser, og det nytter heller ikke, hvis fornemmelsen for naturens dybde kun forbliver en *fornemmelse* hos figuren. Den må kunne sprogliggøres også i Børresens bevidsthed og ikke kun ved siden af den. På tilsvarende måde forholder det sig med den nye figuration i forholdet mellem kristendommen og Heinesens etablerede kosmologi. Den er nødt til at passere gennem bevidstheden hos en fortæller, der er en ganske rettroende lutheraner. Dermed er den nødt til at formulere sig i overensstemmelse med dette, og derigennem bliver det tydeligt, at den modsætning mellem livskræfterne knyttet til naturkosmologien og dødskræfterne knyttet til kristendommen og dens repræsentanter, der tegnede sig i *Moder Syvstjerne*, ikke er slet så nødvendig, som det fremtræder i denne roman, og dermed forbundet, at kristendommen ikke behøver at opfattes som den livsforsagende, patriarkalske offerreligion, man møder i den foregående roman. Det betyder ikke, at *Det gode håb* dermed markerer en omvendelse for Heinesen, eller at den skal læses som en apologi for kristendommen, men den rummer en fornyet eller ny venlighed i opfattelsen af religionen – såvel af dens betydning for menneskelivet som af dens samhørighed med tilværelsens dybeste forklaring.

Denne nye forbindelse kommer til udtryk i romanens brug af det begreb, den selv i titlen har markeret som centralt: »håb«. Det optræder en række gange gennem romanen i centrale formuleringer og fremtræder i øvrigt helt konkret i skikkelse af det fartøj, Strenge Eskildsens »Håbet«, der bringer Børresens klageskrivelse fra Færøerne. Håbet, som romanen forstår det, har netop en dobbelt karakter som både verdsligt og sakralt, det forstås både antropologisk og teologisk. Det er det helt konkrete håb til, at forholdene på øerne engang vil bedre sig – og også i flere omgange Børresens håb om at bedre sig menneskeligt. Allerede tidligt i romanen identificeres håbet som selve sjælens rod (31). Det sker i en for romanen karakteristisk formulering, hvor håbet i en påkaldelse fra Børresen til Gud forbindes med det nødlidende menneskes helt konkrete fysiske nød. Dermed er dobbeltheden eller tosidigheden i romanens håbsbegreb tegnet præcist. Håbet hentes ikke kun fra de konkrete udsigter til bedre tider, men nok så meget fra menneskets forbindelse til den større sammenhæng, der for romanen manifesterer sig i det kosmiske naturrum og i kristendommen, og derfor forbindes håbet da også flere gange gennem romanen netop med Børresens oplevelse af og indlevelse i dem.

Noter

1. Da den foreliggende undersøgelse koncentrerer sig om forholdet mellem fortælleren og fortællingen i romanen, vil *Det gode håbs* historiske karakter kun blive inddraget, for så vidt den berører dette forhold. Dens genretilhørsforhold til den historiske roman kunne med lethed gøres til genstand for en analyse af samme omfang, som det her fremlagte, men alene omfanget af den tilgængelige og relevante sekundærlitteratur på området (Herunder Georg Lukács' *Der historische Roman*, Berlin (1955), Lion Feuchtwangers *Das Haus der Desdemona oder Größe und Grenzen der historischen Dichtung* (posth. 1961), Frankfurt (1986), Northrop Fryes *The Secular Scripture*, Harvard (1976) og på dansk for nylig Ole Birklund Andersens *Den faktiske sandheds poesi*, Århus (1996) og – mere populært – Mette Wings *Fortiden som spejl*, København (1997)) samt litteraturen om internationale historiske romanforfattere som Walter Scott, Victor Hugo og Thomas Mann ville forandre undersøgelsens karakter så grundlæggende, at skulle spørgsmålet tematiseres direkte, ville der blive tale om en helt anden fremstilling.
2. En rentemester er statens øverste regnskabsfører, den mand, der reviderer statens regnskaber. Posten blev indført i Danmark i 1559 og afskaffet igen i 1691. Christoffer Gabel (1617-1673) var igennem mange år en af Frederik III's betroede mænd. Han blev fældet i april 1670 kort efter Christian V's tronbestigelse.
3. Sidehenvvisninger til *Det gode håb* angives, som vist, i parentes efter citatet. Alle andre henvisninger placeres i fodnoterne.
4. Men interessant nok er Hindschous rolle alligevel så underspillet, at en af de store omtaler af romanen (Rolv Thesen i det norske *Arbeiderbladet* (30/5-1965)) næsten synes at have overset Hindschous rolle og lader Cattorp være »Øverst blant« embedsmændene.
5. Man undrer sig måske over, at så stor en del af skurkene i *Det gode håb* har tyskklingende navne, Cattorp, Schwenning, Bub-Hans, Stolser og Herman Brok (der i øvrigt kun i begrænset omfang bliver mødt med bogens fordømmelse). Det er i første omgang et autentisk historisk træk ved bogen, da såvel militær som embedsstand i Danmark igennem det 17. århundrede blev mere og mere fortysket. Mange af anmelderne opfattede dette træk som en hentydning til den tyske besættelse, hvad der så kaster et grimt lys over såvel embedsmændene som muligvis det danske engagement på øerne (hvad flere af anmelderne også bemærker). Det er under alle omstændigheder påfaldende, at orlogsskibet Frederico Tertios ankomst til Færøerne og hele afsløringen finder sted i de tidlige majdage.
6. Det er nok i underkanten, når W. Glyn Jones i bogen *Færø og kosmos. En indføring i William Heinesens forfatterskab*, København (1974) omtaler Frederico Tertio som en »fregat« (204). Et rigt udstyret admiralskib med 64 kanoner, der beskrives som »et stort orlogsskib« (292), hører efter alt at dømme ikke til blandt flådens små, lette og hurtige fartøjer. Uden at det kan siges med sikkerhed, i hvilket omfang Heinesen var klar over disse forhold, så oplyser Museumsinspektør Jakob Seerup, orlogsmuseet, følgende: En fregat førte aldrig 50 kanoner, et linieskib eller orlogsskib førte oftest mere end 60

og altid mere end 50. Historisk set er Heinesen en smule tidligt ude med orlogsskibet. *FRIDERICUS TERTIUS*, et orlogsskib på 60 kanoner, der faktisk førtes af forskellige admiraler, løb af stabelen på Bremerholm i 1673. Symbolikken i, at skibet bærer den afdøde konges navn kunne behøve en nøjere oplysning. Jakob Seerup foreslår mig, at netop Frederico Tertio kommer til Færøerne, fordi Frederik III var den, der indførte enevælden af afskaffede adelsvældet – undtagen på Færøerne, hvor Gableerne i Heinesens tolkning fik lov at hærge. Det er denne situation, der rådes bod på, idet skibet, som bærer kongens navn, og dermed den nye retsorden, endelig kommer til Færøerne. Denne tolkning modsiges dog muligvis af, at Gabel var netop Frederik IIIs rentemester, og at kongens død i romanens optik er den nødvendige forudsætning for Gabels fald og dermed de nye tilstande.

7. En skitseret gennemgang af den historiske baggrund for romanen gav professor Kristof Glamann i dagbladet *Politikens* kronik 4/2-1965 under overskriften »Heinesen og historien«.
8. Således roses figuren Børresen til skyerne af Henning Ipsen i *Jyllands-Posten* (19/9-1964), der fremfører Jesus-paralleller hos skikkelsen, fremhæves af N.J. Rald i *Kristeligt Dagblad* (23/9-1964), af Werner Thierry i *SFJBladet* (5/11-1964), af signaturen JB i Osloavisen *Dagbladet* (22/9-1964), af Jacob Paludan i *Aarhus Stiftstidende* (6/10-1964), af Tore Borglund i Malmøavisen *Kvällsposten* (1/2-1965), af Marie-Louise Paludan i *Sjællands Tidende* (31/10-1964) og af en række andre anmeldere. Der er mere knubbede bemærkninger fra Henrik Neiiendam i *Berlingske Tidende Aften* (18/9-1964), fra Lone Klem i *Eva* (11/11-1964) og fra kollegerne Sven Holm i *Information* (18/9-1964) og Aksel Sandemose i den norske *Aftenpostens* morgenudgave (18/11-1964). Mest pudsig blandt anmeldelserne er en programmatisk nedsabling foretaget af en ung Svend Åge Madsen i *Vindrosen* 1 (1965), som i høj polemisk stil gør, hvad han kan for at besværges den vilje til historiefortælling, der siden skulle få magten i hans eget forfatterskab. Den ungdommelige Madsen får da også både læst og påskrevet af Rolv Thesen i *Arbejderbladet* (30/5-1965).
9. Den grundlæggende terminologi stammer selvsagt fra Wayne C. Booths berømte og stadig aktuelle hovedværk *The Rhetoric of Fiction* (1961), 2. udg., Chicago (1983). Jeg har selv redegjort kort for problemstillingen med den upålidelige fortællers nødvendige pålidelighed i artiklen »Den uudholdelige indsigt«, *NORDICA* 13 (1996).
10. Termen narratee skyldes Gerald Prince: »Introduction to the Study of the Narratee« in *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*, Baltimore (1984). Narrateen er modstykket til fortælleren, »the narrator«. Et eksempel på, hvor vidtrækkende konsekvenser eksistensen af en narratee kan have for en tekst, giver Svend Skriver i sin analyse af Göran Tunströms bog *Tjuven* i artiklen »En meget lidt upålidelig fortæller« *NORDICA* 17 (2000).
11. Henning, Ipsen: »Menneskets trodsige Haab« in *Jyllands-Posten* (19/9, 1964). I øvrigt har forlaget absurd nok overtaget Ipsens fejlagtige genrebestemmelse og sat den på bagsiden af tredje udgave af romanen. Måske skyldes det, at den står midt i en meget rosende beskrivelse af romanen, men det

- bliver den ikke rigtigere af. Helt galt gik det for *BT*s Henning O'Strit, der i sin anmeldelse »Mægtigt magisk værk af Heinesen« (*BT* 18/9-1964) bemærker om Børresen: »Hvad han oplever sine første halvandet år på de fjerne ejlande, betror han sin dagbog, som han kapitelvis sender sin gode ven og kaldsbroder Jonas i Romsdal«. Når både Glyn Jones (1974) og Ellen Olsen Madsen i artiklen »Sprog og Stil i William Heinesens: »Det gode håb«« in *Danske Studier* (1985) hævder en essentiel lighed mellem dagbogsromanen og den brevform, man møder i *Det gode håb*, overser de den centrale forskel mellem de to genrer, at der inden for fiktionen er en navngivet eller på anden måde defineret modtager i brevromanen, mens dagbogsromanen rummer private optegnelser.
12. Madsen (1985) nævner endnu et skrift, idet hun citerer Børresen for, at han skriver på en Færøesbeskrivelse (ligesom Lucas Debes gjorde) »og noterer, hvad han finder af vigtighed om »landets bebyggelse og indbyggernes bedrifter samt om spøgelse og Satans anfægtelser og deslige« (108) (Jf. Debes' kapiteloverskrifter: »Færøes Bebyggelse, oc Indbyggernis Bedriffter« samt dennes kapitel »Om Spøgelse oc Satans Anfectelser udi Færøe«)« (136). Men Børresens replik om sin Færøesbeskrivelse er sagt til Landfogeden i et forsøg på at dække over klageskrivelsen og er en til lejligheden opfundet fiktion, hvori Heinesen formentlig har haft sin fornøjelse af at optage Debes' kapiteloverskrifter.
  13. Dette er et arkaiserende træk i bogens sprogdragt og ikke bare for Heinesen et levn fra tiden før retskrivningsreformen. I *De fortabte spillemand* (1950) skriver Heinesen rigtigt nok disse datidsformer med »d«, men heri skriver han også »å« som »aa« (men substantiver med småt), og i *Moder Syvstjerne* (1952) skrives der både bolleå og datidsformer med dobbelt »n«, så det må være et bevidst stilvalg her hele 12 år senere.
  14. En nærmere undersøgelse af romanens sprogdragt er givet af Madsen (1985), hvorfra en del af de efterfølgende oplysninger er hentet. Til udarbejdelsen af denne løse skitse er endvidere hentet hjælp i Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie* II, København (1947) og Ulla Albeck *Dansk Stilistik*, 5. udg. København (1961). Der er ikke tale om egentlige kildeundersøgelser.
  15. Enkelte steder bygges billede på billede, så man fx kan få en beskrivelse som denne »og jeg forstod, at det var alt andet end just fordragelige forekomster, nemlig marer og succuber, små og store djævl, ja alt Helvedes kvæg og Belsebubs hornede husdyr og vingede kræ« (93).
  16. Her går den gode magister i øvrigt lidt galt i byen. Citatet stammer fra salme 139 vers 12, hvor der står »så er mørket ikke mørke for dig, natten er lys som dagen«, således at citatet altså er et menneskes henvendelse til Gud, og ikke, som det fremgår af *Det gode håb*, en henvendelse fra ham. Meningen er dog nogenlunde uforandret.
  17. Henrik Neiiendam: »I den gamle stil«, in *Berlingske Tidende Aften* (18/9-1964).
  18. Dette blev i øvrigt bemærket allerede i de samtidige omtaler, således skriver Ester Noach i artiklen »Lucas Debes fra Stubbekøbing« fra *Lolland-Falsters Folketidende* (24/6-1965), formentlig med adresse til Neiiendam om romanens sprogdragt, at »den behøver overhovedet ikke være historisk korrekt

(det ville være idiotisk pedanteri og ulæseligt i kunstnerisk henseende). Men sprogdragten passer figurerne, fuldstændiggør dem«.

19. Med rette bemærker Glyn Jones (1974): »Sproget i Det gode håb har aldrig eksisteret, hvad forfatteren er sig fuldkommen bevidst, men det er lykkedes ham at skabe et så tilstrækkeligt vellykket surrogat, at læseren tror på resultatets ægthed« (201).
20. Glyn Jones (1974), 211. I det hele taget har Glyn Jones sine vanskeligheder på dette punkt. På baggrund af *De fortabte spillemænd* og *Moder Syvstjerne* er romanens åbenlyst positive vurdering af kristendommen en overraskende vending, og derfor slår Glyn Jones da også nærmest knude på sig selv for at afkristne bogen. Han bemærker fx følgende om Børresen: »I betragtning af »den kæmpende humanisme« altoverskyggende betydning i denne bog er det et underfundigt påfund af Heinesen at lade sin hovedperson og vigtigste repræsentant for humanismen være en luthersk præst. Peder Børresen er i kirken, men næppe af kirken, han er den eneste præst, der har forfatterens udelte sympati i denne bog, og han er netop ikke typisk for præsteskabet, netop en mand, der bygger sit liv på Skt. Jacobs andet brev: »Men vil du vide, du tomme menneske! at troen uden gerninger er unyttig?«, snarere end den for mange så trøsterige tekst om, at man bliver frelst ved troen alene.« (Glyn Jones (1974), 210). Dette er åbenlyst forkert. For det første stammer citatet om den »kæmpende humanisme« ikke fra bogen, men derimod fra et interview, Heinesen gav om den, og man ville aldrig kunne komme frem til noget, der ligner det ved at læse bogen: Hvis »humanisme« handler om at bygge sit liv på mennesket i stedet for på Gud, er der ingen spor af den i romanen, og hvis den blot betyder, at man skal bekæmpe det umenneskelige, er der ikke nogen modstrid imellem den og så Børresens kirkelighed. For det andet er det et meget reduceret udvalg af Børresens udtalelser om sit forhold til kristendommen, Glyn Jones vælger ud, og havde han citeret lidt bredere, havde han umuligt kunnet sige, at der var noget »underfundigt« i at lade den lutherske præst Børresen repræsentere Heinesens humanisme, eller at Børresen var i, men ikke af kirken, for dels er Børresens og den kristendomsforståelse, romanen indlejrer ham i, luthersk, og dels er forholdet til kirken og til hans præstegering netop af den allerstørste vigtighed for ham. Børresen er både i kirken og af den.

Det er tilsvarende en forvrængning, når Glyn Jones siger, at af præsterne er det kun Børresen, der har forfatterens udelte sympati. Der optræder seks præster af betydning i romanen, og af disse er de tre (hr. Christen, hans viceprovst Rasmus Guttormsen og hans kapellan Ambrosius Biber) negativt vurderede, mens de to andre (Børresen, Nicodemus af Qvivig og Jonas) vurderes positivt. Nicodemus af Qvivig har rigtignok den fejl, at han ikke sympatiserer med folkene i Havnen, hvad der formentlig er baggrunden for Glyn Jones' negative udtalelse om ham, men denne fejl ændrer ikke ved, at han har romanens helt grundlæggende sympati.

21. Glyn Jones (1974), 212.
22. Glyn Jones (1974), 213.
23. Den bagvedliggende forestilling i denne bestemmelse er Northrop Fries myteteori, som jeg har redegjort for i artiken »Den magiske cirkel – Northrop Fries myteteori« in *Den blå Port* 33 (1995) med videre henvisninger.

24. W. Glyn Jones: »Kosmisk syn og skæbnetro i Heinesens forfatterskab« in *Tårnet midt i verden*, Tórshavn (1994).
25. Nicolai Eriksen bemærker med rette om inddelingen, at man kan: »diskutere rimeligheden af at sidestille Den sorte Gryde og De fortabte Spillemænd. Den sorte Gryde er ganske vist markant forskellig fra de foregående romaner: sideløbende med dens episke forløb udfoldes mere direkte end tidligere en kosmisk kamp mellem livs- og dødsmagter. De to planer forbliver imidlertid adskilt (..) hverken figurernes tanker eller den alvidende fortællers kommentarer kæder umiddelbart det mytiske og det realistiske sammen. I De fortabte Spillemænd gøres den mytiske fortolkning eksplicit, og den synes derfor nærmere beslægtet med Moder Syvstjerne og Tårnet ved verdens ende end Den sorte Gryde«. Nicolai Eriksen: *Myte og realisme i William Heinesens senere forfatterskab*, upubliceret specialeafhandling, Københavns Universitet (1999), 2.
26. Om end *De fortabte spillemænd* alligevel får afleveret et spark til ham i forbindelse med Kornelius' fængsling, hvor romanen bemærker følgende: »Menneskelig godgørelse og offervilje udfolder sig ofte smukke, naar det drejer sig om en sag, der har offentlighedens bevaagenhed. Der var næsten ingen ende paa den interesse, der blev vist Kornelia og hendes gamle plejemoder, nu da de under saa dramatiske omstændigheder havde mistet deres forsørger. Der gik næppe en dag, uden at de fik besøg, og det ikke blot af venner og bekendte, men af folk, de aldrig havde saa meget som vekslet et ord med, og der blev sendt dem æg og mælk, kager, brød og kaffe. Konsul Hansen sendte dem otte sække kul. Pastor Fruelund kom og sagde trøstens ord«. (William Heinesen: *De fortabte spillemænd*, København (1950), 229).
27. Heinesen (1950), 10.
28. Selvom der både i *Blæsende Gry* og *Den sorte gryde* sådan set er flere forskellige vækkelsessektorer repræsenteret.
29. William Heinesen: *Moder Syvstjerne*, København (1950), 39.
30. Bergur Hansen: »Fantasi og virkelighedstroskab hos William Heinesen« in *Danske Studier* (2000), 167f.. Processen er beskrevet omtrent samtidig i to artikler, ud over Hansen (2000) er det Nicolai Eriksen: »Moder Syvstjerne« in *Transfiguration 1/2* (2000).
31. Heinesen (1952), 7.
32. Heinesen (1952), 126.
33. Eriksen (2000), 95. Citatet er vredet en lille smule ud af kontekst.
34. Eriksen (2000), 107.
35. Eriksen (2000), 113.
36. Jf. Klaus P. Mortensen: *Himmelstormerne*, København (1993) og samme: »Det sublimes natur – et rids fra Mont Cenis til Manhattan« in *KREDSSEN 1* (1995).
37. Hansen (2000), 159. Citatet er på en vis måde fjernet fra sin oprindelige kontekst og betydning.
38. Det er således problematisk, når Hansen (2000) gør figurationen mellem kristendom og mytisk historie- og menneskeforståelse i *Moder Syvstjerne* paradigmatiske for hele den sene Heinesens værk. Den er netop det værk i forfat-

terskabet, hvor forholdet er mest antagonistisk opfattet og som sådan et interessant analyseobjekt og en vigtig position i forfatterskabet, men en dårlig paradigmatetekst.

39. Dette er ikke det eneste sted, Børresens oplevelser med denne sammensmeltning af natur og kristendom befrier ham fra hans sinds plager og giver ham håb igen. Således har han fx på et tidspunkt igen haft en urolig drøm, hvori han har kæmpet en art Jakobskamp med sig selv, og vågner fuld af tvivl om, hvorledes drømmen skal fortolkes: »Men da jeg vågnede, var det atter en af disse storladne solopgange, fuld af havets vældige sus, og det var igen som fornem jeg i dette sus den Højstes nærhed, og da tændtes atter et håb i mit hjerte; en liden lue kun, men dog en lue« (118). Her fortolkes oplevelsen af havets susen i forlængelse af en af de berømteste beskrivelser af Guds nærvær, *Første kongebog* 19, hvor profeten Elias først mødes af en række voldsomme naturfænomener, der løber forud for Gud, men som han ikke er i, og derefter hører en sagte susen, hvori Gud så er. Denne fortolkning føres her over i det færøske landskab, hvor det er i havets susen, Herren er. Denne oplevelse udløser så en befrielse af Børresens plagede sind og indgiver ham nyt håb.

Mindre bidrag

»Dend som mig føder« – en kommentar om kommentarer

Megen viden i forskellige hoveder hedder en bog der handler om den editionsfilologiske disciplin kommentering (Kroon og Kynde 2000). Titlen er valgt fordi kommentatorens kunst netop for en stor del består i at tage sig vej frem til viden som er spredt for alle vinde, og som kan ligge milevidt fra hans egen boldgade (jf. først og fremmest Nielsen 1994:128ff.).

Det følgende er blot et lille apropos i form af et eksempel fra kommenteringsværkstedet. Det skal dels vise hvilke krogede, vel at mærke unødigt krogede, veje en kommentator kan blive nødt til at følge for at finde ind til den rette viden (1). Dels skal det vise hvordan nyindvunden kommentarviden kan støde sammen med anden viden i ét og samme hoved og dermed bidrage til at gåder løses (2).

1. AM 76 8vo

I det indholdsrige gammeldanske blandingshåndskrift AM 76 8vo fra 15. århundredes anden halvdel (Kroon et al. 1993:IX) finder man kun ganske få eftermiddelalderlige indførsler, næppe mange flere end der kan tælles på én hånd, og alle blot som marginalier.

I hovedsagen er det spørgsmålet om håndskriftets tilblivelsessted og -miljø der har optaget den tværfaglige gruppe bag en ny udgave (Vol. 1: Transcription and Facsimile, ed. Sigurd Kroon et al. 1993, Vol. 2: Commentary and Essays, under arbejde); men gruppen vil naturligvis også gerne prøve at kortlægge håndskriftets vej fra udgangspunktet frem til Den Arnamagnæanske Samling, hvor det har befundet sig siden stifterens dage (1663-1730). Først og fremmest i dette perspektiv har de eftermiddelalderlige marginalier krav på interesse og derfor også kommentar.

Tre eftermiddelalderlige marginalier, som synes skrevet med samme hånd, er enslydende så langt de rækker. På hovedet i den nedre margen af fol. 18r står der *Dend som mig*, på hovedet i den nedre margen og delvis inde i skriftkolumnen fol. 62r *Dend som mig fl[øder]* og på en åben plads midt i skriftkolumnen fol. 109v *Dend som mig føder det*.

AM 76 8vo's første udgiver, Marius Kristensen, daterede marginaliehånden til det 18. århundrede, ganske vist med efterfølgende spørgsmålstegn; i øvrigt kommenterede han kun notitserne med hvad der efter citationstegnene at dømme må være en slags citat, uden at dets kilde dog angives: »'de ord man prøver penne med'« (jf. Kristensen 1933:250-251).

Da de mest relevante ordbøger ikke kan hjælpe til identifikation af ordene *Dend som mig føder* (Kalk. s.v. *Føde*, ODS s.v. *føde*), måtte de nye udgivere i første omgang lade dem ligge som usporede. Én af gruppens lærde teologer, Sigurd Kroon, gjorde dog opmærksom på at de kunne lyde som et ekko af salme 23 i Salmernes Bog i Det Gamle Testamente: »Herren er min hyrde, jeg lider ingen nød, han lader mig ligge i grønne enge« (1992-oversættelsen af Bibelen:491; jf. at verbet *føde* ifølge Kalk. s.v. bl.a. betyder 'lade gå på græs, græsse'). I ørene på en dansk-filolog signalerer rækkefølgen indholdsnominal – finit i ledsætningen *som mig føder* mulig metrisk form, og et eftersyn af Brandt og Helwegs tobindsudgave af den ældre danske salmedigtning, der stadig er den største antologi inden for genren, verificerer den hypotese som disse to iagttagelser lægger op til: at her foreligger et citat af en salme, nærmere betegnet en gendigtning af salme 23 (Brandt og Helweg 1846-1847 1:300).

Ordene udgør begyndelsen til salmen *Den som mig føder, det er Gud min Herre*, hvis historie er grundigt belyst af salmehistorikeren Anders Malling (1972:57-58, 21-23, 1978:86-87). Yderst ude går den tilbage til den franske calvinist Clément Marots gendigtning (trykt 1543) af bl.a. salme 23 (*Mon Dieu me paist soubz sa puissance haute*). Næste led i traderingen er den tyske lutheraner Ambrosius Lobwassers version (trykt 1573) af Marots gendigtning (*Mein hüter vnd mein hirt ist Gott der Herre*) og sidste led den anonyme danske bearbejdelse af Lobwassers version, eller måske rettere: af salme 23 efter den hos Lobwasser forefundne melodi (af Claude Goudimel). Den danske salme dukker tidligst op i 1620-trykket af samlingen (*Nogle Vdkaarne Psalmer (Nogle Vdkaarne Psalmer At siunge i den Christne Menigheds forsamling. Formeret oc forbedret. Prentet om Aar efter CHRISTI Fødsel, M.DC.XX)*) og er øjensynlig siden blevet populær, eftersom den vandrede videre til andre salmebøger, herunder store og alment udbredte som Kingos (*Dend Forordnede Ny Kirke-Psalme-Bog*, trykt i Odense 1699) og Erik Pontoppidans (*Den nye Psalme-Bog*, trykt i København 1740).

For optrevlingen af AM 76 8vo's historie er dette resultat nedslående: et citat fra begyndelsen af en salme der formentlig har været på alles læber i det 18. århundrede, giver ikke basis for et lokaliseringsforsøg.

Til skaden følger sig yderligere den spot at ordene *Den som mig føder* ikke alene stammer fra én af det 18. århundredes kendte salmer; de viser sig også at være de ord som enhver der overhovedet havde styr på pen og alfabet den gang, uvilkårligt ville nedfælde på papiret ved sin allerførste indskydelse. De viser sig vel at mærke kun at være dette, hvis man enten kan de danske klassikere udenad, eller, som det er sket her, ved et tilfælde støder på en oplysning der fører til opklaringen.

Oplysningen in casu (som Niels Stengaard takkes for) er at forfatteren Poul Martin Møller (1794-1838) citerer salmens første linje i formen *Den, som mig føder, det er Gud Fader* i sin parodi på det sene 18. og tidlige 19. århundredes minutiøst udpenslede sognebeskrivelser, *Statistisk topografisk Skildring af Lægds-gaarden i Ølseby-Magle, af en ung Geograf* (formentlig skrevet på forfatterens Kina-rejse 1819-1821, jf. Andersen 1930:400). I afsnittet om videnskabernes forfatning i lægdsgården rapporterer den sprænglærde yngling at linjen findes indskrevet på bindet af gårdens ABC, og han udlægger den som gårdsdrengen Rasmus' forsøg i den gnomiske genre (Andersen 1930:7). Hertil følger udgiveren

Vilh. Andersen den interessante kommentar (ibid.:403) at linjen »tidligere almindelig [brugtes] som Remse til Skriveøvelser (se »Uden Hoved og Hale« I,5)«.

Heldigvis behøver man ikke at kunne de danske klassikere udenad, højst deres titler, for straks at styre videre til Holbergs komedie *Uden Hoved og Hale* (trykt 1725). Dens 1. akts 5. scene viser sig vitterlig at bringe et sigende vidnesbyrd om at *Den som mig føder* etc. var penneprøven par excellence i det (17.-)18. århundrede; i tilgift løses her gåden bag Marius Kristensens ovennævnte note. Den latterliggjorte overtros fremmeste repræsentant i (begyndelsen af) komedien, Roland, fortæller hvordan en tjenestepige fra byen Thisted – der var ramt af en berøgtet heksebesættelsessag 1696-1698 – satte fanden midlertidigt ud af spillet ved at nedskrive første linje af *Den som mig føder* med dens nævnelse af Guds navn. Pigen er ifølge Rolands beretning redet til Bloksbjerg på et bryggerkar: »Der var en stor Forsamling af gamle Kierlinger, som havde Bass og Fiol for sig. Fanden selv, som de der kaldede gammel Erik, saa snart han havde uddantzet en Polsk Dantz, og betalt Spille mændene, kom til Pigen med en Bog, hvorudi hun skulde skrive sit Navn; Men hun i Steden for hendes Navn skrev de Ord først, som man forsøger Penne med: Den som mig føder, etc. hvorudover den gammel Erik ikke kunde tage Bogen tilbage, og vilde ikke dantze den heele Nat, da han dog tilforn aldrig var af Gulvet« (Jansen 1970:148).

For så vidt som Marius Kristensens kommentar »‘de ord man prøver penne med’« alluderer til Holbergs *Uden Hoved og Hale*, har allerede han altså kendt historien bag *Den som mig føder*-marginalierne i AM 76 8vo; men hans læsere har ikke en chance for at forstå hvad han mener, medmindre også de kender historien.

Den almene editionsfilologiske morale af dette eksempel er at hvis en udgiver vil spare læserne for megen ulejlighed, må han sørge for at udstyre sine kommentarer med både hoved og hale og ikke bare en mere eller mindre forkvaklet krop, som Marius Kristensen gør det i noten til *Den som mig føder*, eller Vilh. Andersen for den sags skyld i noten til *Den, som mig føder, det er Gud Fader* (deres sympatiske tillid til læsernes lærdom ufortalt).

Dansk-filologer bør desuden udrage den specielle morale at de aldrig tit nok kan slå op i Holberg-ordbogen. I dette herlige værk findes ordene *Den som mig føder* selvfølgelig på behørig plads (s.v. *føde*), og var AM 76 8vo-udgiverne i tide kommet i tanker om at bruge det, var de hurtigere nået frem til den rette viden, skønt i dette tilfælde unægtelig kun ved et lykketræf (jf. også ODS s.v. *Pen*).

2. GkS 1615 4to

Håndskriftet GkS 1615 4to (dateret til begyndelsen af det 16. århundrede) er typisk repræsentant for de mere eller mindre individuelt sammensatte bønneantologier der cirkulerede i årtierne omkring 1500, tilsyneladende især til brug for fornemme damers privatandagt. I den egenskab er det udnyttet og beskrevet i udgaven af de middelalderlige danske bønnebøger (jf. først og fremmest Otto 1946:XXIV-XXV og Nielsen 1982:14-15). Dets bestiller eller oprindelige ejer har ikke kunnet identificeres; men senere notitser og et superekslibris (ejermær-

ke præget uden på bindet) tyder på at det har befundet sig i Vestjylland fra det 16. århundrede til en gang i det 18. (jf. Nielsen 1982:15 m. henvisn.).

Blandt de marginalier og smånotitser som citeres i håndskriftbeskrivelsen, er følgende ukommenterede på fol. [155]r: *En ? mig fodre det er Gud min* (Nielsen 1982:15). Både spørgsmålstegnet og den meningsløse ordlyd indikerer at læsningen ikke dækker skriverens oprindelige intention; men først når man kender verslinjen *Den som mig føder* etc. og dens funktion i ældre tid, er man i stand til at fatte begrundet mistanke om hvad der rettelig kunne (eller skulle) stå.

Et opslag i GkS 1615 4to bekræfter mistanken. Med nygotiske bogstaver af den type der ifølge Erik Kroman (1970:54-55) er karakteristisk for det 17. og 18. århundrede, står der – stedvis svagt, men tydeligt nok – *dend som mig føder* (eller *föder*) *det er Gud min*. Det er lidt tvivlsomt om den diakritiske streg over *o* i det fjerde ord kan anes, eller om den er glemt/slidt af i tidens løb; men denne detalje svækker ikke sandsynligheden af at her foreligger endnu et eksempel på penneprøvebrug af salmelinjen *Den som mig føder, det er Gud min Herre*.

For belysningen af GkS 1615 4to's historie har notitsen ingen værdi, så lidt som de tilsvarende notitser i AM 76 8vo har det for dets historie. Imidlertid kan det jo være nyttigt nok at få slået denne beklagelige sandhed fast. Ydermere er det vel muligt at al den opmærksomhed der her er skænket en uanselig penneprøve, kunne føre til at den blev genkendt i tilsyneladende ulæselige marginalnotitser andetsteds (og at disses uinteressante karakter dermed blev fastslået). For som det fremgår, er det lettere at læse en tekst når man har en hypotese om hvad der står i den.

Litteratur

- Andersen, Vilh. (ed.). *Poul Møller: Skrifter i Udvalg 2*. København 1930.
- Brandt, C.J. og L. Helweg (ed.). *Den Danske Psalmedigtning 1-2*. København 1846-1847.
- Holberg-ordbogen = Aage Hansen et al. *Ordbog over Ludvig Holbergs Sprog 1-5*. København/Oslo 1981-1988.
- Jansen, F.J. Billeskov (ed.). *Ludvig Holberg: Værker 5*. København 1970.
- Kalk. = Otto Kalkar. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)* (2. udgave) 1-6. København 1976.
- Kondrup, Johnny og Karsten Kynde (ed.). *Megen viden i forskellige hoveder: Om kommentering af nordiske klassikere*. Nordisk Netværk for Editionsfilologer. Skrifter 2. København 2000.
- Kristensen, Marius (ed.). *En klosterbog fra middelalderens slutning (AM 76, 8°)*. København 1933.
- Kroman, Erik. *Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden*. Viborg 1970.
- Kroon, Sigurd et al. (ed.). *A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century (Cod. AM 76, 8°) 1: Transcription and Facsimile*. Lund 1993.
- Malling, Anders. *Dansk salmehistorie 7: Digterne L-Ø*. København 1972.
- Malling, Anders. *Dansk salmehistorie 8: Salmebøgerne*. København 1978.

Nielsen, Karl Martin (ed.). *Middelalderens danske Bønnebøger 5: Kommentar og registre*, under medvirken af Jens Lyster. København 1982.

Nielsen, Torben. »Om brevudgaver«. Jørgen Hunosøe og Esther Kielberg (ed.). *I tekstens tegn* (København 1994):125-137.

ODS = *Ordbog over det danske Sprog* 1-28. København 1919-1956.

Otto, Alfred, S.J. »Indledning«. Karl Martin Nielsen (ed.). *Middelalderens danske Bønnebøger 1* (København 1946):I-XXXVI.

Denne artikel er en omarbejdet og udvidet version af et bidrag til festskriftet til Þorbjörg Helgadóttir i anledning af hendes 50 års fødselsdag den 18. maj 2001 (ed. Aðalsteinn Eyþórsson og Jeremy Bentham, trykt i ét eksemplar, Reykjavík 2001).

Britta Olrik Frederiksen

Anmeldelser

Rita Geertz: *Vor Herre og den lede gam. Tryllevisens verdenssyn i den tidlige folkevisetradition (Religionsvidenskabelige skrifter 4). Århus 2000. 220 s. 248 kr.*

Hverken Svend Grundtvig eller hans efterfølger Axel Olrik nåede at skrive den store sammenfattende behandling af folkevisegenren, der skulle have sluttet størværet *Danmarks gamle Folkeviser* (DgF). Forskningen splittedes hurtigt op i specialstudier og undersøgelser i enkelte viser og visegrupper. Johannes Steenstrups bog om genren fra 1891 er i noget mål polemisk vendt imod den romantiske grundholdning i DgF, men er ellers det bedste bud på en samlet redegørelse. Trylleviserne, som måske danner den litteraturhistorisk mest kanoniske del af viserepertoiret, behandles dog her kun kort og summarisk. Svend Grundtvig mente, at de var præget af høj ælde og var gode levn fra hedensk tid, fordi »de Spor af Kristendom, som kan findes i dem, aldrig berøre deres egenlige Væsen: selve Handlingen, men denne overalt gaar for sig efter (om man saa tør sige) det overnaturliges egne Naturlove« (DgF II, 1854-56, s. 208). Axel Olrik søgte i 1894 at beskrive dette særlige univers i to forelæsningsrækker, der tryktes posthumt i 1934. Endelig blev trylleviserne i 1959 af Villy Sørensen i skønsomt udvalg tolket psykoanalytisk (efter Freud og Jung) og eksistensfilosofisk (bl.a. ud fra Kierkegaards begreb om angst).

Rita Geertz fra Institut for Religionsvidenskab ved Århus Universitet har nu offentliggjort en ph.d.-afhandling fra 1998 om tryllevisens verdenssyn i den tidlige folkevisetradition i en bearbejdet version. »Tidlig« betyder, at hun samler sig om nedskrivnings- og udgivelsestraditionen i det 16. århundrede. Stoffet afgrænses (s. 15) til trylle- og vidunderviser fra håndskrifterne i Karen Brahes Samling – i praksis først og fremmest Karen Brahes Folio og Jens Billes Håndskrift – og trykkene i Anders Sørensen Vedels *Hundredvisebog*, 1591, med deres baggrund i hans tre bevarede håndskrifter (Svaning I-II, Rentzell). I alt bygger Geertz på 52 individuelle viser.

Programmet er »på systematisk vis« at dokumentere, at trylle- og vidunderviser afspejler »indholdet, betydningen og funktionen af trosforestillingerne af oldnordisk og katolsk oprindelse, som f. eks. grundlæggende holdninger til livet, døden og verden i det hele taget«; emnet er »indholdet og strukturen i tryllevisernes verdenssyn« (s. 14 og 20). I spørgsmålet om folkevisernes alder og oprindelse indtager Geertz et forsigtigt formuleret konservativt-romantisk synspunkt. Hun fastslår, at det er »en levende og hidtil mundtligt overleveret sangtradition« (s. 13), der skriftfæstes i renessancen: »Det nedskrevne materiale bliver således en indirekte kilde såvel til det mundtligt overleverede visematerials forestillinger samt til hele overleveringsperiodens. Derfor kan det forventes, at viserne reflekterer såvel optegnelsestidens som overleveringsperiodens traditioner og tankegange«; hun opgiver dog at datere den mundtlige overleverings begyndelse (s. 16), for viserne »står [...] så underligt og flagrer i historien« (s. 17). Geertz er-

kender også, at det ikke er muligt »at tegne et klart eller dokumenteret billede af en sanger eller en sangsituation« (s. 19, jf. 31). At der hverken er »fyldige eksempler på eller henvisninger til« mundtlig overlevering af folkeviser i middelalderen, »vil altså sige, at vore kilder er skriftlige optegnelser fra slutningen af det 16. århundrede af en særlig mundtlig sangtradition og -genre i Skandinavien, som i en eller anden form har været overleveret sandsynligvis gennem flere hundrede år« (s. 25, jf. tilsvarende udtalelser s. 80 og 87). Om Karen Brahes Folio hedder det, at håndskriftet består af et renskrevet udvalg af ét eller flere skriftlige, men nu tabte forlæg, hvad der sandsynligvis ikke udelukker direkte nedstamning fra en levende mundtlig tradition, altså kan samlingen godt være »nært knyttet« til mundtlig overlevering (s. 30).

Geertz interesserer sig ikke for folkevisernes urform (s. 40). Om skillingstryk mener hun, at de tidlige af arten må have haft »et meget fåtalligt publikum og have været kostbare at fremstille« (s. 42), men angiver ingen kilde for ræsonnementet (noten om Colberts side 171 note 88 er ikke relevant herfor); Iørn Piø har i sin disputats fra 1985, s. 281-288, en langt mere afdæmpet vurdering. Hun finder Svend Grundtvigs tese om tryllevisernes udspring i oldtiden »noget uholdbar« (s. 44). Hun polemiserer imod den moderne folkloristik's fremherskende idé at betragte overnaturlige elementer i trylleviserne som blot poetiske friheder og formuleringer, fordi »den tid og den verden, hvori de er opstået og overleveret, taler for, at tryllevisernes verdenssyn blev opfattet som rigtigt og gyldigt, hvis ikke ligefrem sandt, og som værende i logisk overensstemmelse med en virkelighed, deres digtere, formidlere og tilhørere kendte« (s. 69). Senere skriver Geertz om det mundtligt overleverede materiales levende funktion i forskellige kredse af samfundet (s. 189), ja, hun ender endog med at sammenligne tryllevisernes udtryk for et mystisk-religiøst forestillingsunivers med (1990'ernes) moderne nyreligiøsitet, fx New Age-bevægelsen (s. 197).

Som forbemærkning til sine egne behandlinger fremhæver Geertz med rette, at tryllevisernes fokus ikke er teologisk (forhold til guder og overnatur), men antropologisk (menneskenes oplevelser forårsaget af guder og overnatur) (s. 73), og forbedrer dermed læserne på, at »trylleviserne i sagens natur ikke leverer et systematisk og fuldstændigt verdenssyn« (s. 75). De religions- og kirkehistoriske forudsætninger ses i visernes levn af oldnordisk og katolsk tankegang, og Geertz antager, at der »utvivlsomt« ikke alene i den middelalderlige overleveringstid, men også i den protestantiske optegnelsestid eksisterer »et betydeligt skel mellem den folkelige mundtlige kultur, den verdslige boglige kultur og den gejstlige højkultur« (s. 91).

Kapitel 6, »Resumé og tematisk gennemgang af hver enkelt tryllevis«, optager siderne 96-125. Det enkelte resumé fylder mellem 10 og 20 linjer, mens den tematiske gennemgang fylder fra 2 til 12 linjer, med absolut overvægt i retning af korte skematiske signalelementer. Hun leverer stikord til en religionsfænomenologisk karakteristik, fx *rituelt drab*, *brugen af runer*, *forløsning ved offer*, med belæg i viseversion og strofenummer anbragt i en efterstillet parentes. Det forbliver elementær oplysning, nærmest formuleret for den, der ikke har læst visen eller har den ved hånden, og udvikler sig ikke til nærmere analyser, endsige fortolkninger. Med undtagelse af to (korte) omkvæd citerer Geertz ikke fra visestoffet, der tilsyneladende opfattes som uproblematisk entydigt, derimod har hun nu og da citeret fra Vedels viseindledninger.

Herefter følger kapitlerne 7-8, med titlerne »Tryllevisernes verdenssyn: Kosmologi og teologi« (s. 126-157) og »Tryllevisernes verdenssyn: Antropologi« (s. 158-196). Verdenssynet udleder Geertz af sine 52 enkeltbehandlinger, altså af visernes forskellige trosforestillinger sammenlagt, uanset alder og oprindelse. Verdenssyn er ifølge en tidligere inddraget teoretiker, Michael Kearney, universalier, som deles af »hele menneskeheden« og udgør »grundlæggende kategorier i den menneskelige tankegang« – vigtigst for Geertz er »en fundamental skelnen mellem selvet og den anden og relationerne dem imellem« (s. 126).

Den kosmologi, trylleviserne indeholder, altså overnaturnen, deles i kapitel 7 i tre rum: 1) Himmerige med Gud, Jesus, Maria og englene, 2) luften, man flyver i, og 3) jorden, der igen under a. betegner jordoverfladen inklusive vandflader, under b. det underjordiske (bjerge, huler, høje og grave oplevet inde- og nedefra) (s. 127). Det er for resten sært, at der skal være kategorisk forskel på det undervands og det underjordiske, men sådan står der. Teologien i trylleviserne er befolket dels af »de velkendte kristne væsener Gud, Kristus, Jomfru Maria, en engel«, dels af »diverse andre overnaturlige væsener«, der kan inddeles i elverfolk, trolde, dværge og havvæsener (s. 131-132). De sidste volder problemer i viserne, men fremkalder dog efter Geertz ikke virkelig frygt og angst, hvorefter hun bringer en generel oversigt over færdselsreglerne for denne overnaturn (s. 134). Frem til endnu en sammenfatning (s. 156-157) skriver Geertz – for at fortsætte Svend Grundtvigs billede – altså det overnaturliges naturhistorie, ikke uden gentagelser, men med mange nuancer. Det er således interessant at observere, at trylleviserne ikke afspejler nogen almen kristen frygt for djævelen eller for overnaturlige væsener (s. 133), fordi »her er sket en eliminering af den mytiske og kultiske dimension« (s. 134). Det svarer til Geertz' indledende betragtninger over tryllevisernes verdenssyn som udgjort af »løsrevne forestillinger, som tilsyneladende ikke længere spiller en aktiv rolle i nogen bestemt religion, som er mundtligt overleveret og som er taget ud af deres oprindelige kontekst« – denne sammenhæng identificeres alment som enten oldnordisk hedenskab eller kristendom (s. 126).

Tryllevisernes antropologi beskrives i kapitel 8, der tager de menneskers standpunkt og niveau, som har med det overnaturlige at gøre på en eller anden måde. Her bringes ligeledes udførlige afsnit (s. 158-196) om de enkelte kategorier af personer og situationer. Således fremhæver Geertz visernes handlende og væsentlige kvinder, især moderskikkelser, der formentlig har middelalderens Maria- og helgenindedyrkelse, altså det ideelle kristne kvindebillede, som mønster (s. 164).

Geertz erklærer en forsigtig uenighed med tidligere forskere fra Svend Grundtvig til Vibeke A. Pedersen i deres opfattelse af trylleviserne som principielt ikke-kristelige og indvender: »Det kendetegner netop trylleviserne, at de kristne elementer indgår på lige fod med f.eks. sporene af nordisk mytologi og tankegang i deres verdensbillede. Men det er rigtigt, at der ikke eksisterer nogen vise, hvor de kristne elementer er essensen i handlingen; det hører salmerne til. De kristne elementer er imidlertid ikke uvæsentlige for viseforløbet, og de har altid en funktion i forhold til både mennesket og det overnaturlige, idet de ofte ændrer handlingsforløbet« (s. 171). Her er navnlig afsnittet om forvandlede mennesker (s. 183-190) inspirerende, fx hvor Geertz betoner, at viserne mere er interesserede i forløsningen end i forvandlingen (s. 186); man kunne tilføje, at i det

muligt delvise forbillede, Ovids *Metamorphoses*, er i hvert fald forvandlingen hoved- og slutpointe.

Afsluttende søger Geertz op på et højere abstraktionsniveau. Teoretikerne Nelson Goodman og igen Kearney citeres for, at verdenssyn dels konstrueres af andre verdener, dels arbejder sig frem mod større og større sammenhæng, hvad Geertz så benytter til sin morale, at nemlig »visernes indre logik udgør *støbefor-men* til brudstykkerne fra andre verdener« (s. 200, jf. s. 14). Denne logik, som Geertz ikke vil have forvekslet med formale narrative analyseresultater, integrerer på lige fod oldnordiske og kristne elementer, og hun mener, at den skyldes folkevisens generelle trefasede komposition: 1) kosmisk orden og klarhed over forholdet mellem selvet og den anden, 2) brud på denne orden, 3) genoprettelse af ordenen i ny skikkelse, oftest ved Guds hjælp (s. 201-204). Trylleviser, i hvilke brudstykker af verdenssyn »uden besvær optræder i intern harmoni«, men underordnet kristendommen, er ifølge Geertz udtryk for »den semantiske drivkraft og logik i deres verdenssyn« (s. 203). Skønt der er et mål af besværgelse i de dyre videnskabelige ord, er der her noget at tænke videre over. Endelig lader Geertz Anders Sørensen Vedel repræsentere »konflikten mellem visernes verdenssyn og den officielle [*hvad?*] i datidens religion« (s. 207). En efterskrift til hele bogen (s. 214-216) er snarere et resumé, der burde have været bragt på engelsk eller tysk, og sidst kommer der 4½ blank side, som (næsten) omkostningsfrit kunne have været anvendt til et navneregister.

En ph.d.-afhandling er en eksamensopgave for en forskerstuderende. Der er i uddannelsen indbygget forventninger om teori, selv hvor den næppe er nødvendig, allerhelst noget udenlandsk af nyere dato. Geertz lever lidt kedsommeligt op til det i nogle referater af *common sense*-prægede definitioner af den religionsvidenskabelige forestilling om »verdenssyn«. Behøver man tre forskningsbelæg for et udsagn om, at »det vertikale bunder i modsætningen mellem op og ned og det horisontale i modsætningen mellem centrum og periferi« (s. 129)? Andre rester af opgaveformen er en del overflødige kommentarer til fremgangsmåden, alt for mange vendinger af typen »Som nævnt ovenfor« og »Som vi skal se...« og nogle verbale gentagelser af mindre afsnit; de burde ikke have overlevet bearbejdsfasen.

Geertz' hovedresultat er en kortlægning af tryllevisernes univers med større pointering af kristen indflydelse end hidtil. Selve »kernen« (s. 126) i fremstillingen er de to rejsebeskrivelser fra henholdsvis overnaturrens og menneskenes verden, således som den kommer til syne i de valgte trylleviser, altså siderne 126-196. Det er i mangt og meget en nyttig sammenskrivning af enkeltvisernes karakteristika, beslægtet med lignende oversigter over folkevisernes skildring af ridderliv i det 19. århundredes forskning (L.S. Vedel Simonsen, N.M. Petersen), men nu med moderne tekstvidenskabs præcise henvisninger til vise- og strofe-nummer i fodnoter og med moderne teorier bragt ind, hvor det skønnes relevant. Sortering og kategorisering sker på en klar, om ikke altid lige overbevisende måde. Disse 70 koncentrerede sider er bogens (og læsernes) egentlige gevinst og kan anbefales til selvsyn.

Geertz betegner sin analysemetode som »en tekstnær kontekstualisering« (s. 215) – hvilket skal forstås som en læsning af de udvalgte viser i forhold til hinanden; derimod undgår hun bevidst og konsekvent at sætte viserne i forhold til

den samtidige og sikkert daterede skønlitteratur i det udsnit af nedskrivningstiden, hun behandler: perioden 1548-1591. Hun er sig sine videnskabelige begrænsninger bevidst i den forstand, at hun fraskriver sig ambitioner om at yde noget bidrag til folkloristik, kirkehistorie og religionshistorie (s. 19) – på de områder udnytter hun opslags- og øvrige standardværker. Derimod er hun sig tilsyneladende ikke bevidst, at hun end ikke på dette praktiske og beskedne brugerniveau har noget forhold til digtning, litteraturhistorie og litterær analyse, og det er et stort savn i hendes fremstilling, både på makro- og mikroplanet. Således tages der ikke stilling til det nyeste bidrag til folkeviseforskningen, Pål Dahlerups 120 sider om Balladen fra 1998, ja, hendes to middelalderbind er end ikke nævnt noget sted.

Når Geertz ikke holder sig til den erklærede akronologisk-strukturelle undersøgelse, men alligevel vil fremføre vurderinger, som hører hjemme i litteraturfaget, bliver de desværre ikke vellykkede, ja til tider simpelt hen forkerte. Om viserne hedder det således indledende, at de »fungerede på optegnelsestidspunktet stadig som underholdning, men sangene var ved at gå i glemmebogen. Der kan dog ikke herske nogen tvivl om at sangene havde evnen til at berøre tilhørernes følelser og eftertanke for derigennem at perspektivere deres hverdag« (s. 13). Den sidste påstand står udokumenteret, og den første stammer, viser det sig snart efter, fra Vedels fortale til *Hundredvisebogen* (s. 19 med note 25). Stedet aftrykkes (s. 22), men det er misforstået: Vedels ord om glemmebogen går på, at viserne har reddet viden, som ellers ville være gået tabt, ikke på visernes situation, da Vedel samler dem til trykning i 1591 – tværtimod anfører han undskyldende, at om end han ikke havde offentliggjort viserne, ville brugen af dem stadig være fortsat. Videre i sin indledning skriver Geertz om tryllevisernes indre logik, som de »henter i og deler med andre samtidige mundtlige traditioner, som f.eks. prosafortællinger, skjaldedigtning, myter, eventyr, legender osv.« (s. 14). Det kan dårligt være mere upræcist. Geertz konstaterer, at hun ikke vil »rekonstruere den oldnordiske baggrund for viserne« (s. 20), men ikke desto mindre omtaler hun løbende meget vagt og løst indflydelse fra nordisk mytologi. Der henvises sjældne gange til eddadigte, men hun understreger ikke vanskeligheden i, at den nordiske mytologi først og fremmest kendes fra poesi nedtegnet længe efter hedenskabens officielle afskaffelse og stort set kun skrevet på latin og navnlig oldislandsk omkring Saxos og Snorres levetid (fra 1180'erne til 1241). Hvor meget der her er autentisk religion og hvor meget der er skønlitteratur digtet og bevaret i kraft af national stolthed, er et uløseligt problem. Modsat antik religion og middelalderkristendom står man på området nordisk hedenskab uden sikker viden om kulturelle tekster og ritualer og uden (ruiner af) templer. Hun anfører, at man i visernes – her ikke-definerede – overleveringstid såvel som i optegnelsestiden kun kendte den oldnordiske kulturarv »gennem den mundtlige overlevering« (s. 14). Så vidt vides, har *Gesta Danorum* og *Rimkrøniken* dog aldrig færdedes op gennem middelalderen i mundtlige versioner; *Rimkrøniken* var tilgængelig i tryk fra og med 1495, mens Saxo udkom 1514, 1534 og 1576 samt på dansk 1575 (Vedel) – alt i optegnelsestiden for hendes viseudvalg. Den svenske eksilkatolik Olaus Magnus udgav desuden på latin sin store nordiske kulturhistorie i 1555, som rummer mange oplysninger om oldnordisk religion og skik og som genoptryktes og oversattes – dog ikke til dansk og svensk! – gang på gang helt op til

omkring 1700. Det nævnes ikke, ligesom Geertz heller ikke synes at kende Svend Aggesen, når hun kalder Saxo »vor tidligste historiker« (s. 17). For at blive ved Saxo påstår Geertz, at de islandske sagaer belyser »en tradition for kvad og rimur«, som Saxo direkte nævner som mundtlig formidling af historie i sin fortale (s. 25) – men genren *rimur* opstår først i det 14. århundrede, da Saxo for længst var død. Viserne har for Geertz at se haft »en særlig status hos det bedre borgerskab« som en tiltrækkende, men nærmest af kirken forbudt underholdningsform (s. 23). Jamen, jamen. Netop i det tidsrum, Geertz afgrænser, var folkeviserne nyeste og højeste mode ved Frederik II's og dronning Sophias hof og i rigets øverste adelskredse, og deres første udgiver Vedel havde været en yndet slotsprædikant i København og en landskendt sjælesørger ved adelige dødslejer, før han blev kongeligt støttet historiker i Ribe. Karakteristikken har først fuld gyldighed i den lutherske ortodoksi (1617 ff.). I sin forvisning om folkevisernes mundtlige overlevering i middelalderen bebrejder Geertz Erik Sønderholm manglende forståelse for folkevisegenrens karakter af mundtlig, ikke-litterær og anonym folkedigtning (s. 24), men dette grundlæggende vilkår har Geertz så lidt som de mange foregående spekulanter af samme overbevisning kunnet dokumentere gennem andet end de nedskrifter og afskrifter, hun (og de) så resolut sætter i anden række. At de adelige visehåndskrifter, hun beskæftiger sig med, har fungeret i det 16. århundredes selskabsliv på herregårdene, bl.a. også i forbindelse med sanglig fremførelse, kommer hun ikke ind på – det blev ellers fremhævet i en Vedel-venlig artikel af Sofus Larsen i andet halvbind af *Tilskueren* allerede i 1917. Geertz betegner åbenbart i god tro Sofie Brahe som digter – meget pudsigt og forkert: litteraturhistorien har i de sidste 125 år vidst, at det latinske digt i hendes navn til kæresten Erik Lange er skrevet af storebroderen Tycho, astronomen. »I virkeligheden har vi ingen digte bevaret fra hendes hånd«, fastslår Peter Zeeberg i sin udgave og oversættelse *Tycho Brahes »Urania Titani«* – *et digt om Sophie Brahe*, 1994 (s. 26).

En litterært og historisk skolet tekstlæser må også undertiden betvivle Geertz' formuleringer i den egentlige gennemgang af stoffet. Elverhøj kaldes uden belæg i den sparsomme overlevering for »en gravhøj« (s. 104). Vedels indledning til DgF 56 (dvs. hans nr. II:X) misforstås til, at Vedel skulle være uenig med de gamle digtere i en metaforisk læsning (s. 109, 213), hvor han dog blot siger, at han føler, de tilstræber en sådan, hvorefter han giver nogle bud herpå. At valravnen, der flyver om natten, ikke »maa« om dagen, betyder, at den ikke »formår« det, snarere end at den ikke har lov til det (s. 110). Udtrykket »med god vilje« kommenteres ikke, men betyder »af ægte kærlighed« og ikke, hvad ordene i moderne forstand angiver (s. 111). For Gud véd hvilken gang optræder »Drømte mig en drøm i nat« fra Codex Runicus som vidnesbyrd om »en tidligere visetradition«, der tilsyneladende videreføres i omkvædet til det 15. århundredes nedskrift af *Ridderen i Hjorteham* (DgF 67) (s. 17 og 113). Det gamle verspar med noder handler om et (kvindeligt?) jeg, der om natten har drømt om silke og peld, mens DgF 67 i 3. person beskriver en svend, der har drømt hele natten om en jomfru; det verbale fællesskab består kun i ordene »drøm« og »nat«, og de er ikke så ualmindelige eller enestående i lyrik, at de kan slå nogen sikker bro over svælget mellem begyndelsen af det 14. århundrede og slutningen af det 15. Geertz påstår, at i den kristne forestillingsverden »optræder luftrummet [...] ikke som fæno-

men« (s. 129) – det er ikke rigtigt: ifølge Efes. 2,2 er djævelen luftens fyrste, og derfor gøres onde ånder af dårlig luft, – som hun faktisk også selv tidligere har refereret fra *Lucidarius* (s. 90). DgF 82 (Karen Brahes Folio) inddrages for ridder Ribolds omtale af et »bemærkelsesværdigt land«, hvor man er uden sorg, hvor løg gror som græs, hvor høge erstatter de sædvanlige sangfugle, og hvor vin flyder som vand; dette slaraffenland minder Geertz om str. 3-4 i *Völuspá*, hvor der »nemlig« står, at »der intet græs findes i den nye verden, kun grønne urter/løg« (s. 130). Ligheden er yderst overfladisk og kommer kun til veje ved, at hun ser bort fra eddakvadets skabelseskronologiske udvikling, og det bliver ikke bedre af, at hun også hidkalder den kristne forestilling om »en evig lykketilstand« i Himmerige, som hun anslår, begge hovedpersoner ved deres død får del i – på egen hånd, for ægte folkeviser indeholder modsat andagtslitteratur aldrig noget om deres personers sjælelige tilværelse efter døden. Ribolds beskrivelse er ikke geografiundervisning i utopiske lokaliteter, men en overtalende retorisk figur – Villy Sørensen forstår den i 1959 som »fagre lader og store ord« (*Digtere og dæmoner*, s. 189); riddervisen *Kvindemorderen* (DgF 183 A), der også står i Karen Brahes Folio, har samme poetiske billede i samme rent forførende hensigt (str. 2-5). Her tager religionsfænomenologen alt for bogstaveligt på sin registrering. Til gengæld gør hun sig skyldig i grov overfortolkning, når hun ud af nogle viseforekomster af lindetræer omstændeligt slutter: »Linden er i disse eksempler det punkt, hvor de forskellige verdener mødes og ændringer indtræffer. Samtidig har træet også sit eget væsen, en form for bevidsthed, der repræsenterer det gode og som bevirker, at træet griber positivt ind i menneskenes liv. På grund af dets [*dvs. sine*] mange forskellige funktioner kan lindetræet betragtes som et udtryk for den almene forestilling, som kendes fra mange forskellige religioners mytologier, om et verdenstræ, der forbinder alle verdener, og som er selve symbolet på kosmos«. Hun tilføjer med rette, at disse »forestillinger er imidlertid langt mere omfattende og komplicerede end de kommer til udtryk i viserne«, hvorpå hun alligevel skøjter ud i Mircea Eliade, den oldnordiske verdensask Yggdrasil (som ikke er en lind!), livets og kundskabens træ i paradiset have (som må have været frugttræer af en slags!), adelig heraldik samt folkesagn om lindetræer (s. 130-131). Læst i visernes simple kontekst er ingen af hendes eksempler andet end helt almindelige træer, der nævnes en passant som underordnede sætstykker i handlingen (i to af viserne er »lind« et bekvemt rimord, og i omkvæd kan der allittereres: »Men lindenn hun løffues«, DgF 45). Også ordet »gam« giver anledning til en større, men forgæves karruseltur (s. 140-143), hvor Geertz inddrager Hræsvelgr, Tjasse, Odins ravne, Lucius-legenden for at falde til ro i sit eget fags kategori *substitutter*; den fagpolitisk korrekte lærdom hindrer en litterær helhedsforståelse med Germand og hans fæstemø som de selvfølgelige hovedpersoner, som den også i sin tid flere gange fik Iørn Piø på gale veje. Villy Sørensens tryllevisetolkninger, som Geertz ikke kan lide (s. 188), paralleliseres med Anders Sørensen Vedels kristne og Svend Grundtvigs naturhistoriske udlægninger, men Villy Sørensen har i hvert fald ikke betegnet det dæmoniske som »repræsentationer af det onde selv« (som anført s. 133, note 33, til Sørensens s. 163), tværtimod er det hans hovedanliggende at betragte mytens forvandling til poesi og skæbnetroens til psykologi (*Digtere og dæmoner*, 1959, s. 168). Elvekvinden i *Bøsmer i Elverhjem* (DgF 45) bor ikke »under åen« (s. 150) – skønt dette påstås af Villy Søren-

sen og siden Peter Meisling (*Svøbt i mår*, 2, 2000, s. 191), men »vd(d)e wed aa«; da broen brister under Bøsmer, svømmer han gennem strømmen til hendes hjem, som ikke ifølge teksten er klart undersøisk. Når Geertz (s. 150) finder det inkonsekvent, at elverkvinden kan binde Bøsmer »ved hans kristne tro« til at komme igen næste morgen, og må hente teoretikeren Kearney ind til at forklare det, husker hun (trods sin egen s. 156) åbenbart ikke den fra og med Luther gentagne advarsel mod Satan som mester i forklædninger, også som engel og oprigtig kristen, der synes at være alment tankegods i dansk opbyggelig litteratur fra det 16.-17. århundrede. Omvendt konstaterer hun uden belæg ved Germand Gladensvend-visen, at selv dronningens falske ed i Guds navn (str. 20) har beskyttende kraft (s. 174), og overser derved, at gammen ikke et øjeblik tror på den (str. 21), men først kan ramme Germand, da han som 15-årig forelsket bevæger sig ad England til inden for gammens territorium, luften. Også overvejelserne over hellige kilder (s. 179) og over hjerteblods betydning som forløsende middel (s. 187, jf. s. 137-138) præges af lærdom hentet ind udefra mere end af tekstnærhed. Utiladeligt bagatelliserende er omtalen af Vedels omtale i hans fortale af »melankoli og anden ulyst« (s. 178) – Vedel beskrev tilstanden med det latinske udtryk *Balneum Diaboli* (dævelens bad), og ifølge dagældende lægevidenskab skyldtes den et overmål af sort galde i legemsvæskerne; både han og hans samtid anså melankoli for en alvorlig sindssygdom. Det har således sine omkostninger, at Geertz i indskudt tonefald, med påberåbelse af Vedels fortale i 1591, erklærer: »Viserne er folkeminder og har været det lige siden, de først blev nedskrevet« (s. 25) og nægter at vurdere dem historisk. De mange upræciserede henvisninger til oprindelses- og nedskrivningstid bevirker, at hun ligesom viserne kommer til at flagre så underligt i historien (jf. s. 17), og læserne med hende.

I et videnskabeligt arbejde kan man forvente, at teksterne konsulteres i kritiske udgaver. Geertz benytter Paul V. Rubows nysatte optryk af Vedels *Hundredvisebog* 1926-27, skønt Karen Thuesens faksimileudgave af originalen har været i boghandelen fra 1993, endda med hjælpsom indledning og de nødvendige noter; Geertz' lange citat s. 22 svarer således ikke til originaltrykkets ortografi. Heller ikke den tekstkritiske udgave af Vedels *Tragica*, 1994, forekommer hos Geertz. Peder Palladius citeres ikke direkte efter Lis Jacobsens videnskabelige udgave af hans *Danske Skrifter* (s. 94). *Völuspá* citeres i en oversættelse, som ifølge en note er »udført af Karl Gjellerup 1973, og det skal nævnes, at det er en oversættelse i udvalg« (s. 130), – vor halve nobelpristager Gjellerup (der døde i 1919) udsendte i 1895 den ældre eddas *gudedigte* i en digterisk og ikke blandt fagfolk meget anset oversættelse, som Geertz åbenbart tilfældigt er kommet over et optryk af fra 1973. For en datering af skillingsvisen om Frederik II's slag ved Falkenberg til 1565 citeres (s. 18) Agnes Agerschou – uden sidetal – i en artikel fra 1941 (dvs. s. 312), men Agerschou tager undtagelsesvis fejl; brug af den tekstkritiske udgave af *Danske Viser 1530-1630* havde under nr. 24 givet det rette: 1581/82 (bind IV, s. 61). C.F. Wegeners lærde Vedel-monografi benyttes i 1846-udgaven, skønt fremstillingen genoptryktes året efter i en fordelagtigt gennemrevideret udgave. Hvad der menes med »Resen 1677« (s. 150-151, note 139 og 147), kan ikke dechifrerer af litteraturlisten bag i bogen – mon det ikke er en højere, men forkert enhed af havfruespådommen om Christian IV i 1577 og P.H. Resens (dvs. vist nok C.C. Lyschanders) krønike om Frederik II i 1680? Geertz

påstår, at »Perioden lige inden og omkring visernes nedskrivningstidspunkt« (s. 166) er de danske heksebrændingers tid – måske for at redde folkeviserne for middelalderen – faktisk svarer nedskrivningstiden så godt som præcist til heksebålene i Danmark fra og med den københavnske reces af 1548; det har længe været anerkendt, at de danske hekseprocesser er et efterreformatorisk fænomen. Runer beskrives løsagtigt som en »urgermansk skrift«, og de »indskrifter, man har fundet bevaret, har dog været vanskelige at forstå« (s. 176) – det kan ikke kaldes noget kyndigt rids af runologiske grundbegreber. Tilsvarende valen er hendes omtale af den utvivlsomme trylleformel (fx på Glavendrup-stenen): »Tor vie dette kuml« som tilhørende »lidt mere kryptiske indskrifter, som man har valgt at forklare som trylleformler« (s. 176). Svært kunstigt udlægges klokke-ringningen over den døde fæstemand i *Elverskud* (DgF 47) som en »passiv varselsaudition« (s. 181), skønt det dog er et helt ud realistisk handlingstræk, hvad Geertz selv oplyser på s. 194. Til irriterende småfejl kan regnes »Ericus Olais« i nominativ (s. 17), »Morten Brørup« (s. 25) og »Lysander« (s. 219) samt journalistiske stavfejl som »tilkomne« for »tilkommende« (s. 31), »afbillede« for »af-bilde« (s. 205 og 216) og »ridder« (som verbum, s. 104); det hedder om den af en varulv forfulgte jomfru i DgF 54, at hun »forsøger at rede sig ved at kravle op i et lindetræ« (s. 108), hvad man godt gad se. Der tales om »superintender« for »superintendenten« (s. 93) og »trallqvinder« for »traalqvinder« (i citat af Palladius, s. 94); »et afskrift« (s. 29) er endnu ikke legal retskrivning. Anders Sørensen Vedels »Wlyst« er på s. 208 fatalt blevet til »lyst«. En tilfældig skrivemåde fra et vi-sehåndskrift, »rame runer« (s. 97), bevares fremover omhyggeligt med det lange a (s. 99, 175), også uden for citat (s. 161), skønt ordet »ram« på moderne dansk bøjes ganske som »tam, tamme«. Moralen for Vedels version af Germand Gladensvend refereres i moderne sprog (s. 98) som, at hvad lykke Gud har givet, kan ingen forundes – vel uden forståelse af, at »forundes« betyder »misundes« (udsagnet står i visens strofe 17). At den gamle gløse for »spilfægteri« gengives som »spejlfægtning«, skal fedt hjælpe den ukyndige læser (s. 101). Axel Olrik skrev selvfølgelig ikke »æventyrernes«, men »æventyrenes« (s. 47), og det er ikke sandsynligt, at Otto Holzapfel i 1969 skrev »eines Gedankes« (s. 52) – litteraturlisten daterer i øvrigt den pågældende afhandling til 1967 (s. 218), men det er fodnoterne, der har det rette. Det danske ord »nøkke« skrives konsekvent »Nökken« (s. 127 o.a.st.) med svenske omlydsprikker, men hvorfor egentlig det? På svensk hedder det »näck(en)«. Næsten uimodståeligt er det at møde »forskellige begavelsespladser, nemlig kirkegården, klosteret, højen og bjerget« (s. 195). Pedantisk stileretteri, javel – men hvordan går det til, at et universitetsforlag lader den slags slippe igennem? Er den sidste forlagsredaktør afviklet som ikke-bæredygtig, eller er han/hun ikke klogere på håndværket end forfatteren? Verifikationen har også mangler. Den nordiske syvårskrig dateres fejlagtigt til 1565-72 og Frederik II's død ligeledes forkert til 1586 (begge s. 36); sammesteds gælder litteraturhenvisningen »Henningsen 1953« et bidrag fra 1959, og Villy Sørensens *Digtene og dæmoner* fra 1959 fejldateres til 1962 (s. 48).

Rita Geertz slutter sin afhandling med at konstatere, at Anders Sørensen Vedel som udgiver må lide af »fortvivlelse« (s. 198) over »det tilbagevendende problem«, at tryllevisernes billeder stammer fra løsrevne dele af et religiøst verdensbillede, brudstykker, som optræder i visse (samtidige) menneskers forestillings-

verden, men forkastes af andre (s. 213). Det er Geertz' tilbagevendende problem, at hun ikke indser, at Vedel var sig dette meget bevidst og – midt i en religiøst højspændt atmosfære – søgte en løsning ved gang på gang at betragte viserne som litterær kunst. Hun går efter mit skøn fejl ad hans defensive strategi, når hun anfører, at han forsvarer dem som tidkort og blot underholdning. Vedel var som litterær forsker definitivt forud for sin tid, der mest betragtede skønlitteratur som redskab til belæring. I en spændende, men alt for kortfattet overvejelse beskriver Geertz med megen ret Vedel som en liberal renæssancehumanist, hvis 2. og 3. generations protestantisme kan sammenholdes med reformkatholicismen før Luther (s. 207). Her var stof til en interessant undersøgelse. Desværre holder Geertz sig generelt til skelettering af verdenssyn og forbigår ganske det kød, der hænger eller har hængt ved knoglerne. Trods mange vink fra Anders Sørensen Vedel, som Geertz selv har citeret af, undgår hun i sit hele projekt omhyggeligt, så utroligt det end lyder, at behandle tryllevisen som digtning. Dens karakteristiske træk opregnes fornuftigt nok (s. 134), men fraskrivningen af sammenhængende mytiske og kultiske dimensioner kunne og burde have ført til en litterær og litteraturhistorisk vurdering. Den er næsten ved at melde sig, hvor hun må betegne blandingen af kristelig-kirkelige træk og af hedensk-oldnordiske ideer som lige naturlige fænomener i genren, hvilket dog efterfølgende udlægges som afspejling af en kristen dualisme (s. 172). Det er en aldeles overraskende, men også tom gestus, når Rita Geertz i bogens sidste linjer i al kronologisk uskyld hylder »de oprindelige visesangeres sproglige kunnen og formlernes billedskabende kraft« (s. 216). Her er der et Rhodos, hvorpå der også skulle have været sprunget!

Flemming Lundgreen-Nielsen

Bonstettiana. Historisch-kritische Ausgabe der Briefkorrespondenzen Karl Viktor von Bonstettens und seines Kreises 1753-1832. Herausgegeben von Doris und Peter Walser-Wilhelm. Achter Band 1798-1801. Bern 2000. 821 s.

Svejtseren Karl Viktor von Bonstettens liv (1745-1832) og værk er for en dansk betragtning ikke uinteressant. Den politiske og militære turbulens i Svejts fik ham i 1798 til at tage imod en indbydelse fra Friederike Brun. Opholdet i København varede til maj 1801. Under opholdet skrev han – på tysk – flere artikler og afhandlinger, bl.a. om danske forhold; allerede 1798 blev han dansk statsborger og i maj 1801 medlem af det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. I København boede han hos Friederike Brun og hendes mand, mere som husven end som emigrant. Med kærlig og fast hånd styrede Friederike Brun sin gæst. I et brev til ungdomsvennen Johannes von Müller den 9. januar 1799 giver Bonstetten et levende billede af sin værtindes omsorg: »Ich darff hier nichts wunschen aus Forcht es zu haben. Friedchen .. besorgt sie alle .. Ihre und Bruns grosse Freude ist mich zum Vogel zu futtern, dass ich gar keine Sorge habe .. Auch tragt Sie sorgē für meine Lebensart, Sie ladet die ersten und besten ein, und halt mich beim Rok wann Ich zu tief in das meer der grossen Welt steure. Bin Ich von ar-

beit müde, so lasst sie die jungen Madchen alle los .. Sie halt mich zur arbeit und zum schreiben .. Schimelman behandlet mich wie seinen Bruder, Er wolte mich zum Kamerheren machen, die Brun wolte nicht. Sie menagiert hier das Vorurtheil gegen die Fremden« (bd. VIII, s.188). Mindre velmenende, men sikkert rammende, skrev Sibylle Reventlow til Louise Stolberg-Stolberg om samme sag: »Elle garda Bonstädten, quelle accapare un peu, tout en remuant ciel et terre pour le placer ici« (bd.VIII, s.476).

Siden 1996 har Doris og Peter Walser-Wilhelm udgivet en række bind i den monumentale, smukt udstyrede »Historisch-kritische Ausgabe der Briefkorrespondenzen Karl Viktor von Bonstettens und seines Kreises 1753-1832«. Det drejer sig ikke kun om breve til og fra Bonstetten, men også om breve mellem hans vigtigste partnere indbyrdes og om uddrag fra disses rejsebeskrivelser, dagbøger o.lign. Dertil kommer udførlige kommentarer og ekskurer fra udgiverens side. Resultatet er et kulturhistorisk panorama over et bevæget tidsrum i Europas historie, set gennem meget forskellige temperamenter der dog alle har det til fælles, at de er knyttet til Bonstetten, værkets centrale figur. Dets videnskabelige værdi skyldes ikke mindst udgiverens omfattende kildekritiske forskning og det hidtil upublicerede materiale, de derved er i stand til at fremlægge. I bindene VI (tidsrummet 1787-1793), VII (tidsrummet 1793-1798) og VIII (tiden for Bonstettens ophold i Danmark 1798-1801) spiller Friederike Brun, hendes breve, rejsebeskrivelser, dagbøger og poesi således en vigtig rolle. I de endnu ikke publicerede bind X og XIV stiller udgiverne os yderligere materiale om Friederike Brun i udsigt.

I det tyske tidsskrift »Das Achtzehnte Jahrhundert. Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts«, Jahrgang 25, Heft 2, Wolfenbüttel 2001, har jeg anmeldt bindene VI og VII med særlig henblik på Friederike Brun. Denne anmeldelse skal ikke gentages her. Jeg indskrænker mig til en summarisk gengivelse af dens tre hovedpunkter uden egentlig »bevisførelse«: 1: Friederike Bruns aktive kulturpolitiske rolle bag de københavnske kulisser til fordel for Bonstetten og Johannes von Müller. Til det formål udnyttede hun især sit nære venskab med Schimmelmänn, der blev så begejstret for Bonstetten, endnu inden han havde set ham, at han sendte ham et velkomstbrev, der desværre er gået tabt. Bonstetten opfattede imidlertid dette brev som »une lettre d'invitation«. Også Johannes von Müller forsøgte Friederike Brun at få til Danmark i dansk tjeneste. I et hidtil upubliceret brev til Müller den 26. december 1797 citerer Friederike Brun Schimmelmänn for at have sagt: »Für mich und Bernstorff wäre Müller ein Lebenserhalter! aber wir hätten alle Vorurteile zu bekämpfen – und mit dem Kronprinzen anzufangen dessen Abneigung gegen Fremde durch 2-3 unangenehme Erfahrungen eben frisch geschärft ist« (bd.VII, s.756f.). Man mere end aner, at Schimmelmänn er i defensiven i sine bestræbelser for at styrke den tysksprogede elite i København. I virkeligheden fik det danske element i den øverste embedsklasse i årene 1797-1807 en stadig mere fremtrædende stilling som fremhævet af Axel Linvald i »Kronprins Frederik Og Hans Regering 1797-1807«, København 1923, s.68f. Snart indså Friederike Brun sit nederlag og skrev undskyldende til Müller 28. april 1798: »Allein wir haben nur einen Schimmelmänn, und ich fürchte Er ist nicht so allmächtig als Er sein sollte« (bd.VII, s.1140). 2: Friederike Bruns rejsedagbøger, hvoraf hidtil upublicere-

de dele i uddrag gengives i bd. VII, fremforalt hendes »Berner Tagebuch, 14. Oktober 1796-22. Juli 1797«, af udgiverne med rette betegnet som en »journal intime« (bd.VII, s.368), må bortvejre enhver tvivl om arten af forholdet mellem Friederike Brun og Bonstetten, som blev hendes livs kærlighed. Den unge Barthold Georg Niebuhr så da også klart, at det her drejede sig om noget andet end den følsomme modes sentimentale platoniserende føleri. Han skrev i et brev til Dore Hennsler 14. oktober 1803 om Friederike Brun: »Wir bemitleiden sie aber mehr seitdem wir wissen, dass sie wirklich leidenschaftlich liebt, und nicht bloss liebelt« (bd.VII, s.969). 3: Louis Bobé, der som en af de få virkelig læste Friederike Bruns rejsedagbøger i håndskrift, havde kun lovord for »de friske Første-hånds Indtryk, hun har nedskrevet i sine endnu bevarede, originale Dagbøger« (»Frederikke Brun«, 1910, s.163). De senere bearbejdede og publicerede dele af dagbøgerne var derimod efter Bobés mening »udtværet og fladtrådt...og tilsat med trættende pathetiske Udgysninger« (ibid.). Udgiverne af Bonstettiana har helt overtaget Bobés vurdering og overfører den endda på Friederike Bruns digte. Bindene VI og VII giver imidlertid læseren mulighed for at sammenligne håndskriftversionerne med de senere trykte bearbejdelser, idet begge versioner i flere tilfælde gengives. Stikprøver synes at vise, at der ingen væsentlig forskel er på stilen i de to versioner af rejsedagbøgerne. Hvad digtene angår, virker de første spontane udkast endda mere affekterede, deres billedsprog endnu mere kunstlet end i de senere, publicerede udgaver.

Bd. VIII, som er det egentlige mål for denne anmeldelse, har utvivlsomt sit tyngdepunkt i brevvekslingen mellem Friederike Brun/Bonstetten på den ene side og henholdsvis Johannes von Müller og forlæggeren Johann Heinrich Füssli, Zürich, på den anden side. De fleste af disse breve publiceres her for første gang. Man lægger mærke til, at Friederike Brun efter Johannes von Müllers død forlangte sine breve tilbage, men broderen Georg Müller skrev de fleste af brevene af, inden han returnerede dem. De breve, som Friederike Brun derefter tilintetgjorde, får vi her i Georg Müllers afskrift. Derudover indeholder bindet hidtil ukendte breve fra Bonstetten til vennen Norton Nicholls samt enkelte breve til og fra venner og kolleger i Svejts, Tyskland og Danmark.

Til belysning af Friederike Bruns livshistorie er bd. VIII ikke helt så givtigt som de foregående bind. Hun lever jo i denne periode under samme tag som Bonstetten og behøver ikke at nedfælde sine følelser for ham på papiret. Man forstår dog, at intimiteten mellem dem er usvækket. Således skriver hun til Johannes von Müller 29. januar 1799 i et hidtil upubliceret brev, at hun nu altid læser Bonstettens breve før han selv gør det, »indem er nun Freud und Leid am liebsten aus meiner Hand empfängt« (bd.VIII, s.212). I det konkrete tilfælde havde hun læst Müllers brev til Bonstetten om morgenen i sengen og så: »(ich) war schnell zum bett hinaus, und in Bonstettens Zimmer geschlüpft der auch noch in den Federn steckte und dessen Schlaftrunkne Augen, nach und nach wacker, und dann bei immer wärmerem Gefühl, glänzend wurden« (ibid.). Friederike Brun ville frem for alt fastholde Bonstetten i Danmark. Selv hendes bestræbelser for også at få Johannes von Müller til Danmark viser sig at tjene dette overordnede mål, som hendes spontane udbrud i et brev 1. juni 1798 viser: »Ich bedarf des Mülli um den Bon zu halten« (bd.VIII, s.33).

At opholdet i Danmark ville blive mere attraktivt for Bonstetten med Johannes

von Müller i landet, er meget sandsynligt i betragtning af det årelange venskab mellem de to svejtsere. Friederike Brun havde selv gjort offentligheden opmærksom på deres venskab ved – uden Müllers vidende – at publicere hans ungdomsbreve til Bonstetten under titlen »Fragmente aus den Briefen eines jungen Gelehrten an seinen Freund«. Brevene udkom først i »Deutsches Magazin« i Altona 1798, et tidsskrift udgivet af hendes svoger Eggers, senere (1802) i bogform. De vakte en del opmærksomhed både i Tyskland og i Danmark, fx hos biskop Mynster (se bd. VIII, s.XXV). Selv i den tyske romantiks højborg beundrede man Müllers breve, som det fremgår af Caroline Schlegels anmeldelse i tidsskriftet »Athenäum« 1799. Beundringen gjaldt venskabsånden i brevene (»wie ächte Liebesbriefe«), Müllers stil og i det hele taget Müller som historiker, »der erste Geschichtsschreiber der Neueren«; i det hele taget nød Müller almindelig respekt blandt tyske romantikere. Tidsskriftet »Deutsches Magazin« derimod, hvor Friederike Brun i disse år publicerede en stor del af Bonstettens, Matthissons og egne litterære produkter, betegnes af Caroline Schlegel som »eine leere und planlose Zeitschrift«.

For en kultur- og litteraturhistorisk betragtning må Bonstettens og Friederike Bruns skrifter i det hele taget siges at være skrevne på en svunden tids præmisser. Friederike Brun fortsætter stort set traditionen fra den klassicistiske følsomhed efter sit beundrede forbillede Friedrich Matthisson, »der Liebling unserer schwärmerischen Freundinnen der empfindsamen Landschaftsmalerei«, som A.W. Schlegel kaldte ham i »Athenäum« (Sämtliche Werke XII, Leipzig 1847, s.55). Den litterære modsætning mellem kredsen omkring Friederike Brun og Schimmelman på den ene side og den tyske romantik på den anden side var umiskendelig. Friederike Brun selv lagde heller ikke fingrene imellem, da hun i et hidtil upubliceret brev til Johannes von Müller 22. august 1798 – i næsten Baggelseske vendinger – taler om, hvordan »der Wirbel des transzendentalen Wortgeklingels« havde fået tag i A.W. Schlegel, som i det hele taget efter hendes mening begår »alle die Sünden gegen Herz, Geist und Genie, die jetzt in Deutschland das Versemachen zur Manier herabgewürdigt haben« (bd.VIII, s.88).

Meget anderledes forholder det sig ikke med Friederike Bruns politiske digte og tekster, som i dette bind indtager en væsentlig plads. Man må ganske vist respektere og beundre den ildhu og offervillighed, hvormed hun engagerede sig til fordel for det krigshærgede Svejts, bl.a. gennem en indsamling for hjemløse svejtsiske børn. Sit kampskrift »Rigiberg« måtte hun udgive for egen regning, idet forlæggerne ligesom Bonstetten o.a. fik politiske betænkeligheder på grund af skriftets angreb på de franske »barbarer«. Resultatet var, at 42 eksemplarer fordeltes blandt venner og bekendte, resten af oplaget havnede på loftet (bd.VIII, s.197). Stilen i de politiske digte ligger tæt op ad Klopstocks politisk-patriotiske lyrik og tangerer som denne ofte det ufrivilligt komiske. Hvad skal man fx stille op med heroiske babyer (»Heldensäuglinge«) som fra moderbrystet straffer deres mordere »mit der Verachtung Blicken« (VIII, s.137)?

Under sit ophold i Danmark udgav Bonstetten sine »Neue Schriften« (København 1799) og færdiggjorde så godt som det skrift han betragtede som sit hovedværk »Über Nationalbildung« (Zürich 1802), en humanistisk-nationaløkonomisk utopi hvor videnskabsmænd, politikere og folk fra det praktiske liv i fællesskab arbejder på det ideelle samfund. Dette skrift var for øvrigt hans sidste tyskskrev-

ne værk; derefter skrev han, ikke mindst inspireret af Mme de Staël, udelukkende på fransk. I sine »danske« værker beskæftiger Bonstetten sig med topografi, økonomi, pædagogik, lingvistik, filosofi m.m., undertiden med direkte relation til danske forhold som fx i artiklen »Bemerkungen auf einer Reise durch einen Theil von Seland und auf der Küste Schonen« eller, som et andet eksempel: »Über Volkserziehung, bei Anlass eines Besuchs in dem Kopenhagener Schul-Seminarium«, begge indeholdt i »Neue Schriften«. Bonstetten forherliger i disse værker den oplyste enevælde, ikke mindst i dens danske form, og fremtræder i det hele taget som Oplysningens mand. Utrætteligt ivrer han mod forvanskningen og misbruget af de for ham centrale begreber »Aufklärung«, »Vernunft« og »Freiheit« og det i så høj grad, at vennen Johannes von Müller 6. februar 1799 irriteret erklærede, at »Aufklärung und Vernunft .. als Masken der zerstörendsten Illusionen mir verhasst geworden« (bd.VIII, s.217). Bonstetten selv synes også at have bemærket, at hans skrifter, politisk og filosofisk, ikke var i pagt med tidsånden. I et brev til Gleim 12. januar 1799 skrev han fx »Ich stosse da allenthalben an, an Demokraten und aristokraten auch an die neugehorte philosophie die bald zur Sekte ausartet« (bd. VIII, s.199). Hvad filosofien angår, læste Bonstetten sammen med Friederike Brun om aftenen moralfilosoffen Christian Garve (1742-1798), repræsentant for den »sunde fornuft« og stærk modstander af Kant. Udgivernes bemærkning om Bonstettens »Nähe zur frühromantischen Bewegung« (bd.VIII, s.94) er ligeså urimelig og misvisende som deres forsøg på at gøre Friederike Bruns digte til forløbere for Hölderlins hymner (bd.VI, s.351).

Om »salonkulturen« i det Brunske hjem får vi kun enkelte spredte oplysninger, fx gennem de korte uddrag fra Philipp Otto Runges breve eller henkastede bemærkninger fra Bonstetten fx i margenen af hans brev 30. december 1800 til Füssli: »Am Neujahr haben wir hier im haus gross Concert, und ein Soupé von 80 à 100 persohnen, da wird eine der schonsten Oden in vollen Choren abgesungen« (bd.VIII, s.647). I det overvejende tysksprogede salonmiljø havde Bonstetten rige muligheder for at knytte forbindelser af forskellig art. Men Friederike Bruns strategi var mere målrettet end som så.

I begyndelsen af Bonstettens ophold, 1. juni 1798, skrev Friederike Brun således til Johannes von Müller om sine planer vedrørende Bonstettens fremtid i Danmark: »Was mir am meisten am Herzen liegt ist Ihn mit den besten Köpfen unter den Dänen bekannt zu machen ! (denn die Administratoren des Landes sind doch alle deutsch) .. Kurz, bester Müller, mein Wunsch ist nicht allein dass Bonstetten hier auf eine Ehrenhafte Weise fixiert werde, sondern dass Er .. Es mit der Billigung der besten aus der Nation werde« (bd.VIII, s.29). Friederike Brun satte altså ikke (alene) på de indflydelsesrige tysksprogede administratorer i landet, men også og især på den dansksprogede elite i håb om, at disse derefter ville billige Bonstettens naturalisering. Disse »bedste hoveder« blandt danskerne fandtes ikke i administrationen, som jo efter Friederike Bruns mening overvejende var tysk, men snarere i videnskaben. Derfor håndplukkede Friederike Brun så at sige udvalgte medlemmer af det højt respekterede Kongelig Danske Videnskaberne Selskab, hvis præsident i øvrigt var Schimmelmänn. Denne lille udsøgte skare samlede hun regelmæssigt i sit »Cabinett« for at de der kunne få lejlighed til at drøfte videnskabelige spørgsmål med Bonstetten, medens hun selv, som hun skrev i en senere kommentar, »naschte die Brosamen auf, die von der reich-

besezten Tafel fielen« (bd.VIII, s.332). Af denne kommentar til et brev af 1. oktober 1799 fra den portugisiske naturvidenskabsmand og politiker Jose Bonifácio De Andrada E Silva, som i brevet sværmer for la société aimable de Copenhague, fremgår det også, hvilke danskere det var som deltog i disse rundbordssamtaler. Det drejede sig bl.a. om P.C. Abildgaard, sekretær i Videnskabernes Selskab fra 1793 til sin død 1801, A.W. Hauch, medlem af Videnskabernes Selskab fra 1791 og senere dets præsident 1831-1838 samt Friederike Bruns broder, orientalist, kirkehistorikeren og arkæologen Friedrich Münter, medlem af Videnskabernes Selskab fra 1798 og fra 1808 biskop over Sjællands Stift. I bind VIII af Bonstettiana findes endvidere et brev fra Abildgaard, dateret 12. februar 1800, hvor Abildgaard – på fransk – takker for tilsendelsen af Bonstettens »Neue Schriften«. Abildgaard understreger i sin tak, at Bonstetten med sine undersøgelser har givet den danske nation en gave, som vil blive til uendelig gavn for »ma patrie«. Så undres man ikke længere over, at Bonstetten det følgende år blev medlem af Videnskabernes Selskab, for øvrigt umiddelbart inden han forlod Danmark. Om sin optagelse i »Selskabet« skrev han den 25. maj 1801 til vennen Füssli i Zürich: »Dies Zeichen von Achtung ist mir angenehm. Es ist besonders eine Folge eines Theils meines Werks Über Nationalbildung das im Manuscript hier von einigen vortreflichen manern ist gelesen worden. Sie sind grostentheils Ursach: dass Ich mich an diesen Gegenstand gewagt habe« (bd.VIII, s.694). Man tager næppe fejl, hvis man identificerer disse »fortræffelige mænd« med de førnævnte forskere fra Videnskabernes Selskab. Bonstettens hovedværk, »Über Nationalbildung« (Zürich 1802) banede således ikke kun vejen til Videnskabernes Selskab, men kan ses som et resultat af hans drøftelser i Friederike Bruns »Cabinett« med repræsentanter fra »Selskabet«. Det forklarer måske også, hvorfor Bonstetten under sit navn på omslagsbindet af netop dette værk betegnede sig selv som: »Mitglied der Königlich Dänischen Akademie der Wissenschaften«.

Alle disse forsøg på at få placeret Bonstetten i det danske samfund førte imidlertid ikke til det ønskede resultat. Hans forhåbninger om et embede i Undervisningsministeriet eller i Udenrigstjenesten slog fejl. Fra slutningen af året 1800 kan man iagttage nedturen. Pessimistiske, desillusionerede bemærkninger tager til i hans breve. Danmark syntes desuden nu at skulle involveres i de europæiske krigshandlinger, statens økonomi begyndte at vakle, venskabet med Schimmelmans var ikke, hvad det havde været, Friederike Brun skrantede. Sommeren 1801 rejser Bonstetten og Friederike Brun sydpå, han over Göttingen, hun over Dresden. I Frankfurt mødes de igen, rejser sammen til Svejts, senere til Rom. Bonstetten kom aldrig mere til Danmark. Hans hektiske flirt med kongeriget var definitivt forbi, men Friederike Brun fandtes stadigvæk. Det får vi mere at vide om i de kommende bind af Bonstettiana.

Bengt Algot Sørensen

Schack Staffeldt: Samlede digte 1-3. Udgivet af Henrik Blicher. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag. København 2001. 453 + 443 + 471 s. 625 kr.

Henrik Blichers udgave af Staffeldts samlede digte falder på et tørt sted. Det er over 150 år siden Liebenbergs tobindsudgave af *Samlede Digte* (1843) udkom. Den har siden været udgangspunktet for al beskæftigelse med forfatterskabet. Den teoretiske og analytiske interesse for romantikken i de senere år har gjort savnet af en afløser føleligt for dem, der erkender nødvendigheden af, at al seriøs beskæftigelse med litteratur beror på vederhæftige, kritiske udgaver.

Liebenbergs udgave er set med nutidens øjne behæftet med alvorlige mangler, bl.a.:

- 1) Den indeholdt ikke alle Staffeldts digte.
- 2) Teksterne var ahistoriske kunstprodukter fremkommet ved kontamination af forskellige tekstslag og ekstrapolering af normer for ortografi og sprogrigtighed, der ikke stemte med Staffeldts, med mange overflødige tekstrettelser som en af konsekvenserne.
- 3) Liebenbergs kronologiske organisering af digtene beroede på tvivlsomme kriterier.
- 4) Kommentaren var utilstrækkelig.

Den nye udgave råder bod på alt dette. De to første bind rummer Staffeldts tekster, 3. bind indeholder tekstkritiske oplysninger og kommentarer. I en udførlig efterskrift redegøres der for valg af tekstkritiske og kommenteringsmæssige principper. Bindet afsluttes med en biografisk tidstavle.

Blichers udgave fjører 36 digte til Liebenbergs, 10 trykte og 26 oparbejdet på grundlag af manuskriptmaterialet. Af disse er ingen sensationelle nyopdagelser. »For en nøgtern betragtning er der ikke føjet afgørende nye tekster til Staffeldts lyriske forfatterskab«, oplyser udgiveren i efterskriften. Det er der vel heller ikke nogen, der havde sat næsen op efter. Det afgørende er, at teksterne er udvalgt, emenderet og organiseret efter de principper, man i dag bør forvente af en videnskabelig udgave.

De mest problematiske forhold ved Liebenbergs udgave var principperne for tekstetablering, teksternes kronologiske organisering og kommentaren. Det er jo mangler på editionsfilologiske kardinalpunkter, så det er sympatisk, at den nye udgiver i den velskrevne efterskrift, hvor han gør rede for arten og løsningen af de editionstekniske vanskeligheder ved Staffeldts forfatterskab – lad det sætte normen for fremtidige udgivere! – udtrykker forståelse for Liebenbergs filologiske mangler. Sådan udgav man simpelt hen klassikere i det 19. århundrede, og vi bør snarere takke Liebenberg for at have etableret Staffeldt som en af den tidlige romantiks store digtere end bebrejde ham, at hans udgave havde mangler. I stedet for altid at brokke jer over, hvad der mangler, skulle I hellere være glade for, hvad I får! – som en hæderkronet ordbogsredaktør engang (omtrent) har sagt.

Henrik Blicher vedgår arv og gæld til Søren Kierkegaard Forskningscentret, hvor han var ansat, inden han blev adjunkt og senere lektor ved Københavns Uni-

versitet. Med efterskriften til Staffeldtudgaven, »Tekstkritiske retningslinjer for Søren Kierkegaards Skrifter. Trykte skrifter« i kommentarbind 1 til den igangværende Kierkegaardudgave, Rubows *Den kritiske Kunst* og DSL-udgivelsen *I tekstens tegn* findes der efterhånden en pæn portion lødlig editionsfilologisk faglitteratur på dansk (i den forbindelse bør man også nævne skriftserien fra *Nordisk netværk for editionsfilologer*). Man kan ikke længere lade mangel på teoretisk litteratur bære skylden for, at tekstudgivelse ikke eksisterer som disciplin inden for danske universiteters undervisning i dansk, nordisk filologi, litteraturvidenskab m.m.

Bortset fra fire tilfælde, hvor [?] markerer, at udgiveren har måttet kaste håndklædet i ringen i forsøget på at etablere en meningsfuld tekst på basis af manuskriptmateriale (Staffeldts klo er berygtet, og det blev værre med alderen), fremstår digtene i bind 1 og 2 uden synlige spor af emenderingsprocessens kamp. At det indimellem er gået vildt for sig, skal man gå til apparatet i bind 3 for at konstatere. Se fx udgiverens oplysninger (bind 3 s. 356ff.) til digtet *Menneskhedens Bane* (2. bind s. 352ff.).

Hvad tekstetableringen angår, vælger Blicher som hovedregel førstetrykket, mens rettelser efter manuskript, spor af tidligere tilblivelsesfaser o.l. henvises til et negativt variantapparat i bind 3. Konjekture er begrænset til et minimum – næsten altid et sundt princip – og »Staffeldts inkonsekvente ortografi og brug af interpunktionstegn regnes ikke som tekstfejl«. Især det sidste hører til det, som efter ignorante udgiveres mening sorterer under visse insekters kønsliv – den på dette punkt jammerlige udgave af Frank Jægers samlede digte er et aktuelt, men langtfra enestående eksempel. Kravet om vederhæftighed m.h.t. ortografi og interpunktion er alt andet end pedanteri. Et eksempel *instar omnium* er digtet *Blik i Fremtiden* (bind 2, s. 65f. i den nye udgave). I Laust Kristensens *Fantasiens Ridder. En studie i Schack Staffeldts liv og digtning* er der en tolkning af digtet med bl.a. den pointe, at interpunktionen spiller en afgørende rolle. Problemet er, som Henrik Blicher påpegede i sin anmeldelse i *Danske Studier 1994*, at interpunktionen er Liebenbergs, som på hele 15 punkter i digtets 44 vers afviger fra Staffeldts. Flueknepperi?

I Liebenbergs udgave var forfatterskabets trykte tekster ordnet efter en (usikker) formodning om tilblivelsestidspunkt, hvor Blicher vælger udgivelsestidspunktet som organiseringsprincip, hvad han argumenterer godt for. Hvad manuskriptmaterialet angår – afskrifter ved fremmede hænder, der er senere end trykforlægget, udkast med Staffeldts egen hånd m.m. – er problemerne straks større. Liebenberg foretog en ordning på spekulativt grundlag, som Hakon Stangerup senere overtog i monografien *Schack Staffeldt* (1940). Henrik Blicher har taget den hårde tørn med at forsøge at tilvejebringe et mere håndgribeligt grundlag for en nogenlunde sikker kronologi. Ved bl.a. analyser af papirkvalitet og vandmærker lykkes det ham at få orden på materialet efter materielle kriterier. Om løsningen af den krævende opgave bemærker udgiveren nøgternt og vigtigt: »Dette fravær [manglende forfatterdateringer] af håndfast anknytning til denne verden og denne verdens på andre måder følelige tid, kan man mene er i overensstemmelse med forfatterskabet, og det kan på den baggrund forekomme voldsomt materialistisk at arbejde sig gennem de for forfatteren så ligegyldige informationer for at nagle digte, som er blevet til i grammatisk protest mod endeligheden, op på en

tidstavle. Indvendingen er til at overse: udgiveren forvalter ikke en livsanskuelse, men de materielle rester af en virksomhed, som anses for bevaringsværdig«. Alene det at tyde Staffeldts føromtalte uhyrlige håndskrift (allerede Molbech karakteriserede den som »sibyllinsk«) – er ikke for tøsedrenge.

Udgiverens oplysninger er hensigtsmæssigt og læservenligt organiseret som en række faste punkter til hvert enkelt digt: Tekstforlæg, varianter, kommentar og litteratur (om relevant sådan findes). Det er en oplagt fremgangsmåde, hvad de to første punkter angår, men for sprog- og realkommentarens vedkommende er der et problem: Hvordan undgår man evindelige gentagelser af den samme forklaring på realia, fx mytologisk stof, som der er så meget af hos Staffeldt? Der findes eksempler på udgivere, der har gjort excessiv brug af deres tekstbehandlingsprogrammers kopieringsfacilitet, men det er og bliver et retarderende moment i læseoplevelsen, når opmærksomheden gang på gang fikses af den samme forklaring. Blicher har løst problemet elegant ved brug af såkaldte initialkommentarer. Regelmæssigt tilbagevendende kommentarkrævende elementer i teksten forsynes med en fyldig kommentar, første gang de forekommer. Næste gang elementet forekommer, henvises der til denne kommentar evt. efter en yderligere kort kontekstafhængig oplysning. Systemet fungerer fint.

Staffeldt har aldrig hørt til de lettilgængelige poeter. Undertiden havde han behov for selv at forsyne sine digte med forklarende oplysninger. Det er klart, at en moderne filolog, der skal udgive en så eksklusiv digter for et publikum, der for en stor dels vedkommende er kulturhistoriske ignoranter, er vanskeligt stillet. Jeg finder, at Henrik Blicher er sluppet heldigt fra opgaven. Der skal nok være nogle, der korsrer sig over, at det er nødvendigt at komme med oplysninger om især visse af bibelallusionerne, men udgaven kan efter min mening på ingen måde siges at være præget af den blandt filologer for tiden så omtalte overkommentering. Måske også fordi Staffeldt næsten aldrig er banal. Ikke blot er brugen af initialkommentarer hensigtsmæssig, udgiveren har også affattet kommentarerne i en stil, der forener livfuldhed med korthed og præcision. Både læsere med og uden forudsætninger vil have glæde af realkommentarerne. Især de fyldige initialkommentarer er så informationstætte og underholdende, at man med fornøjelse læser dem for deres egen skyld. Staffeldts danske sprogbehandling er så ejendommelig i god og slet forstand, at de sproglige kommentarer i sagens natur næsten ikke kan blive overflødige. De tyske digte er ikke oversat, men kommentaren giver hjælp til syntaktisk afkodning. Kan man fx ikke finde korrelatet for en relativsætning, vil der sandsynligvis være hjælp at hente i kommentaren.

Ingens udgivelse er fejlfri, og i kommentarbindet er der da også konstateret en håndfuld trykfejl og kiksede linjedelinger. Man kunne ønske et alfabetisk indholdsregister, men det er bagateller, der på ingen måde bør spolere glæden over, at Staffeldts digte efter mere end 150 år endelig foreligger i en professionelt forsvaret, ja forbilledlig udgave.

Udgivelsen er rygraden i et ph.d.-projekt ved Københavns Universitet. DSL's bestyrelse udtrykker i forordet det ønske, at projekter af lignende art kan gentages og vinde hævd. Forhåbentlig vinder opfordringen politisk genklang. Udgivelsesprojekter som det foreliggende har traditionelt ikke været forbundet med den store merit, hvad der er uretfærdigt. Det forudsætter både bred og specifik lærdom og dertil metodebevidsthed at kunne præstere et så godt resultat som

Henrik Blicher. At hele den læsende offentlighed har glæde af resultatet, kan ikke være et minus.

Henrik Andersson

Bogen eller kaos: Den litterære institution uss. Redigeret af Flemming Ettrup og Erik Skyum-Nielsen. Gyldendal. København 2000. 291 s. 275 kr.

I

Akronymet »uss« i bogens undertitel står for »under stadig skælven«, hvad der må kaldes en lidt underlig bestemmelse af en institution (og dens funktion?). Men som det rigtigt hedder på omslagets bagside, er det et umiskendeligt peter seebergsk epitete, og ganske som institutionen det karakteriserer bærer *Bogen eller kaos* selv præg af Seebergs jordnære ånd og rødmossede inspirationskraft.

På godt i den forstand at kunstnere og kritikere her konfronterer deres vigtigste medium for erkendelse og formidling, altså for ordensmagt, med al ordens op-hævelse. På ondt i den forstand at det aldrig bliver klart hvor det omtalte kaos befinder sig i forhold til mediet selv. Er det kaos i den store verden, som bogen bearbejder eller modstår, eller er det kaos alene i bogens verden? For flere af de små tyve bidrags vedkommende snarest det sidste.

En anden skrøbelig balance mellem styrke og svagthed i værket beror på at emnet, bogen, sjældent belyses udefra eller nærmere bestemt: ud fra informations-teknologiens ikke-boglige horisont. Med god vilje kan man måske se bidragenes indadvendthed og ideologiske litteraritet som en række bogbrugere og -dyrkeres ønske om at feje for egen dør og udforske deres medies egne muligheder og så overlade det til en mere medierevolutionær fremtid at lade komme hvad komme vil.

Men dels kan det vise sig farligt/fagligt indskrænket at gå fremtiden så defen-sivt i møde, dels havde det været nærliggende ved et årtusindskifte hvor bogens fremtid forekommer mere problematisk – og stærkere problematiseret – end no-gensinde at overveje om ikke denne fremtid mon bærer ved til bogens kaos, og i så fald om dette kaos overhovedet kan modstås med en ordenssans på bogens egne præmisser.

Blandt de sidste ti-femten års mange udgivelser om bogens fremtid er der et par som rager op i landskabet og som fra hver sin side markerer skellet mellem en bagudvendt og fremtidsvendt forståelse af bogkulturen. Hver har – som *Bogen eller kaos* – sine fordele og ulemper, men næppe tilfældigt er den ene dansk, den anden ikke.

I *Bogens fremtid er ikke hvad den har været: En debatbog om læsning*, redige-ret af Kurt Fromberg og Hans Hertel (Fremad, 1988), er det bogen selv som står i centrum, mens en række krise- eller kaosfænomener, som hævdes at true både den og dens værdier, generelt befinder sig på en mere støjende mediehorisont, præget af bogdropperi og billedtyrani. Om bogen og dens dyder under belejring hører man i denne udgivelse mere end om gyldige kommunikationsalternativer, endsi-ge om former for frugtbar-risikabelt samspil mellem det gamle medie og de nye konkurrenter.

Når Fromberg og Hertels debatbog giver sit emne hvad det kan tage i sig selv, men uden at bekymre sig stort om fremtidsperspektiver der godt kan tage livet af emnet, kan det hænge sammen med at informationsteknologiens egen fremtid i 1988 ikke var hvad den er omkring 2000. I et bind artikler om *The Future of the Book*, redigeret af Geoffrey Nunberg for University of California Press 1996 og udsprunget af en konference om bogen ved centret for semiotiske og kognitive studier ved San Marino universitetet i 1994, er denne fremtid derimod blevet påtrængende i den grad at centreringen af bogen hos Hertel og Fromberg her er vejet for en lige så ensidig decentrering. Ja, i flere af Nunberg-samlingens kapitler overskygger metalæsning af hypertext og færdselskort over virtuel realitet i den grad det boglige udgangspunkt at havde det ikke været for et kyndigt balanceret efterord af Umberto Eco, kunne man godt tro at bogens begravelse var en fuldbyrdet kendsgerning.

Netop balancen mellem de stridende kræfter i mediebilledet er vigtig at holde sig for øje. Ikke som en forudsigelse af stridens faktiske udfald (hvis dynamikken overhovedet lader sig betegne sådan), men som en maksimalt berigende forståelse af billedets kompleksitet. Den stadige skælven, som Seeberg vedkendte sig, kunne godt have fungeret som et vartegn for det tidehverv bogen nu er ude i – og for det ærinde som *Bogen eller kaos* har pålagt sig i samme anledning.

Men selv om skriftet i det mindste burde være på højde med udviklingen i den flere år gamle *The Future of the Book*, er dets fremstilling i den grad i den historiske selvbesindelses vold at den mere falder i tråd med den endnu ældre *Bogens fremtid*. Trods udviklingens fart og stadig nye udfordringer til bogens verden, har det danske mådehold fastholdt dens frontkæmpere – som typisk ikke er unge kaospiloter, men mest folk fødte før eller under 2. verdenskrig – i temmelig kendte og defensive positioner. Ikke at deres strategier savner oplysende momenter, eller at selvbesindelse, ind- og tilbageblik i sig selv er overflødige, men at fremgangsmåden savner dristighed og blik for meget af det kaos og den orden der som trusler og løfter trænger sig ind på bogen i hastigt stigende grad.

II

Om disse generelle reservationer lidt mere til sidst. Men her først et signalement af *Bogen eller kaos*' egne hovedlinjer og resultater. Med Peter Seeberg som fader er projektets indramning i Seebergiana forståelig. Flemming Ettrup's optakt om »Peters praksis. Den litterære institution uss« er dog indforstået-lobhudlende ud over rimelighedens grænser. Hele fem gange (12, 13, 16, 17 og 19) dvæles der ved mandens *munterhed*, før det konkluderes at »samværet med ham hele tiden var salighed« (35). Sikkert så sandt som det er sagt, men måske det kunne meddeles en større offentlighed en anelse mindre salvelsesfuldt og præget af verdsligt bønnemøde. »For Peter var det kun hverdagen »som kan have de lange perspektiver««, hedder det faktisk et sted.

Hvor lange er nemlig perspektiverne i den udbredte snak om Peters tro på hvidløg og rødvin (34) og »forfriskninger fra sit barskab« frem for »kaffe og småkage« (26)? »Vi talte om alt dette, nød den tørre Alsacevin, morede os lidt over det noget monstrøse ord Den litterære Institution«, står der allerede (12).

Men hvad dette vedkommer BOGEN står uklart – ud over at spild af kostbar trykssværd på forhold der ikke er en bog værd kan koste den livet.

Men Ettrup fremturer: »Det kulinariske var en uudværlig ingrediens; uss er blevet udlagt som »under stadig spisning«, og det er sket mere end én gang, at den side af sagen fik hovedomtalen: »Lam á la Seeberg« etc. etc.« (18). Igen er det ikke det smageri der henvises til som skal anfægtes, men det selvsmageri der opstår når det første gives en omtale i bogform det ikke kan bære. Skæg (eller munterhed!) i én sammenhæng bliver let til snot i en anden, og i madsprog får man stene for brød når der går inflation i legitim *small talk*. Netop da bliver *Bogen eller kaos* til en kaotisk bog om kaos. (At kritikeren Terry Eagleton fejlanbringes i Cambridge (15) er blot en detalje på omkostningssiden).

Anderledes hold er der i slutkapitlet, Marianne Juhls »Fra nåde til benådning«, der også er om Seeberg og bygger på hendes bog om manden, hvis univers siges at bunde i en barndomstrang til flugt fra et missionsk miljøes angst og skyldfølelser. Juhl kalder det Seebergs Kasper Hauser drift, og hans ophold under krigen på UFA-studierne i Berlin en skamfuld konsekvens af denne drift. Som en opstrammer i krisen indtager han Nietzsche, hvis barndom minder om hans egen og hvis voksne bekendelse han forgæves søgte næret i ungdomsværkerne, men først realiserede senere. Det drejer sig om kærlighed til skæbnen, men efter Sisyfos' recept: til vejen undervejs, ikke målet, som alligevel aldrig nås. Fra et ståsted i tilværelsen har Seeberg bevæget sig til et gåsted, en bevægelse fra kristen til sekulariseret livsfølelse der fører fra skyld og nåde til skam og benådning. Efter denne opskrift kan livet være så uspiseligt som pigtråd og knust glas og dog slippe »helskindet« gennem tarmsystemet i kraft af bemeldte benådning og en god portion tilsat humor.

Det er *Bogen eller kaos'* sidste ord, og de minder kvalificeret om nogle af dens første, Flemming Ettrups mere anekdotiske om Seebergs munterhed. Men giver de også svar på titlens implicite spørgsmål om bogens forhold til kaos, da er det snarest med Seeberg i rollen som kunstneren der med sin (livs)kunst betvinger kaos i livet ved at finde en måde at indoptage det på. En højst respektabel gerning, men jo ikke ny for hverken kunsten eller bogen som dens medie at udføre. Hvad det sidste angår har Juhl vist dens rummelighed men hverken lagt en alen til dens vækst eller vurderet dens vækstbetingelser, og for de sidstes vedkommende da slet ikke set i lyset af mediets nye alternativer.

Hvor dette kapitel er nyskrevet, stammer Johan Fjord Jensens om »Bogen og dannelsen. Konsensuskritikken, Den Litterære Institution og informationssamfundet« fra et foredrag i 1986, optrykt i *Det tredje* (1987). Med al respekt for stykkets forudsigelser, fremsat dengang PC-erne og Internettet mest var fremtidsmusik, virker de forståeligt nok en smule antikverede i dag. »Men samtidig med, at decentreringsen bliver en mulighed og allerede er på vej til på visse områder at blive realiseret, holdes den i ligevægt af en modsat udvikling hen imod koncentration af magten, og det sker på alle niveauer«, hedder det bl.a. (56). Hvad den første del af udsagnet angår, den om decentreringsen, er forbeholdene i dag historie, og hvad angår den sidste del, den om magtkoncentrationen, er denne ganske vist omfattende, men som del af en ligevægt? Og som (ligeligt?) fordelt på alle niveauer? Det er uafgjort.

Det samme er forholdet mellem mediet og budskabet. Når Fjord hævder at det

første påvirker det sidste uden at de to falder sammen, er det principielt rigtigt, men hvordan relationen tager sig ud under hvilke konkrete omstændigheder lades usagt, måske fordi selve kapitlets begreb om mediet/medierne er lidt af en gåde. Til grund for den påstand at elektronikkens fortrængning af bogen som medium for meningsdannelse medfører et tab af kritiske momenter ligger således en hypostasering af bogen som tiden er løbet fra. I bogens sted må konkrete praksisformer fremstilles: i hvilke bøger under hvilke historiske vilkår står meningsdannelsen elektronisk på spil? Mere alment tilkommer det problem at Fjord med sin såkaldte konsensuskritik af de postmoderne mediemodeller slører at selv den frieste og mindst instrumentelle kritik har karakter af model.

Skønt Hans Magnus Enzensbergers kreative kapitel om »Bøgernes fremtid eller Bogens fremtider«, oprindelig fra 1983, har yderligere år på bagen, virker det anderledes kemisk renset for »enhver platonisk singularis [om bogen], som egentlig altid har været et fromt bedrag. Som om der fandtes noget, man kunne kalde BOGEN, bogen som sådan, das Buch an sich, bogen som medium, som kulturfaktor, bogen som dette eller hint« (74). Det findes der ikke, og ud af bedraget eller den »højtidelige fiktion« (ibid.) skiller Enzensberger i stedet en litteratur som kun dør hvis den ikke vil leve. Bag hans utopi om en uomgængelig brugslitteratur, som kan minde om »bøgerne« i *Fahrenheit 451*, truer til gengæld en anden forenkling. For at der givetvis trykkes mere fiktion end godt er, garanterer jo ikke at al fiktion af værdi finder trykken. Og om den del der kommer værst i klemme har en bedre fremtid for sig i de nye elektroniske alternativer til bogtryk, vides ikke med sikkerhed.

Mens altså BOGEN ikke er i klemme hos Enzensberger, er mange *bøgers* skæbne uvis. I Ejvind Larsens kapitel om »Bogen mellem Luther og Grundtvig« (opr. fra 1986) er klemmen udtalt åndshistorisk. If. retorikken er god digtning skrevet af melankolikere (83), og som den litterære institutions bogformer gør dens nærvær fraværende og fravær nærværende, bliver den til et samtalegrundlag. Tilsvarende peger et billede i retning af beskuerne og deres sanselige møde – på bekostning af billedkunsten. Modsat »postterminalisterne« (fx Lacan og Lyotard) mener Larsen endda ikke blot at skriften peger mod talen og det levende ord, men at bogen overgår alle billeder.

Til belysning af sit retoriske udgangspunkt hævder han med et længere Grundtvig-citat og et kortere ordspil af egen finurlig tilvirkning at if. Luther »overholder« Helligånden, når den taler til os, Den Litterære Institutions retoriske regler, så man i det mindste tør spørge om samme institution »vil underholde« Helligånden (91). Skal det antyde at bogen er udspændt mellem højere magter, er det selvsagt en klemme af betydning, selv om betydningen delvis henstår i det uvisse. Som illustration af 'bogens' dilemma er kapitlet på én gang eksemplarisk og begrænset af den forståelsesramme det udstikker for sit emne.

I det næste kapitel (opr. fra 1983) søger Knud Wentzel imidlertid at afklare »Tilblivelsen af den moderne litterære institution. Omkring et digt af Johannes Ewald«. Digtet viser omslaget »fra en institutionelt bundet til en individuelt formet oplevelse« (99) og »fra intellekt til fantasi« (100). Den moderne litterære institution får denne nye forestillingsform og dens skabende subjekt som produktiv kraft og omdrejningspunkt. Men som indre oplevelser og lystfølelser driver værket og afstedkommer dets individuelle tolkning og billeddannelse, ender det i en

konflikt med alle ydre fællesskaber og dermed også med den institution der forvalter det litterære liv. Hvad indebærer det for institutionen, spørger Wentzel til sidst, og man kunne skærpe hans spørgsmål med at tilføje: hvad sker der med den i det øjeblik dens subjektive omdrejningspunkt tilmed depersonaliseres, som det sker i megen modernistisk kunst? Vil kunsten, institutionen, og bogen hvori de to mødes kunne holde til det? Svaret blæser i vinden.

Det gør det også efter anmelderen Jens Kistrups kapitel om »Bogen – taberen i spillet« (først trykt 1992). Som titlen antyder langes her ellers håndkantslag ud mod BOGEN og den litterære institution i flæng. Den første eksisterer slet ikke, som fx Fjord Jensen ville mene, men allerede Enzensberger benægtede. Kun bøgerne kan man tale om, og da som fanger i institutionernes – og konventionernes – net. Som en anden munk, der ikke længer kan holde munkevæsenet ud, går Kistrup i front mod de herskende tilstande med en række teser, der da også umiddelbart virker kætterske.

Det hele skal ligne en prædiken om bogen, men hurtigt bliver legen med denne fiktion trættende og anstrengt i sin selvironi (der mest fingerer at anmelderi er galskab). Idiosynkrasierne som bringes til torvs er dertil helt forudsigelige: udfald mod universitetskritikken og Politiken, mod forlagenes påståede snobberi for lyrik på sagprosaens bekostning, etc. Endelig er hvert andet ord i prædikenen ufortjent kursiveret, ordenes letvægt taget i betragtning. Lidt overraskende ender forfatteren med at hoppe på poesiens vogn, dog nu ikke trukket med hiv og slæb af dobbeltmoralske danske forlag, men af selveste Octavio Paz, der i poesien ser et svar på moderniteten som stritter mod dennes virkelighedsbegrænsning. Som erindring om det glemte kan poesi være en modgift mod teknikken og markedet, og sådan ender denne maskinstorm som en storm i et dansk glas vand.

Fra disse anmeldertanker om bogen kommer man i Hanns Grossels kapitel (fra 1994) til tanker om »Det danske sprogs rum«, et løst snakkende causeri med lange citater af Georg Brandes og Kierkegaard som bærende konstruktion. Den første bruger krigsmetaforer om den andens dansk, og den anden musikalske metaforer om samme. En nævneværdig pointe falder hvor Kierkegaard priser sit modersmål for ubesværet at udtrykke det udsigelige og for at syle dermed »i Spøg og i Alvor indtil det er udsagt«, ja for at forstå »Spøg nok saa godt som Alvor« (127-28). Her kunne Ettrups megen tale om Seebergs munterhed have fundet et nyttigt tilknytningspunkt, mens andre bidragydere til *Bogen eller kaos* – incl. Grossel – med fordel selv kunne have skrevet sig Kierkegaards ord bag øret.

Hvad Jette Lundbo Levy lader meddele under overskriften »Udflugter og omveje – om engagement i litteraturen, især i 1990'erne« lyder fx umiddelbart mere af kaos end af bog. Hun ser i Jens Baggesen en tidlig moderne forfatter som satte moral og engagement over æstetik og som i sandhedens og åndsfrihedens navn gjorde opmærksom på undertrykkelse og uretfærdighed. Samtidig vidste han at frihed og humanitet ikke var uden omkostninger, hvorfor hans æstetik forener det ophøjede og ækle i engagementet.

Efter 1970ernes engagerede litteratur kommer i 1990erne digtere som også op søger engagement, men kun finder det problematisk. Hos Jens-Martin Eriksen begrænser det sig fx til sprogliggørelsens modstand mod abstraktionens umenneskelighed. Måske om bogens modstand mod kaos? Herom forlyder nu intet hos Levy, der i stedet flakser fra Eriksens beskrivelser af det ubeskrivelige (som Bag-

gesen lagde ud med og Kierkegaard henviste til modersmålet) til hans holdning til konflikten i Bosnien, som hun ikke vil polemisere mod, men alligevel går kritisk ind på.

Hvor Baggesen fandt afsæt for den engagerede oplysningstanke i lidelsen, bliver den sidste hos Eriksen lammende for alt engagement og kun et tegn på længsel derefter. I Solvej Balles romankunst leder samme længsel opmærksomheden intenst hen på den beskrevne livsverdens selvreduktion, der endelig i Astrid Saalbachs dramatik står direkte i katastrofeteoriens skygge. Hun skildrer familien som et angstbetonet skinfællesskab og længslen efter engagement som tvetydig fordi oplysningsbegrebet kompromitteres i info-samfundet, hvor alene destruktive kræfter giver længslen udtryk. Nok mødtes det groteske og forvendte allerede hos Jens Baggesen med det sublime, men 1990ernes fænomenologiske interesse i engagementet er alligevel en anden.

Ikke noget dårligt perspektiv, men i forhold til bogen som medie alligevel en løst beskrevet kaos-tilstand. Når det først er med Levys bogvenlige slutbemærkning at bogproblematikken klart kommer ind i synsfeltet, kan det dog også skyldes at store dele af kapitlet er syntaktisk og stilistisk ubehjælpsomt formuleret (som fx 131, 132, 134, 139). Ved denne æstetiske praksis er der såvist intet sublimt.

På baggrund af Levy virker Dag Solstads notater om sin *Roman 1987* (skrevet samme år) rent kontrapunktiske. Den ellers så radikale socialrealist og dokumentarist bevidner her en interesse i kunst som ikke engang er for kunstens, men kun for kunstnerens skyld. En så læseruvenlig roman(læsning) har angiveligt romanagtigheden, litterariteten, som eneste kvalitet, men trods den kompromisløse afstandtagen fra læseren er det en bog der nægter at lade sig låse ned i forfatterens skuffe igen. Man undgår ikke at tænke på flaskens ånd som én gang sluppet ud i det fri heller ikke vil tilbage hvor den kom fra. I Solstads regi har modernismen den helt paradoksale konsekvens i bogform at trods selve begrebet om verden med sin solipsistiske egenverden. Et sidste skrig før kaos eller kaos' sidste skrig?

For Einar Már Gudmundsson i kapitlet »Bogen – 'hans hemmelighed og drøm og tilflugt'« (fra 1990) er bogen, som sagt af Laxness, i hvert fald uundværlig. Hermed har den unge islænder slået tonen an til en prædiken om alt og intet som de fleste kunne holde bedre selv. I største og højtideligste almindelighed udbreder han sig om bøger, kunst og lidelse, om kaos i verden, kulturen – og bøgerne? – og om politik som noget der er de sidste uvedkommende. Undervejs kaldes verdenslitteratur fra Kon-Fu-Tse, Homer og Bibelen til Kafka, Sartre og Borges – og Rushdie og Kundera, ikke at forglemme – i hastig og tilfældig orden til vidne på mange af plattuderne.

Det kan selvfølgelig ikke holde dem i skak. For Einar Már ligger bogens gebet fjernt fra teknologiens og massekommunikationens offentlighed og helt på den åndelige side af tilværelsen, hvor verden ikke bare er som den er, altså en sum af kendsgerninger. At læseren må stejle over en så snæver bestemmelse er nu én ting; vigtigere er at forfatteren selv måtte gøre det hvis han ordentlig havde læst den Laxness han gerne citerer med tilslutning, og som om romanforfatteren klart siger: »Han er kun interesseret i fakta. Han betragter ikke verden som et sted, hvor man modtager Åbenbaringen, men som en virkelighed, og han bøjer sig for kendsgerningerne i den rækkefølge, de møder ham på hans vej« (166).

Sven Delblancs kapitel om »Den mundtlige tradition« (fra 1989) udgår fra mundtlig digtnings udformning efter hukommelsens behov. Helt op i 1700-tallet bærer skriftlig versepik mundtligt præg, og den mundlige inspiration forsætter ind i episk prosa. Af kravet til mundtlig digtning om almen tilgængelighed følger bl.a. kyskhed i stil og multivalens i stil og komposition (som i Andersens eventyr). Alene vejen fra et mandligt publikum til en større almenhed, som Bellman gennemløb med sit mundtlige foredrag, kostede nogle af hans uartigheder livet. Netop den moralske dimension går til gengæld fløjten da den mundtlige prosa nærmer sig læseprosaen i Lawrences og Joyces værker. Som særligt den sidstes – og Conrads – eksempel antyder, blomstrede den nye skriftlighed, i takt med modernismen, da også mest i kulturens geografiske periferi.

Men selv her slår oraliteten igennem: i Joyces indre monolog og bevidsthedsstrøm og i Strindbergs monodrama. Typisk for den moderne roman er dens dramatiske form (Bang) og rod i mundtlig tradition. Det samme gælder Sven-Bertil Taubes Bellman og Drachmanns og Frödings lyrik, hvilken sidste den unge Rilke har fortysket. Alene modernistisk poesi, som hos den sene Rilke, har lagt oraliteten bag sig og anses for ufolkelig derefter. Når nyere nordisk prosa tør anses for mere vital og mindre formalistisk end den centralt europæiske, går det for Delblanc at se tilbage til den islandske sagas mundtlighed. Og med al respekt for modernismen finder han dens fine læseprosa i behov for den mundtlige digtnings udfaldsrum. Se, det er en snak om bogen eller kaos der er til at tage og føle på.

Det er også Otto Steen Dues centrale kapitel »Da bogen blev til« (først trykt i 1996), som viser hvordan det nye medie i antikken og hellenismen mødtes med en skepsis og modstand der har sidestykke i TV- og computeralderen. De gamle rhapsoder så ned på det nye underlag for skatteopkrævernes bogholderi – indtil nogle af poeterne alligevel begyndte at fæstne deres foredrag til »papiret« og dermed skrev den mundtlige episke poesis svanesang (om end den, som sagt af Delblanc, gav ekko til ind i det 18. årh.).

Fremdeles betød læsekulturen dog højtlesning, hvor historie udgår fra bogføring, filosofi fra ren mundtlighed og taler fra bystatens demokrati. Men først da hellenismen afløser de lokale forhold og kosmopolitisk konkurrence bliver dagens orden, får bogen sit marked – og sin tarv – varetaget af institutioner som kulturpolitik, litteraturhistorie, filologi, teori, biblioteker og museer. Mens rhapsoderne kun var kendte i snævre kredse, bliver forfatterne navne blandt dannede på hele det anonyme marked. Til gengæld indebærer udbredelsen en vis overfladisk formalisme, indtil en ny national litteratur tilkommer som et våben i romernes magtkampe. Da også de er ovre, og Augustus har sejret, kommer ny afmatning i form af fred og kedsommelighed (som bevidnet af Vergils og Ovids kritiske skepsis).

Men hvor er fremtidsmusikken i denne historie? I de klassiske hovedværkers metre og rytmer, som er lige til CD'ere, walkmen, computere og anden moderne kommunikationsteknologi. Due noterer sig – som Dan Ringgaard ville gøre – moderne menneskers oplagte øre for digtningens *puls*, og da netop *oplæsning* var en dyd helt op i middelalderen, mener han at sådanne aktuelle litterære behov må kunne næres af en gammel tradition under tidssvarende former og hen over de seneste århundreders skriftkultur. Dette er *Bogen eller kaos'* bedste stof til eftertanke hvad gælder BOGENS styrke og begrænsning som medie.

Anderledes fjernt fra emnet er Erik A. Niensens bidrag om »Det politiske teater«, selv om historien også her føres tilbage til antikken. Nielsen kritiserer det selvoptagne eller symbolløse teater og plæderer for en symbolsk og udadvendt kunst i dets sted. På Peter Langdals scene ser han Holberg og Goethe tømt for deres egen symbolfyldte betydningsverden og påført instruktørens underholdningsverden, en totalæstetisering af scenen som genfindes i Staffan Valdemar Holms voldsteater, hvor forholdet til den reelle vold i samfundet tilsvarende udebliver.

Niensens alternativ udspringer i antikken af det atheniensiske demokrati, hvor magten for første gang træder frem på scenen, idet tyrannens gamle magtbud nu forvandles til demokratiets problemer. Senere bliver kamppladsen, agon, stedet hvor også konflikter i familien og i nyere tid i det enkelte, ensomme, menneske afgøres. Det sker i takt med at *ordet* og dets magt over magthaverne bliver den centrale agon og det moderne demokratis og teaters egentlige tema. Symbolsk bliver dog ordstriden først da realismen bliver typisk og almengyldig, hvad Nietzsche kalder apokalyptisk.

Frem til o. 1800 var publikum i overposition, men senere i underposition og del af fortolkningskrisen på scenen. Aristoteles' krav om en ulykkelig sandheds forret over en lykkelig løgn kommer til kort i Ibsens regi, og i det moderne teater tematiseres det dæmoniske i den grad at en bekendelse kan blive mere løgnagtig end løggen den skulle ophæve. For Nielsen at se går vejen ud af den onde cirkel, som den bl.a. kendes fra *Who is afraid of Virginia Woolf?*, via den katharsis der kan indtræde når det private opleves under en større – kald det en politisk, symbolsk eller brechtsk – synsvinkel. Måske, men med BOGEN og dens forhold til kaos har det intet at skaffe.

Det har til gengæld Søren Schous overvejelser over »Kunstnerisk og videnskabelig faglighed«. For skønlitterær faglighed er både selvmodsigende og grænse-sprængende, ganske som den positivistiske litteraturvidenskab fra Brandes til Vilh. Andersen, der gerne blandede objekt- og beskrivelsessprog, men hvis intellektuelle afkom skyede lignende hybridformer i kunsten, fx i den historiske roman. Først med historikere som Hayden White og Bryld og Warring her hjemme har et mere kunstnerisk historiesyn vundet rigtigt indpas. I historien har dog kendsgerningerne og det referentielle stadig vetoret, mens de i kunsten kun har den vetoret forfatteren giver dem. Blot der ikke digtes mod kilderne, må der godt digtes over dem, og kontrakten med læserne er dels en sandhedsgaranti, dels en garant for fortællingens appel.

I skæringspunktet mellem faghistorie og fiktion ligger hvad Anne Birgitte Rønning kalder historieeffekten, som if. Schou giver de to »brancher« en fælles modstander i disneyficeringen af historien og et fælles anliggende i at genskabe en rigtig fortid i øjeblikket og dermed en bredspektret modstand mod infotainment-industriens nemme adspredelser i kølvandet på historietabet. Med genstridige historiske scenarier går kunstnere og historikere i samlet opposition væk fra posthistoriens banaliteter. Og, kunne man tilføje, i brechen for bøger som trodser en orden der er værre end kaos.

Hvad Schou beskriver fra litteratens synspunkt, behandler Birgitte Possing under titlen »Fortælling og fakta – i den historiske biografi« ud fra historikerens, hvorfra autentisk fiktion kan skabes over kilderne, men hverken ud over eller imod dem. Digtere må skrive så frit de vil, men faghistorisk fantasi er bundet af

kilderne: på sporet efter subjektet, i analysen af det, og i fortællingen om det. I den historiske biografi mødes da faghistorie og kunst i skildringen af en uopdigtet indre sandhed eller et billede af forholdene som de var eller kunne have været. Refleksioner over menneskets virkelighed modsvarer fantasier over dets muligheder, og subjektets indre komplikationer brydes med historiens store kræfter. Både i den historiske biografi og den autentiske kunst kæmper forskning og kunst, mens historien humaniseres og fortællingen bæres af reelle gåders fantasi-kraft.

Bogen eller kaos rummer endelig to kapitler om den orden som individuationsprocesser i bogform kan opvise og om det spil mellem løgn og sandhed som processerne gennemløber. Jørgen Haugan diskuterer sin kontroversielle Nexø-biografi under titlen »Fra Askov til Moskva«, der netop angiver vejen fra sandhed til løgn. Som Hamsun er hans Nexø en opkomling, hvis kunstnerkonflikt bag proletarmyten er den styrende kraft i forfatterskabet til og med *Pelle Erobreren*. Som Højskolens mange Karen'er, der ofrede deres individuelle kvindeliv for en sublimeret selvrealisering som højskolemødre, mistede også den unge Nexø sin egen identitet før han senere genfandt den som profet i en slags moderlig omsorg for underklassen. Prisen for at realisere et højere liv som digter var også for ham et smerteligt tab af kærlighed.

Provokeret af den trodsigt resignerende individualisme i Pontoppidans *Lykke-Per* vokser tanker om et forsyn og nyt fællesskab frem i *Pelle*, hvorved Nexø's tidligere sublime nihilisme bliver til en positivitet af *højere* orden. Men som *Pelle* senere latterliggøres af forfatteren mens den negative Morten stiger til vejrs under kommunismens sol, forfalder denne højere kunstneriske orden til en lavere politisk og propagandistisk. Og sandheden fra Askov bliver til løggen i Moskva.

If. Haugan ligger der en »typisk salonkommunistisk fortrængning af en uønsket borgerlig baggrund« (260) bag Nexø's kommunistiske myte og selvspjelling. Med overgangen til kommunismen i 1918 forråder han sit individuationsprojekt og knytter sin skæbne til en korrupt politisk magt i stedet for til udviklingen af sin ånd. Efter Haugans mening er denne selvscenesættelse som født proletardigter generelt blevet taget alvorligt i dansk litteraturforskning – bestyrket af Børge Houmanns biografi – og af skribenter som i Nexø's ånd bærer ved til myten om den socialistiske søjlehelgen og forårsbebuder.

Et andet djævelspil er på spil i Aage Henriksens synopsis »Om fædre og sønner«. I *Wilhelm Meister* finder Henriksen – for Gud ved hvilken gang – fædre, dvs. vejledere og forførere, der udefra griber ind i et menneskes, dvs. en søns, bevidsthed med præcis forståelse af dennes situation. Resultatet bliver et opbrud fra det fortroligt nære og en åbning af nye horisonter, som senere begrundede fx Joyces selvvalgte og livsvarige eksil. Hos Blixen skildres slige opbrud med vægt på de ledsagende omkostninger. Fx indebar forvandlingen af privat dæmoni til kunstnerisk inspiration en udnyttelse af den djævelske gave at kunne omdanne ånd til stofflige ytringer, en anerkendelse af djævelen som hverken Goethe eller Thomas Mann ville vide af.

Men alt i alt løber der gennem europæisk litteratur en livslinje hvorpå mennesker befries fra normalitetens bånd for at omslutes af bevidsthedskræfter der mere ubemærket deltager i hverdagene. Med en faderlig eksil-erfaring indgår disse

kunstnere i en skabende ubevidsthed af globale og jordnære dimensioner. Og pointen må vel være at deres bøger indgår i et kaosbetvingende kosmos.

III

Med vekslende held fremholder forfatterne i *Bogen og kaos* visse relevante aspekter af bogen og dens muligheder som vi kender dem fra kultur- og samfundshistorien indtil for nylig. Men ikke som vi burde kende dem i skrivende stund, hvor kommunikationsteknologiens dagsorden ikke sættes af de midaldrende og hverken er særlig nordisk eller humanistisk. Så vigtigt det må være at bedømme hver enkelt indfaldsvej på sine egne præmisser, er kritik som bekendt også andet og mere end ros og ris, bl.a. en måde at tænke videre på med bøger. Da nu *Bogen eller kaos'* bidragydere her generelt har været tilbageholdende, vil en sigtelinje ud over deres egne forståelsesrammer også savne deres opbakning.

Med Fromberg og Hertels debatbog om bogens fremtid fra 1988 er den aktuelle udgivelse stort set i niveau. Der var dengang nogle forfløjne tanker hos Dominique Bouchet om »en ny virkelighedsopfattelse og en ny mennesketype« og bekymring for »demokratiets fremtid«, men i hovedsagen var udgivelsen fortrøstningsfuld på den kriseramte bogs vegne, som udtrykt i Torben Brostrøms velmente opfordring: »Fortæl en historie, og bogens krise er løst.«

I flere af bidragene til Nunbergs antologi om bogens fremtid fra 1996 er det imidlertid blevet et spørgsmål hvad det vil sige at fortælle en historie. Er det bogens prerogativ? Forfatterens? Læserens? Forudsætter det *bogens orden* – der jo hviler på disse tre instanser og udtrykkes i tekstens linearitet, afgrænsning og fasthed (Patrick Bazin) – eller den intensive læsemodel der er uløseligt forbundet med denne orden? I digitaliseringens tidsalder kan man forestille sig en helt anden tilgang til tekster og tegn.

Rygtet – eller teorien – vil vide at på grund af skriveunderlagets kostbarhed på Arilds tid levnede den tids skriftbillede ikke plads mellem ordene, som derfor måtte tydes af særligt kyndige. Først omkring år 1000 blev der råd til mellemrum og dermed til den enkelte læsers egen og stille fordybelse i teksten. Det materielle underlag for privathed og et indre selv er m.a.o. informationsteknologisk (George Landow). Selv Henriksens, Haugans og Juhls respektive læsninger af Goethe, Nexø og Seeberg går tilbage på denne revolution: dens tolkende spejlrrelation mellem forfatter og læser og dens »dynamisering« af subjektet.

Nu hvor »skriften« (på computere) slet ikke består af markeringer på udstrakte flader, men i koder i det virtuelle rum, og hvor tekster med et museklik stykkes sammen til fiktive hypertexter eller tilmed optræder i cyberspace som en virtuel realitet man som »læser« aktivt kan indgå i, er det vel ikke utænkeligt at den teknologiske dynamik er nået så vidt at bogens orden ikke længere kan rumme hybriditetens muligheder.

De boglige grænser og stabilitetsnormer, som svarer til kulturens behov for identitetsmarkører i tid og rum, har altid været relative, som Régis Debrais bemærker. De klassiske grækere havde deres *polis* som demarkationslinje og kunne derfor give talens omskiftelighed frit spil og forret. For jøderne, som havde omskifteligheden i deres ydre liv, måtte kulturens udtryk derimod afgrænses i skrift

og bogform. Enten i *pagus* eller *pagina* finder identiteten »sted«. Men hvad hænder når, som i postmoderniteten, begge er stedløse og i flux? En bevidsthedsrejse ud af rummet og ind i tiden, mener Carla Hesse. Performative diskurser udplacrer strukturelle, *lanque* viger for *parole*, og servicefunktioner afløser vareformer. Skriften specielt undslipper al fiksering i og med at rummet som skabtes af strukturelle udsættelser nu fortøner sig i rent tekstuel samtidighed. Bogen, forfatteren, læseren, biblioteket, – alle skifter de karakter fra spatielle, genstandsmæssige og handlende institutioner til størrelser i tid, bevægelse og handleform.

I sin yderste konsekvens (som Jay David Bolter påpeger) står vi ved begyndelsen på enden af bogkulturens *ekfratiske* praksis. Som Derrida for længst har påstået med sin teori om logocentrismen, har kulturen lige siden opfindelsen af de arbitrære (skrift)tegn huset en længsel efter naturlige tegn som ikke kræver kulturel mediering. Med den digitale teknologi vil denne længsel omsider kunne opfyldes, og flere teoretikere spår (som Bolter) at skriften nærmer sig en isoleret elitestatus, mens kulturens retoriske stemme generelt vil forstumme, og det verbales regime blive afløst af friere visuelle og perceptuelle former for repræsentation.

Så galt (eller godt?) behøver det selvsagt ikke at gå. Mere sobre forudsigelser (som Régis Debrays) går ud på at bogtekstens såkaldte monologer blot bliver til computertekstens dialoger, og at de sidstes hypertextualitet generelt vil udsætte tekstbegrebets lukkede og beskyttede bogformer for mere åbne og gennemtrængelige standarder med mulighed for kopiering og interpolering ad infinitum, lidt i stil med middelalderens diskurser (Raffaële Simone). Om nogen ensidig befrielse af teksten fra bogen behøver der ikke at være tale (som Jay Bolter vil mene); sameksistens mellem ældre og yngre skriftteknologier er også en mulighed (Geoffrey Nunberg), ja bogen kan sågar tænkes at blive rollemodel for designere af de nye teknologiformer (Paul Duguid).

Hævet over diskussion er, som Bazin har vist, at bogen med al sin erkendelseskraft er ved at blive overhalet af en form for metalæsning som er blevet en ny drivkraft i kulturen. I et miljø hvor inkunabler er afløst af multimedia og biblioteker muterer fra klassifikationssteder til gennemfartsveje for vidensformidling, bliver metalæsning og hypertext siamesiske tvillinger med vitale fællesorganer. Tekster som kan skilles og samles efter læserens akutte behov for synsvinkel er hypertexter læst metatextuelt (Luca Toschi), og til udbyttet hører oplevelsen af en kollektiv fordybelse i en bog uden ende, snarere end enkeltoplevelsen af tryksidens todimensionalitet (Bazin).

Man har kaldt hypertexten for en faderløs, egenskabsløs, grænseløs og toldfri tekstform som alle og enhver når som helst og hvor som helst kan manipulere efter forgodtbefindende (Debray). Måske den netop repræsenterer det kaos som *Bogen eller kaos* har holdt sig tre skridt fra livet. Men måske den også kan ses som *den* ultra-demokratiske tekstform som alle radikale kulturpolitikere altid har drømt om, og som man ikke ustraffet ignorerer. Hvordan man end ser den, er den et alternativ til bogens teksformer som flytter accenten fra forfatteren over på læseren (som vi længe har set det ske i førende retninger inden for litteraturvidenskaben) og stiller vitale kulturelle spørgsmål – om læsning og skrivning, om læser og forfatter, om selvets natur og uddannelsens mål og midler – på en spids (Landow).

Måske man kan sammenfatte hypertextens udfordring med Patrick Bazins ord: »At the same time that it explodes the limits of text, hypertextuality revives one of the founding questions of culture: by what mediations can private experience and collective practice enter into exchange?«. Jeg vil ikke påstå at spørgsmålet lades ubesvaret i *Bogen eller kaos*, endsigse at det ikke rejses af bogen som medie. Flere af dens praksisformer får bevisligt omtale, og hvad Delblanc og Due gjorde gældende om dens historie, Fjord Jensen om dens institution, og Schou og Possing om dens indre og ydre dynamik, rummer nyttige del svar.

Men jeg vil hævde at besværgelsen af kaos, som i udgivelsens apokalyptiske (enten-)eller titel, hæmmer udvekslingen i Bazins citat mere end fremmer den, – og at en hypertextuel bevidsthed omkring hele bogens verden kunne have bødet på denne mangel.

Poul Houe